

کورد
منتدی اقرأ الثقافی
www.iqra.ahlanontada.com

ناوچه کورد نشینگان

له کتیبی (معجم البلدان) ی یاقوت حمهوی

تاللا محمد وهستی

کوردو ناوچه کورد نشینه‌کان
له کتیبی (معجم البلدان) ی
یاقوت حمه‌سوی

تارا محمد ده‌شتمی

کوردو ناوچه کورد نشینهکان
له کتیبی (معجم البلدان) ی یاقوت حه موی

نوسینا _____ تارا محمد دهشتی
بلاوکردنه موی _____ نوسینگهی تهفسیر بو بلاوکردنه موی راگه یانندن / همولیر
خ _____ نهوزاد کویبی
نهخشه سازی _____ امین مخلص
نوره و سالی چاپ: _____ یه کم ۱۴۳۶ ک - ۲۰۱۵ ز
تیراژ: _____ ۱۵۰۰ دانه

له به ریوه به رایه تی گشتی کتیبخانه گشتیه کان ژمارهی
سپاردنی (۳۳۴) سالی ۲۰۱۴ ییدراوه

ماقی له چاپدانه وهی پاریزراوه

نوسینگهی تهفسیر
بو بلاوکردنه مومو راگه یانندن
همولیر - شهمانی دادگا - زیر توتیام شیرین لاس
Mob: +964 750 460 51 22
Tel: +964 750 818 08 66
www.tafseer-pub.com
tafseeroffice@yaho.com

ناوهرۆك

پیشهکی ۹

هیماکان ۱۷

بهشی یهکهه

ژیان و بهرهمهکانی یاقوت و میتۆدی لهکتیبی (معجم البلدان) دا ۱۸

تهومری یهکهه: رهوتی ژیان و بهرهمهکانی: ۱۹

یهکهه: بنهچه و رهچهلهکی: ۱۹

دووهم: لهدایکبوون و پیگهیشتی: ۲۲

سییهه: سهرحاوهی بیرى زانستی: ۲۵

چارهه: كۆچی دواى كردنى: ۲۹

پینجهه: بهرهمهکانی ۳۱

۱- بهرهمه بهردهستهکهوتوووهکان: ۳۱

۲- بهرهمه چاپ نهکراوهکان و بهردهستهکهوتوووهکان: ۳۵

تهومری دووهم: ریبازی نووسین و شیواز و شیکردنهوه لهکتیبی (معجم البلدان) دا ۳۷

یهکهه: هۆکارهکانی نووسینی کتیبی (معجم البلدان): ۳۷

دووهم: ههلسهنگاندنی زانستی پیشهکیهکه: ۳۹

سییهه: شیوازی دارشتنی کتیهکه: ۴۰

چارهه: شیکردنهوهی ناوهرۆکی کتیبی (معجم البلدان): ۴۲

پینجهه: سهرحاوهکانی کتیبی (معجم البلدان) ۴۹

۱- سهرحاوه نامازه پیکراوهکانی لهپیشهکی (معجم البلدان) دا: ۴۹

۲- بینین و هزر و تیرامان: ۶۴

۳- گواستنهوه و وهرگرتنی زارهکی: ۶۵

- ٦٧ ..... ٤- سهرچاوهکانی زانیاری له باره ی ناوچه کوردو کوردنشینهکان: .....
 بهشی دووهم
- ٧٥ ..... جوگرافیای ههریمی کوردنشینهکان له کتیبی (معجم البلدان) دا .....
 ٧٧ ..... تهومری یهکه م هه لکه وته ی ناوچه کوردنشینهکان له ههوت ههریمه که دا .....
 ٧٩ ..... تهومری دووهم ههریمه کوردنشینهکان: .....
 ٨١ ..... ١- ههریمی (خزیره أفور / جهزیره ی ناقور): .....
 ٨٤ ..... ٢- ههریمی (الجبالی / جیاکان): .....
 ٨٦ ..... ٣- ههریمی (أذربيجان / نازره بیجان- نازره بیجان): .....
 ٨٧ ..... ٤- ههریمی (أران / ئاران): .....
 ٨٩ ..... ٥- ههریمی (إزمینیة / ئیرمینیه- ئهرمینیا) : .....
 ٩٠ ..... ٦- ههریمی (خوزستان / خوزستان)- الهاز: .....
 ٩١ ..... تهومری سییه م: کورد له ههریمهکانی تر دا .....
 ٩١ ..... أ- له ههریمی فارس دا: .....
 ٩٣ ..... ب- له ههریمی خوراسان دا: .....
 ٩٤ ..... ج- له ههریمی کرمان: .....
 ٩٥ ..... د- کورد له ولاتی شام و میسر: .....
 ٩٨ ..... تهومری جواره م: دیارده سروشتی و نابوو رییهکانی ههریمه کوردنشینهکان .....
 ٩٨ ..... یهکه م: رووی زهوی: .....
 ٩٩ ..... أ- جیاکان .....
 ١٠٨ ..... ب- رووبار و سهرچاوه ی ئاوییهکان .....
 ١١٩ ..... دووهم- ئاو وههوا: .....
 ١٢٠ ..... سییه م- سهرچاوه نابوو رییهکان: .....
 ١٢١ ..... ١- بهره مه کشتوکالییهکان و ئازه ئی: .....
 ١٢٣ ..... ٢- کانزا و بهره مه پیشه سازییهکان .....
 ١٢٤ ..... ٣- بازرگانی: .....
 بهشی سییه م
- شارو ئاوی و رواله ته ته لار سازییهکانی ناوچه کوردنشینهکان له کتیبی (معجم
 البلدان) دا ..... ١٢٩ .....
 تهومری یهکه م شار و دهورمه رگانی (اعمال) ..... ١٣١ .....

- یهکه م // شارهگانی ههریمی جهزیره: ۱۳۲
- سییه م // شارهگانی رۆژئاوای ههریمی چیاگان: ۱۴۵
- چواره م // شاره کوردنشینهگانی ههرسی ههریمی نازمربایجان وئاران
وئهرمینیا: ۱۵۴
- دووهم // دهووبه رهگانی (اعمال): ۱۶۷
- تهومری دووهم: سیماگانی رواله ته ته لار سازیه گانی ناوچه کوردنشینهکان ۱۶۸
- یهکه م // هه لاکان: ۱۶۸
- دووهم // قولعه گان (ره نند): ۱۷۸
- سییه م // شوره گان: ۱۸۱
- چواره م // دهمزگا دامه زراوه گانی تر: ۱۸۲
- ا- مزگهوت و شوینه ناینیه گانی تر ۱۸۳
- ب- کاروان سهرا و گه رماوه گان: ۱۸۵
- بهشی چواره م
- باری کۆمه لایهتی و زانستی ورامیاری ناوچه کوردنشینهکان له کتیبی (معجم
البلدان) دا ۱۸۸
- تهومری یهکه م: باری کۆمه لایهتی: ۱۸۹
- یهکه م/هۆز و تیره کوردییه گان: ۱۸۹
- دووهم // بیروباومرو ناینیه گانی ناوچه کوردنشینهکان: ۲۰۳
- تهومری دووهم: باری زانستی ۲۰۸
- یهکه م له ههریمی جهزیره: ۲۰۹
- دووهم // له ههریمی چیاگان ۲۱۳
- سییه م // له ههریمی ئاران و نازمربایجان و ئهرمینیا : ۲۱۵
- تهومری سییه م: بارودۆخی سیاسی: ۲۱۷
- یهکه م // پرۆسه ی فتوحاتی ئیسلامی له ههریمه کوردنشینهکان: ۲۱۷
- دووهم // نه میر و سه رکرده کوردیه گان: ۲۲۴
- سییه م / حکومرانی ناوچه کوردنشینهکان له سه رده می یاقوت: ۲۳۰
- دهرئه نجام ۲۳۸
- سه رچاوه گان ۲۴۱

- ۲۶۴..... پاشكۆكان
 پاشكۆى ژماره (۱) دپرهكانى ناوچه كوردنشينهكان له كتيبي (معجم
 البلدان) ۲۶۵
 ۲۶۶..... پاشكۆى ژماره (۲) شار و دهوروبهركانى
 پاشكۆى ژماره (۳) فهتج كردنى ناوچه كوردنشينهكان به گوپرهى كتيبي (معجم
 البلدان) ۲۷۰
 ۲۷۱..... پاشكۆى ژماره (۴) ناوى هۆزه كورديه نامازه بۆكراوهكان له كتيبي (معجم
 البلدان) ۲۷۱
 پاشكۆى ژماره (۵) ريژهى سودى سهراوهكان وبهكارهينان له كتيبي (معجم
 البلدان) بۇناوچه كوردنشينهكان ۲۷۲
 ۲۷۳..... پاشكۆى ژماره (۶) ريپرهوى گهشتهكانى ياقوت حمهوى
 ۲۷۴..... پاشكۆى ژماره (۷)
 ۲۷۵..... نهخشهى ژماره (۱) ههرىمى جهزيره
 ۲۷۶..... نهخشهى ژماره (۲) چياكانى ههرىمى جهزيره
 ۲۷۷..... نهخشهى ژماره (۳) ههرىمى چياكان و ههرىمى خۆزستان
 ۲۷۸..... نهخشهى ژماره (۴) چياكانى ههرىمى چياكان و ههرىمى خۆزستان
 ۲۷۹..... نهخشهى ژماره (۵) ههرىمى نهرمينيا
 ۲۸۰..... نهخشهى ژماره (۶) ههرىمى ناران
 ۲۸۳..... نهخشهى ژماره (۷) ههرىمى نازهربايجان
 ۲۸۲..... نهخشهى ژماره (۸) چياكانى ههرىمهكانى ناران و نهرمينيا و نازهربايجان

پيشهكې

پدرهسه ندى پړوتى زانستى له هره بوارى كدا پميوهسته به پړولى نهو كاره كترانهى كه
 نيشيان له ناو كړدووه، واته زانست له بهره و پيشه وه چوونيدا، به به هره و ههولندانى
 زاناکان و كارى به رده و اميان له م بواره دا بنده، هه لېت ميژوو په كېكه لهو زانسته
 گرنگانهى كه كار له ناو راپردوو ده كات و ههولتى ساغ كړدنه وهى نهو راپردوو ده دات،
 به شپوهى هه لكولينيكي زانستيانه، ههروه ها زانستېكه پشت به ناركولوزيائى مه عريفه
 ده به ستى بۆ نه وهى ته ووى راپردوو ه كان به هه موو گرفت و كاره ساته كان بخاته به رده ستى
 خوښه ر، هه رپزه ش نه مړكه بۆته پيدا و يستيه كى سه ره كى بناغهى زور له زانسته كانى تر
 له بوارى گۆرپنه وه يا خود سود له يه ك وهر گرتن.

نه وهى يارمه تى ده دات و پشتگيرى ده كات، له به يه ك گريدانى سه رده مه كان و
 به چيگه ياندى نه ركه كانى، نهو به رهم و نوسراوانه يه كه رچوونه ته ناو زه مينه ي ميژوو
 كار له ناو كايه كانى راپردوو ده كهن، په كې لهو به ره مانه ي كه من كړدوومه به باسى
 سه ره كى نامه كم و هه ندى لايه نى ميژوويى و مۆرك و په سه نايه تى كورد پيشان ده دات،
 كتيبي (معجم البلدان) ي گه ريده و ولاتناسى ياقوت حمويه، كه به شپوه يه كى به ريلاو و
 فراوان ميژوويى شار و ولاتانى چهند نه ته وه يه ك پيشان ده دات، كورديش په كېكه لهو
 نه ته وانه ي خاوه نى شارو ناوچه ي تايبه ت به خوښه تى . زانياره كانى، لهو گه پران و
 گه شتانه ي كه خاوه نى به رهم پتى هه لساوه سه رچاوه ي گرتوه، جگه له كۆكردنه وه و سود
 وهر گرتن له زانيارى سه رچاوه ي جؤراو جؤرى هه موو نه مانه و ه كو كۆله گه يه كى پر

لهزانستى كردۆته بهرهممىكى بهنرخ و لىكۆله رهوهكان و ميژوونوسان تاوهكو نىستاش پشتيان پى بهستوه.

ئەو لىتويژينهوى كهوا لەم ناميه دا كاري تيداكراره لهبارهي ناوهركي ئەم بهرهمديه، پيوستى بهناشكرا كردنى كۆمهليك لايەن هديه بۆ بهدهرخستنى بههرهه ياقوت لهنوسىنى كتيبى (معجم البلدان) وتيرپامان و شيكردنهويان بۆ دهكەين، بهتاييهتى لهباسى ئەو ناوچانهى دهچنه قالى لىكۆلينهوى ميژووى كورد و ناوچه كوردنشينهكان، ئەگەرچى زانيارهكانى ئەم كتيبە له جيگاي لابهلاو نامهى ماستهرو دكتورا و لىكۆلينهوهكان سودى ليوهرگيراه، بهلام ههريهكه لهچارچيهوى بابەتى خزيهوه تيروانىنى بۆكردوه و بهكاري هيناوه.

ليردها نامايجى من لهباسهكه شيكردنهوى ئەم بهرهمديهو بهراوردكردنى لهگهڵ كههستهى زانستى جوړاو جوړى تر، كه ههندى جار وهكو پهخنيهك لەم بهرهمه دهكهويته بهرچاو، ئەمەش ئەك بۆكه مكردنهوى بههاكەى، بەلكو بۆ زياتر ناشنا بوون به كتيبەكه، ههروهها كار لهسەر پۆلى پاكنووسكردنهوى ياقوت دهكەين، كهلهكاتى وهگرتنى زانيارى سهراوهكانى پيش خزي چون بووهو بهراوردكردنى لهگهڵ بهرهمهكانى هاوچهرخى خزي، كه پهيوهستن به ميژووى كوردو كوردستان. وه دهركا والادهكەين بۆ ئەو تويزهوانهى كه بهتهنها لهيهك بوارى بۆ نمونه ئابوورى ياخود كۆمهلايهتى وزانستى ئەم كتيبە لىتويژينهوى لهسەر بكات، چونكه ليردها زانيارى ئەم كتيبەم بهشيويهكى گشتگيرى وهركرتوه.

وهك ناشكراشه لهكاتى لىتويژينهوه لهههراو بارىكدا لىكۆلهر تووشى ناستهنگ و گرفت دهبى، يهكيك لهو گرفتانهى لەم تويزينهوه دا پرويهپروومان بووتهوه ئەوهيه كهخاوهن بهرهم ژماريهكى زۆر له سهراوهى بهكار هيناوه، ههلبهته بۆ ئەم تويزينهوهيهش پيوستيمان بههمان سهراوه دهبيت بۆ سهلماندى راستى زانستى كتيبەكه، كهچى ههموويان بهردهست نهكەوتون، ياخود كاتى ويستمان ئەو سهراوانهى كه له دواى چهرخى ياقوت نوساون بۆ بهراوردكردن بهكارهيتين، نه ماتوانيوه له ههندى باسدا بياغھينهپوو، لهبەر ئەوهى لهخودى ئەو سهراوانه بهرهمهكهى ياقوت واته

(معجم البلدان) يان كردۆته ههوتن بۆ نوسين. وهيه كيتك لهو ناستهنگه هه ره گرینگانهى كهروو بهروومان بۆتهوه، سنورى ناوچه كوردنشينهكان به ناديارى ماوهتهوه، تهنانهت هه ندى ناوچه هه ن بېرۆچونى جياواز ههيه له مهر كورديهتى شوينهكان. جگه له مهش ياقوتيش تهنها له هه ندى ناوچهى ديارى كراو، شوينى كوردى به ديار خستوه، به جورتيك له پاشكۆى ئەم ليكۆلينه وه ده بينرئت.

وه بۆ تهوهى بتوانين به تهواوى بچينه بنج وينه وانى هه ربا به تيک يا خود ناماغي سهره كى خۆمان له هه ر بابه تيكددا بېتيكين ده بۆ له به راي هه مو شتيك ميتۆديكى ديارى كراومان هه بيت، بۆيه ئەم ليكۆلينه وهيه له سه ر هه مان ئەو ميتۆده رۆيشتوين، كه ياقوت له نوسينى كتيبه كهى گرتويه تيه به ر، ناوه رۆكه كهى له چوار بهش و ده رنه نجام بيتك ديت .

بهشى يه كه م: باس له ((ژيان ويه ره مه كانى ياقوت و ميتۆدى له كتيبي (معجم البلدان) دا)) به جورتيك پيكديت له دوو تهوه ر : يه كه ميان باس له ناو و په چه لئه ك و نازناوو شوينى له دايك بوون و چۆنيهتى پيگه يشتن و گه شته كانى ياقوت ده كات، وه رۆلى ناويراو له بوارى بازگانى و دواتر تيشك خراوه ته وه سه ر دوا سه رغي بۆ ژيان، هه روه ها به كورتى باس لهو به ره مه مانه كراوه كه له به رده ستدا بوون و ناوى ئەو به ره مه مانهش هينراوه كه به رده ست نه كه وتون. تهوه رى دووه م: ناوردانه ويه له رېبازو نوسين و شيتواز و شيكردنه وهى كتيبه كه به گشتى، كه چه ند خالتيك له خۆ ده گرئت، وهك هۆكارى دانانى كتيبه كه و هه لسه نگاندى پيشه كيه كهى و شيوه ي دارشتنى و ميتۆد له گيرانه وهى بابته كان دا، به جورتيك تواناي به هره يى شيكردنه وهى زمانه وانى بۆ ناوى وشه كان، به ده رختنى چۆنيهتى ميتۆدى له باسى بابتهتى جوگرافى و ميژووى و كارگيرى و ناوه يتنانى زاناكان و له گه ل گيرانه وهى بابته ته نسه نانه ييه كانى كتيبه كه و ئەو سه رچاوانه ي كه له پيشه كيه كيدا ناماژه ي بۆ كردوه، له گه ل به ديارختنى كورته يه كه له ژيانى خاوه نى سه رچاوه كه، هه روه ها باس له بۆچوونى خۆى سه بارهت به ناوچه كان ده كه مين و چۆن ئەو زانسته زا ره كيانه ي له چين و تويزه كان وه رگرتوه، له گه ل ئەو به ره مه مانه ي بۆ ناوچه كورد و كوردنشينهكان سوډى لى وه رگيراوه .

به‌شی دووه‌میش تایبته به کورد و ناوچه‌کوردنشینه‌کان به چه‌شني : باس له ((جوگرافیای هدریمه کوردنشینه‌کان)) کراوه، که له چوار ته‌وهر پیک هاتوه : یه‌که‌میان هه‌لگه‌وتنی شوینی کورد له هه‌وت هدریمه ناوه‌دانه‌که‌ی زه‌ویه ده‌ستیشانکراوه‌کان، که له هدریمی چواره‌م و به‌شیک له هدریمی پینجهم دایه . ته‌وه‌ری دووه‌م له ده‌روازه‌یه‌ک که گرنگترین هدریمه کوردنشینه‌کان خراونه‌ته‌روو، له‌باسی ده‌روازه‌که‌شدا ناماژه به‌وه‌کراوه که چۆن نه‌وه‌ه‌ریمان به‌گرنگترین هدریمه کوردنشینه‌کان داده‌نرین، پاشان باسی هدریه‌ک له هدریمه‌کان به‌جیا جیا کراوه، به‌تایبته‌ی له‌روانگی یاقوته‌وه، که به‌شیک‌رنه‌وه‌ی ناوه‌که‌ی ده‌ست پینده‌کات، له‌گه‌ل دیاریکردنی جوگرافیای چۆنیه‌تی دانانی سنوور بۆ نه‌م ناوچانه، به‌پشت به‌ستن به‌ نه‌و زانیاریانه‌ی له‌سه‌رچاوه‌کاندا هاترون، بۆ پرکردنه‌وه‌ی تیبینه‌کانی ناوبراو. ته‌وه‌ری سییه‌میش تایبته به‌ شوینی کورد له‌هه‌ندی ولات و هدریمی ترده، وه‌کو فارس و خۆراسان و کرمان و ولاتی شام و میسر به‌وشیوه‌یه‌ی که‌خواه‌نی به‌ره‌م باسیان لی‌وه‌ده‌کات. ته‌وه‌ری چواره‌میش باس له‌سروشتی جوگرافیای ناوچه‌کورد و کوردنشینه‌کان ده‌کات، هه‌ر له‌به‌رزی و نزمی زه‌وی و چیاکان بیت یان پیکهاته‌ی تر وه‌کو پوویار و سه‌رچاوه‌ ناویه‌کان سه‌رژمیتری کراوه، هه‌ر له‌م ته‌وه‌ریه‌دا ناماژه به‌ ناوو هه‌وای ناوچه‌کوردنشینه‌کان و سه‌رچاوه‌ نابوریه‌کان کراوه.

له‌به‌شی سییه‌مدا ((شارو ناوایی ورواله‌ته‌ته‌لارسازیه‌کانی ناوچه‌کوردنشینه‌کان له‌کتیبی (معجم البلدان) دا)) تیشک خراوته‌سه‌ر، به‌جۆریک له‌دوو ته‌وه‌ر پیکدیت : یه‌که‌میان باس له‌شاره‌کوردنشینه‌کان و ده‌وریه‌ره‌کانی ده‌کات، پشت به‌و کارنامه‌ماسته‌ر و دکتۆرایانه‌به‌ستراوه، که‌سنوری‌شاره‌کوردنشیه‌نه‌کانیان دیاری کردوه، له‌به‌ر نه‌وه‌ی یاقوت زۆر شاری به‌کوردی دانه‌ناوه، نه‌مه‌ش له‌پاشکۆی لی‌کۆلینه‌وه‌که‌به‌دیار ده‌که‌ویت، به‌تایبته‌ی له‌هیلکاری نه‌خشه‌کان. به‌لام سه‌باره‌ت به‌ ده‌وریه‌ره‌کانی که‌مه‌به‌ست له‌و ناوچه‌و دی و ناوایی کوره‌و پوستاق و ناوه‌ندانیه، یه‌که‌راسته‌وه‌خۆ ده‌که‌ونه‌چ شاریک نه‌مه‌ش له‌خشته‌یه‌ک پوون ده‌بیته‌وه. ته‌وه‌ری دووه‌می باس له‌پیکهاته‌ی نه‌و

شارو ناوچانه کراوه، به جۆرتیک سیماکانی ته لارسازی، که قهلا و قولغ و شوروه و کاروانسەراکان و مزگهوت پیشان ددهن.

بهشی چوارهم : ((باری کۆمه لایهتی و زانستی و رامیاری ناوچه کوردنشینهکان))
 روون کراوه تهوه له سی تهوه ردا بهرجهستهی کراوه: یه که میان تاییه ته به باری کۆمه لایهتی کۆمه لگاکه، ته میس هۆزو تیره کوردیه کان له خو ده گریته، که چۆن ناویان هاتوه، ههروه ها باس له بیرو باوه و ناینهکانی ناوچهکانی ئەم نه تهوه یه کراوه . تهوه ری دووه میس له باره ی کولتوری و رۆشنبیری ناوچه کانه، له به دیارخستنی ئەو زاناو خواوه بهر هه مانه یه که له بواری چالاکی زانستیه وه کاریان کردوه و بنه چه یان گه راندراره ته وه سه رناوچه کوردنشینه کان، به لام له بهر زۆری ژماره یان له هه ر هه ریمیک چه ند نمونه یه ک خراونه ته بهر چاو. له ته وه ری سییه م دا بارودۆخی سیاسی ناوچه که روون ده بیته وه، ته میس له چۆنیه تی به رتیه چوونی پرۆسه ی فتوحاتی ئیسلامی له هه ریمه کوردنشینه کان و به جۆرتیک له چ سه رده میتک و کئی پی ی هه لساوه سه رکر دایه تی کردوه، له گه ل ئەو بارودۆخی له کاتی فتوحات دا هاتۆته کایه وه، ههروه ها هه ندی له میرو سه رکر ده وه سه لاتی کوردی که له کتیبی (معجم البلدان) دا ناویان هاتوه، وه له سه رچاوه کانی تر رۆلی بهر چاویان به دیار خراوه، ئینجا نایا بارودۆخی ناوچه کوردنشینه کان له سه رده می یاقوت چۆن بووه ؟ کاتی ته تابه ک و خوارزمیه کان و ته تهره کان حوکیمان تیدا گه رپاوه .

هه لسه نگاندنن سه رچاوه (سه ره کیه کان):-

بۆ ناماده کردنی ئەم لیکنۆلینه وه یه، کتیبی (معجم البلدان) به شیه کی دیار و بهر هه میکی سه ره کی داده نریته، نه گه رچی هه ندیک له سه رچاوه ی تر بهر چاو ده که ویت، به لام بۆ مه به ستی پرکردنه وه ی زانیاری یاخود، به راورد کردن یان جیاوازی پیکردنی ئەم فه ره نگی له باره ی کورد و ناوچه کوردنشینه کان بووه .

۱- سه رچاوه ی گه ری ده و ولاتناسان:

گرنگترین سه رچاوه ی ره سه ن له م توژی نه وه یه دا که بهر له چاخی یاقوت نوسراون و ناوبراو به کاری هیناون ئیسه دش دووباره پشتمان پێبه ستوه، له بهشی یه که میشدا

کورته ژبانی نهم خاوهن بهره‌مانه‌مان تیشک خستۆته سهر، له‌وانه (ابن خرداذبه) (م: ۲۸۰/ك/۸۹۳ز) کتیبه‌که‌ی به‌ناوی (المسالک والممالک) ه که له‌نه‌نجامی شاره‌زایی که‌سایه‌تی و تاقیکردنه‌وه و جیبه‌جیکردنی پیداو‌یسته‌کانی پله‌ی به‌ریوه‌بردنی کارگیزی ده‌ولت له‌لایه‌ن خودی خۆی بهره‌م هاتووه، باس له‌ده‌سه‌لات و فەرمانه‌وايه‌کانی وریگا و بان و جگه له‌باسی پیتوانی نیتوان ناوچه‌کان و سه‌رسوره‌ینه‌ری وولاتان، به‌لام له‌م لیکۆلینه‌ویه به‌چۆنیه‌تی باسکردنی نشینگه کوردیه‌کان له‌ولاتی فارس سودی لیوه‌رگیراوه. وه کتیبی (البلدان) ی (الیعقوبی) (م: ۲۹۲/ك/۹۰۵ز) نهمیش یه‌کیکه له‌و بهره‌مه ولاتناسیانه‌ی که‌باس له‌زانستی هه‌والی وولاتان و پیتوانی نیتوان ناوچه‌کان و داب و نه‌ریت و ناین و پیکهاته‌ی نه‌ته‌وه‌ی ناوچه‌کانه، له‌م لیکۆلینه‌ویه به‌وونکردنه‌وه‌ی بابه‌ته‌کان به‌تایبه‌تی شوینی کورد له‌هه‌ریمی چا‌یاکان به‌کار هاتووه. وه کتیبه‌که‌ی (البلاذری) (م: ۲۹۷/ك/۸۹۲) به‌ناوی (فتوح البلدان) که‌زانباری تیرو ته‌سه‌لی سه‌باره‌ت به‌ فتوحات به‌ ناوچه کوردیه‌کان ناماژه‌ی پیراوه و یاقوتیش دووباره‌ی کردۆته‌وه، جا له‌م لیکۆلینه‌ویه زانیاری خستنه سهر تییینه‌کانی یاقوت سودی لیوه‌رگیراوه. به‌لام به‌ زانستی کتیبه‌که‌ی یاقوت و پراستی گواستنه‌وه‌ی زانیاریه‌کان بهره‌مه‌که‌ی (ابن الفقیه الهمدانی) (م: ۳۱۰/ك/۹۲۲) به‌ناوی (البلدان) به‌کاره‌یتاوه زیاتر به‌رچاوه، به‌گشتی زانیاری ناوه‌رۆکی نهم بهره‌مه باس له‌ دروست بوونی زه‌وی ووتی زاناکان ده‌راره‌ی سه‌رسوره‌ینه‌ره‌کان له‌گه‌ل تیشک‌خستنه سهر به‌ناویانگه‌کان تاییه‌ت مه‌ندی ناوچه‌و پری خه‌راج... هتد و هه‌روه‌ها کتیبه‌که‌ی (الاصطخری) (م: ۳۴۰/ك/۹۵۱ز) به‌هه‌مان مه‌به‌ستی به‌راورد کردن له‌م لیکۆلینه‌ویه به‌کار هاتووه. کتیبه‌که‌شی له‌ نه‌نجامی گه‌شت و گه‌پان سه‌رچاوه گرتووه، به‌ناوی (المسالک والممالک) به‌جۆرتیک باس له‌زانستی ولاتناسی و به‌گشتی ده‌کات. وه کتیبی گه‌ریده‌و بازرگان (ابن حوقل) (م: ۳۶۷/ك/۹۷۸ز) ش که له‌سه‌ر هه‌ترانی به‌هه‌رکردنی وولاتان و بنچینه‌ی نه‌خشه‌ کیشانی نه‌و هه‌ریمان په‌یوه‌ست بوون به‌ به‌له‌گی بینین دارپۆراوه به‌ناوی (صورة الارض) له‌م لیکۆلینه‌ویه‌ش

ده‌بینریت بۆ روونکردنه‌وه‌ی زانیاریه‌کانی کتیبی (معجم البلدان) جگه له‌مه‌ش به‌ره‌مه‌می (المهلبی) (م: ۳۸۰/ک/ ۹۹۰ز) به‌ناوی (العزیزی) له‌په‌راویزی ئەم لیکۆلینه‌وه بۆ پیناسه‌ی هه‌ندی له‌وولاتان سوودی لێ‌وه‌رگیراوه . جگه له‌مه هه‌ندی له به‌ره‌مه‌می ولاتناسانی تر که له دوا‌ی یاقوت حمه‌ویه‌وه نوسرا‌ین وهک (القزوينی) (م: ۶۸۲/ک/ ۱۲۸۴ز) هه‌ردوو سه‌رچاوه‌که‌ی به‌تایبه‌تی (اشار البلاد و اخبار العباد)، (ابو الفداء) (م: ۷۳۲/ک/ ۱۳۳۱ز) به‌ره‌مه‌که‌ی (تقويم البلدان) له‌گه‌ل سه‌رچاوه ولاتناسی فارسی (حمد الله المستوفی القزوينی) (م : ۷۵۰/ک/ ۱۳۴۹ز) به‌ناوی (نزهة القلوب) وه کتیبی (اوضح المسالك الى معرفة البلدان و الممالك) ی سباهی زاده (م: ۹۹۷/ک/ ۱۵۸۹ز).

۲- سه‌رچاوه میژوویه‌کان:

وه له گرینگترین سه‌رچاوه میژوویه‌کان کتیبه‌کانی (ابن الاثیر) (م: ۶۳۰/ک/ ۱۲۲۲ز) به‌تایبه‌تی (الكامل فی التاريخ) سوودی لێ‌وه‌رگیراوه که په‌نگدانه‌وه‌ی میژووی گه‌لی کوردی لێ‌به‌دی ده‌کریت، جگه له‌وه‌ی هاوسه‌رده‌می یاقوته‌وه هاو‌ریشی بووه، هه‌ردوو به‌کاری نووسینه‌وه خه‌ریک بوینه. هه‌روه‌ها به‌ره‌مه‌کانی (ابن العبري) (م: ۶۸۵/ک/ ۱۲۸۶ز) به‌تایبه‌تی (تاریخ الزمان) که بۆ زانیاری ناوچه کوردنشینه‌کان له‌سه‌رده‌می ئە‌تابه‌کیه‌کان سوودی لێ‌ وه‌رگیراوه.

۳- سه‌رچاوه (الطبقات والتراجم):

به‌لام ژماره‌یه‌کی زۆر له کتیبه‌کانی (طبقات التراجم) به‌رچاوه‌که‌وێت، به‌تایبه‌تی بۆ تیشک خستنه‌سه‌ر ژبانی یاقوت به‌دیار خستنی بایوگرافیا‌ی ئە‌وه‌ که‌سه، و له‌گه‌ل ئە‌وه‌ که‌سایه‌تیانه‌ی که‌ناو‌ه‌راو سوودی له‌به‌ره‌مه‌کانیان وه‌رگرتوه، به‌لام هه‌م‌دیسان بۆ زاناو ئە‌دیبی شاره کوردنشینه‌کان دووباره ده‌بیته‌وه. گرینگترینیان به‌ره‌مه‌می (ابن النديم) (م: ۳۸۳/ک/ ۹۹۳ز) به‌ره‌مه‌که‌ی (الفهرست) هه‌روه‌ها کتیبی (انباہ الرواة) ی (ابن القفطی) (م: ۶۴۶/ک/ ۱۲۴۶ز)، به‌سه‌رچاوه‌یه‌کی هه‌ره گرینگ داده‌نریت بۆ ژبان و به‌سه‌ر هاتی که‌سایتی یاقوت، ، له‌گه‌ل ابن الشعار الموصلی (م: ۶۵۴/ک/ ۱۲۵۶ز)، کتیبه‌که‌ی (عقود الجمان فی فراند الشعراء هذا

الزمان)، و(ابن خلکان)(م: ۶۸۱/ک/۲۸۲) (وفیات الاعیان). به گشتی
 بهره مه کانی (الذهبي)(م: ۷۴۸/ک/۳۴۷) ان به لام به تاییه تی (تاریخ الاسلام)،
 وه کتیبی (الوافي بالوفيات) (الصفدي) (م: ۷۶۴/ک/۳۶۳) ان .
 له گه لّ نه وه شدا فرهه نگه نه ده بیه که ی خودی یاقوت که (معجم الادباء)
 به راده بیه کی زۆر به رچاو دیاره له م لیکۆلینه وه به و راستی زانیاریه که ی فرهه نگه
 جوگرافیه که ی ده سه لیتنی.

۴- سەرچاوه نوێیه کان:

کتیبه نوێیه کانیش بیه ش نه بوون له ده و له مه ندنکردنی ئەم توێژینه وه بیه،
 به تاییه تی نه و بهره مانه ی گه یشتونه ته ده رنه نجامی هه ندی بابه ت
 وه کو به ره مه کانی (ابو الفتوح محمد التوانسي) (ياقوت الحموي الجغرافي والرحالة
 الاديب)، (کراتشکۆفسکی) (تاریخ الادب الجغرافي العربي) نه مانه زیاتری
 زانیاریه کانی به شی یه که م به کاره یتراون، به لام بز به شه کانی تر نه وه ی کتیبه کانی
 به راده که ی زۆر دووباره ده بیته وه (درویش یوسف حسن) (بلاد الهکاری)، ههروه ها
 (الکورد في کتابات ابن الاثير) ی (کرفان محمد احمد)، وه گرن گترین ماسته رنامه و
 دکتۆرا که سو دی لئ وه رگه را وه له م لیکۆلینه وه بیه (الکورد في الدینور وشهرزور)،
 (أذربيجان) ی (حسام الدين علي غالب النقشبندی)، (الکورد في الجزيرة وشهرزور)
 ی (فائزة محمد عزت) ن.

توێژه ر

تارا محمد ده شتی

هیماکان

هیماکان کوردیهکان :	ت-	هیماکان عه ره بیهکان	ا-
زاینی	ز-	توفی	ب-
کۆچی	ک-	جزء	ج-
لاپه ره	ل-	مجلد	مج-
لاپه رهکان	ل ل-	المیلادی	م-
مردووه	م-	الهجری	ه-
پیش زاین	پ.ز-	دون تاریخ الطبع	د.ت-
هیماکان فارسیهکان:	ج-	دون مکان الطبع	د.م-
هجری شمسی	ه.ش-	صفحه	ص-
صفحه	ص-	صفحات	ص ص-
		القسم	ق-
هیماکان ئینگلیزیهکان	د-		
p-pages	لاپه ره-		
vol-volume	بهش-		

بهشى بهكم

ژيان و بهرهمهكانى ياقوت وميتوډى

لهكتيبي (معجم البلدان) دا

تههوى بهكم:

رهوتى ژيان و بهرهمهكانى

(بنهجه و رهچهلهكى، له دايك بوون و پيگميشتنى، سهراوهى بىرى زانستى

حههوى، كوچى دواى كردنى، بهرهمهكانى...)

تههوى دووهه:

رپيازى نووسين و شپواز و شيكردنهوه له كتيبي (معجم البلدان) دا

(هوكارهكانى نووسينى كتيبهكه، ههلسنگاندنى زانستى پيشهكيهكه،

شپواز لهدارشتنى كتيبهكه، شيكردنهوى ناوهروكى كتيبهكه،

سهراوهكانى كتيبي (معجم البلدان) ...)

تهوه‌ری یه‌که‌م:

رهوتی ژیان و به‌ره‌مه‌کانی:

یه‌که‌م: بنه‌چه و ره‌چه‌له‌کی:

ناوی (ابو عبدالله یاقوت بن عبدالله الرومی البغدادی) ^(١). یاخود (یاقوت بن عبدالله الحموی الرومی) یه ^(٢) نه‌گه‌رچی سه‌باره‌ت به ناوه‌که‌ی وا به‌دیار ده‌که‌وی که گۆزانی تی‌که‌وتبی، به‌لام به‌گشتی به ناوی یاقوت ناسراوه، له‌گه‌ل نه‌وه‌شدا به‌لگه‌یه‌کی چه‌سپاومان له‌به‌رده‌ست دا نییه، که یاقوت ناوی راسته‌قینه‌ی خۆی بی‌ت. چونکه کۆیله و به‌نده‌کانیش له‌سه‌رده‌مانی به‌ناوی به‌رده به‌نرخه‌کانی (یاقوت، کافور، زمروود) ناوبراون ^(٣). ناوبراویش یه‌کی‌ک بووه له‌و که‌سانه‌ی بۆته‌ دیل و به کۆیله‌ کراوه، کۆیله‌ش وه‌کو ده‌ستکه‌وت سه‌یر ده‌کرا. (کافور ابو مسک) ^(٤) یش که خاوه‌نه‌که‌ی سولتانی میسر

(١) - یاقوت الحموی، معجم الادباء، اعداد: احمد شمس الدین، (بیروت: ١٩٩٣)، ج ١، ص ١١؛ ابن المستوفی الاربلی، نباهة البلد الحاصل من ورده من الامثال، المعروف ب(تاریخ اربل)، حقه و علقه علیه: سامی بن سید خماس الصقار (بغداد: ١٩٨٠)، ق ١، ص ٣١٩؛ عمر رضا کحاله، معجم المؤلفین، (بیروت: ١٩٩٣)، ج ٤، ص ٨٣؛ ابو الفتوح محمد التوانسی، الجغرافی الرحاله الادیب یاقوت الحموی، (مصر: ١٩٧١)، ص ٦٠.

(٢) - ابن القفطی، انباه الرواة علی انباه النحاة، حقه: فاضل ابراهیم، (بیروت: ٢٠٠٤)، ج ٤، ص ٨٠.
(٣) - یاقوت الحموی، الخزل و الدال، حقه: یحیی زکریا، محمد ادیب، (دمشق: ١٩٨٨)، ق ١، ص ٨؛ کراتشکوفسکی، تاریخ الادب الجغرافی العربی، نقله الی العربیة، صلاح الدین عثمان هاشم، ق ١، ص ٣٨٨؛ ابو الفتوح محمد التوانسی، المرجع السابق، ص ٦٢؛ نبهز مه‌جید نه‌مین، یاقوتی حمه‌وی، (سلیمان: ٢٠٠٢)، ل ٨.

(٤) - کافوری نه‌بو مسک، ره‌ش پیستیکی چه‌به‌شی بوو سه‌ره‌تا له‌لای خه‌لکی میسر کۆیله‌ بوو، دواتر سولتانی میسر کرپوه‌تیوه. الصفدی، الوافی بالوفیات، تحقیق: احمد الآرناؤوط، ترکی مصطفی، (بیروت: ٢٠٠٠)، مج ٢٤، ص ٣٣١.

(ته‌خشیدی)^(۱) بوو، نه‌میش هه‌ر به‌م سامانه‌ ناویراوه. ته‌گه‌ر چی دوا‌ی ته‌وه‌ی یاقوت پی‌نگه‌یشتوه، ناوی له‌خۆ‌ی ناوه (یعقوب)^(۲) نه‌میش له‌کاتی‌کدا، که‌نازاد بوو و کاری بۆ ژبانی پۆژانه‌ی خۆ‌ی کردوه، وه‌ پهن‌گه‌ ته‌م ناوه‌ی له‌به‌ر ته‌وه‌ هه‌لبۆاردی‌ت، له‌ناوه‌که‌ی خۆ‌ی نزیکه‌ و، به‌لام مانایه‌کی کۆیله‌ی نادات. له‌گه‌ل ته‌مه‌شدا ناوه‌کۆنه‌که‌ی به‌گشتی له‌لای خه‌لک به‌سه‌ریدا چه‌سپاوه.

له‌ پاڵ ناوی یاقوت له‌کاتی ناساندنی، نازناوی تر به‌ دی ده‌کریت، که‌ ژبان و به‌سه‌رهاتی ته‌و پیشان ده‌ده‌ن. وه‌کو (حمه‌وی)^(۳) بۆ خاوه‌نه‌که‌ی (عسکر بن نصر بن ابراهیم الحموی) ده‌گه‌رپه‌ته‌وه، خه‌ریکی بازرگانی بووه و یاقوتی به‌کۆیله‌ کرپوه‌ته‌وه^(۴). به‌دی‌لی هه‌تیراوه‌ته‌ به‌غدادو پاشان له‌گه‌ل یاقوت له‌ شاری به‌غدا نیشه‌ته‌جی بووه، هه‌ریزه‌ش ناویراوه‌ به‌ (به‌غدادی)ش ناسراوه^(۵). وه‌نازناوی (شه‌هابه‌دین)ی^(۶) که‌ پی‌وه‌ لکاوه‌ بۆ گه‌وره‌ی وناویانگی که‌سایتی یاقوت ده‌گه‌رپه‌ته‌وه.

(۱) - سولتانی ته‌خشیدی: یه‌کیکه‌ له‌ سولتانه‌کانی میسر ناوی (ابوبکر بن محمد طغج) بووه، که‌ خاوه‌نی میسر وشام و حیزاز بووه له‌ سالی (۸۴۷/ک/۸۶۲ز) مردووه. ابن خلکان، وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، حقه: احسان عباس، (بیروت: د/ت)، مج ۵، ص ۵۶.

(۲) - ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب في اخبار من الذهب، (بیروت: د/ت)، ج ۵، ص ۱۲۲.

(۳) - حمه‌وی: ته‌م ناوه‌ بۆ شاری هه‌ما ده‌گه‌رپه‌ته‌وه، که‌ له‌ نیوان هه‌لب و حمه‌ له‌ ولاتی شام. السمعاني، الانساب، تقديم: عبدالله عمر باروردي، (بیروت: ۱۹۸۸)، ج ۲، ص ۲۶۷.

(۴) - ابن القفطي، المصدر السابق، ج ۴، ص ۸۰. بروانه: ابن الشعار الموصلي، قلاند الجمان في فرائد شعراء هذا الزمان: تحقيق: كامل سليمان الجبوري، (بیروت: ۲۰۰۵)، ج ۹، ص ۱۹۷؛ ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۶، ص ۱۲۷؛ الزركلي، الاعلام، (بیروت: ۲۰۰۴)، ج ۸، ص ۱۳۱.

(۵) - یاقوت الحموی، معجم الادباء، ج ۱، ص ۱۱؛ ابن المستوفي الاربلي، المصدر السابق، ق ۱، ص ۳۱۹.

(۶) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۶، ص ۱۲۶؛ علي ادهم، بعض مؤرخي الاسلام، (القاهرة: ۲۰۰۳)، ص ۱۲۶.

بهلام وشهى (رؤمى)^(١) ره چه له كى ياقوت پى ديار ده كريت، چونكه له ولاتى روم (ناسيائى بچوك) له دايك بووه هه ره له وئيشهوه به ديل گيراوه و كراوه ته كۆيله^(٢) بهلام له رايه كى تر دا هاتوه، رؤمى نه بووى، به لكو عه بدوللاى باوكى، له ولاتى روم ده ستيگر كراوه، ماوه يه كه له وى ماوه ته وه، هه ره له وئيشهوه خيترانى پيئك هيئاوه، ياقوتيش له و كاته له دايك بووه، پاشان له شه رتيكى نيتوان عه ره به موسولمانه كان و روم به ديل گيراوه و كه وتۆته ده ست عه ره به كان و به روميان له قه لهم داوه، ياخود مامه له ي روميان له گه ل كرووه^(٣). له گه ل نه مه شدا گومان له راستيى ناوى باوكى ياقوت هه يه، كه (عه بدوللا) بيت، چونكه لاي عه ره ب وا باو بووه كه سيكى نه ناسراو بيت يان ناوى باوكى يا باپيرى ديار نه بيت پيئى ده لئين (عه بدوللا ياخود نه بو عه بدوللا)^(٤).

هه ره سه باره ت به بنه چه كه ي، رۆژه له اتناس (جان. س. ريسله) له كتيبي شارستانى عه ره بيئا ده لى:- (ياقوت كۆيله يه كى يۆنانى بووه).^(٥) بهلام (كمال الدين ابى البركات) ناسراويه (ابن الشعار الموصلى) (م: ٦٥٤ ك/ ١٢٥٦ ز) وه سفى ده كات و ده لئيت: ((ياقوتم له شارى موسل بينيوه پياوتكى ره نگ سوورى چاوشيني پرچ زه رد بووه))^(٦). هه ره وه ها له رايه كى تر دا هاتوه، كه دايك وياوكى يۆنانى بوون.^(٧)، نه مه ش ره چه له كه گريكيه كه ي ده سه مليت بيت.

(١) - ابن القفطي، انباه الرواة، ج ٤، ص ٨٠؛ اليافعي، مرآة الجنان و عبرة اليقظان فى المعرفة مايعتبر من الحوادث الزمان، وضحه: خليل منصور، (بيروت: ١٩٩٧)، ج ٤، ص ٤٨؛ البغدادي، هدية العارفين، (بيروت: ١٩٩٥)، مج ٢، ص ٥١٣.

(٢) - ابو الفتوح محمد التوانسى، المرجع السابق، ص ٦٠؛ عمر فروخ، تاريخ الادب العربي، (بيروت: ١٩٨٠)، ج ٣، ص ٤٩٠.

(٣) - بروانه: راجي عنایت، ياقوت الحموي (العالم الجغرافي الاديب)، (بيروت: ١٩٧٧)، ص ١٦؛ سليمان فياض، ياقوت الحموي (ابو الموسوعات الجغرافية)، (القاهرة: ١٩٩٩)، ص ٤-٥.

(٤) - ياقوت الحموي، الخزل و الدال، ق ١، ص ٩؛ ابو الفتوح محمد التوانسى، المرجع السابق، ص ٦٢.

(٥) - ابو الفتوح محمد التوانسى، المرجع السابق، ص ٦١.

(٦) - قلائد الجمال في فرائد شعراء هذا الزمان، ج ٩، ص ١٩٨.

(٧) - ابو الفتوح محمد التوانسى، المرجع السابق، ص ٦٠.

دوهم: لهدايكبوون و پيگه‌يشتنى:

نه‌ديب و زمانزان و شاعيرى ميژوونووس، كه‌شتياري جوگرافي ولاتناس^(١) ياقوت له نيوان سالانى (٥٧٤-٥٧٥هـ/١١٧٩-١١٨٠ز) هاتۆته دونياوه^(٢). سهره‌تا به‌ديلى هيتراوته به‌غداو بازرگانىكى خه‌لكى شارى هما، دانيشتوى شارى به‌غدا كرپويه‌تیه‌وه^(٣)، وه دواى به‌كۆيله بوونى كاتى پيگه‌يشتوه، به‌كارى بازرگانى خه‌ريك ده‌بيت، كه هاندهرى سهره‌كى بۆ ئەم كاره خاوه‌نه‌كهى بووه، ريگه‌ى بۆ خۆش ده‌كات و به‌پرتوه‌به‌رى كاره بازرگانىيه‌كانى خۆى دايناوه، چونكه خۆى جگه له بازرگانى، شاره‌زايى له نووسين و زانستى تر نه‌بوو^(٤)، هه‌رپۆيه‌ش پيويستى به‌كه‌سيك ده‌بيت بۆ هه‌لسووپرانيى كاروباره‌كانى، به‌مه‌ش ياقوتى نارده‌ۆته به‌ر خوێندن و له‌سه‌ر كاره بازرگانىيه‌كانى رايه‌يتناوه^(٥).

سه‌باره‌ت به‌ خوێندنى ياقوت، سهره‌تا له‌باره‌ى زانستى زمان و رژيمان پوهو خوێندن چوه، زانبارى له زانايان وه‌رگرتوه^(٦). هه‌ندىك له‌و زانايانه‌ى كه ياقوت به‌ مامۆستاي خۆى داناون و زانبارى لى‌يانه‌وه فير بووه، هه‌روه‌ها ناويان له‌به‌ره‌مه‌كانى به‌رچاو ده‌كه‌ويت ته‌مانه‌ن:

- (١) - الذهبي، نزهة الفضلاء تهذيب سير اعلام النبلاء، اعداد: محمد موسى شريف، (بيروت: ٢٠٠٧)، ج ٣، ص ١٦٧٨؛ اليافعي، المصدر السابق، ج ٤، ص ٤٨. پروانه: كامل سلمان الجبوري، معجم الشعراء، (بيروت: ٢٠٠٣)، ج ٦، ص ١٢٠؛ بسام عبدالوهاب الحايي، معجم الاعلام، (د/م: ١٩٨٧)، ص ٩٣٤.
- (٢) - حاجي خليفه، كشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون، (بيروت: ١٩٩١)، ج ٦، ص ٣٩٩، البغدادي، المرجع السابق، مج ٢، ص ٥١٣.
- (٣) - ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٦، ص ١٢٧.
- (٤) - ابن القفطي، انباه الرواة، ج ٤، ص ٨١؛ ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٦، ص ١٢٧.
- (٥) - معجم الادباء، ج ١، ص ١١؛ كراتشكوفسكي، المرجع السابق، ق ١، ص ٣٣٨.
- (٦) - ابن القفطي، انباه الرواة، ج ٤، ص ٨١؛ اليافعي، المصدر السابق، ج ٤، ص ٤٨؛ محمداين الحانجي، منجم العمران في المستدرک على معجم البلدان، (مصر: ١٩٠٧)، ج ١، ص ٥.

- ١- ئه ديبى زمانهوان (عكبرى)^(١) به مامۆستايه كى ياقوت داده نریت، له بهر ئه وهى سه ره تاي خوتندنى لای ئه و زانايه بووه، جگه له وهش زانياره كانى له فرههنگه كانى ناوبراودا رهنگ ده داتهوه^(٢).
- ٢- (ابن يعيش)^(٣) زانايه كى نه حوى بوو^(٤)، به مامۆستاي خۆى بۆ بهرهمه كانى داده نيّت^(٥).
- ٣- (علي بن المرجي)^(٦) ياقوت له بهرهمه كانى پيمان راده گهيه نيّت، كهوا له سه ر ده ستى ئه م زانايه فيرى زمانى عه ره بى و زانستى هۆنراوه زانى (عروض) بووه.^(٧)
- ٤- (ابن الديبشي)^(٨) ئه مهش خاوه نى رۆشه نبرى زانستى بووه و پايه يه كى به رزو ديارى لای ياقوت هه بووه^(٩). زانيارى ليوه رگرتوو ه بۆ كتيبي (معجم البلدان)^(٧).

(١) - عكبرى: ناوى (ابو البقاء عبدالله ابن ابى عبدالله حسيني عكبرى) له شارى به غدا سالى (١١٤٣/٥٣٨ز) له دايك بووه، له (٦١٦/ك/١٢١٩ز) كۆچى دواى كردوو ه خاوه ن بهرهمه مى زۆر بووه. ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٣، ص ١٠٠؛ الداودي، طبقات المفسرين، تحقيق: علي عمر، (د/م: ١٩٧٢)، ج ١، ص ٢٢٤-٢٢٧.

(٢) - ياقوت الحموي، معجم البلدان، (بيروت: ٢٠٠٧)، مج ٣، ص ٣٠٠؛ مج ٤، ص ٤٨، ص ١٤٢.

(٣) - ثيبين يعيش ناوى (يعيش بن على بن يعيشى بن محمد ابى سرايا بن يحيى) له حله ب سالى (١١٥٣/٥٥٣ز) له دايك بووه له (٦٤٣/ك/١٢٤٥ز) كۆچى دواى كردوو ه، خاوه ن بهرهمه بووه وه كو (شرح المفصل، شرح تصريف ابن جنبي). السيوطي، بغية الوعاة، تحقيق: محمد ابى فضل ابراهيم، (بيروت: ١٩٧٩)، ج ٢، ص ٣٥١-٣٥٢.

(٤) - راجي عنايت، المرجع السابق، ص ١٧؛ كراتشكوفسكي، المرجع السابق، ق ١، ص ٣٣٨؛ نه به ز مه جينه مين، سه رجاوه ي پيشوو، ل ١١.

(٥) - بۆغونه پروانه: معجم البلدان، مج ١، ص ٥٠٨.

(٦) - (علي بن المرجي): ناوى (سالم بن احمد بن سالم المرجي) ناسراو به ريزمان زان و هۆنراوه زانى به غدادى له به غدا سالى (٦١٢/ك/١٢٥١ز) كۆچى دواى كردوو ه. معجم الادباء، ج ٣، ص ٣٥٧.

(٧) - المصدر نفسه، ج ٣، ص ٣٥٩.

(٨) - (ابن الديبشي): ناوى (عبدالله محمد بن سعيد بن يحيى الواسگى) له به غدا سالى (٥٨٨/ك/١١٤٤ز) له دايك بووه، له (٦٣٧/ك/١٢٣٩ز) مردوو ه. ابن الشعار الموصلى، المصدر السابق، ج ١، ص ١٦٠ "ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٤، ص ٣٩٤-٣٩٥.

٥- (عبدالعزيز بن المبارك الجنباذي) ^(٢) يه كيتك بووه له ماموستا ناسراوه كاني ياقوت ^(٤).

سه ره پاي تهوه ي بهره وهام بووه له خو فير كردني زانست، هه ندي له كاته كانيشي بز جيبه جيكردي كاروباري خاوه نه كه ي ته رخا ن كردوه، ههروه ها كاتي ته م شار و تهو شاري ده كرد بز هه لسه نگاندي كاره بازرگانييه كاني، هه و لتي ده دا چاوي به زانا و نه ديبه كان بكه و يت، ههروه كو كاتي سهرداني (دورگه ي كيش) ^(٥)، كردوه ^(٦)، ناماده ي كوروكوربوونه وه كاني خه لكان ي ته م ناوچه يه بووه، جگه له و بهره مه جورا و جورانه ي چاوي پي كه وتوون، وه كو (ما اتفق لفظه و اختلف معناه) كه له دوو بهرگ پي كه هاتبوو ^(٧). وه له ريگه ي بينين و خو يندنه وه ي بهره مه ي جورا و جور فيري زانياري بووه ^(٨).

به م شيويه ياقوت له سهرده ستي چهندين ماموستاي زانست پهروه ر و شاره زا و ههروه ها به شداري كردني كور و كوربوونه وه كان، توانيوه تي خو ي پر زانياري بكات و له دواييدا بهره مه كاني پي ده و لته مه ند بكات.

سيه م: سه رچاوه ي بيري زانستي:

روون و ناشكرايه هه ر تاكيك ناره زوومه ندي ته وه بيت له ريزي پيشه وه ي زانست

(١) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٣٧١.

(٢) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٢٦٤، ص ٣٣٢؛ مج ٤، ص ٣١.

(٣) - (عبدالعزيز بن المبارك الجنباذي) ناسراو به (ابن الاخضر) له به غدا له دايك بووه، له سالي (٥٢٤هـ/ ١١٢٩ز) له سالي (٦١١هـ/ ١٢١٤) مردوه. حاجي خليفه، المصدر السابق، ج ٥، ص ٤٦٧.

(٤) - بو فونه پروانه : معجم ابلدان، مج ٢، ص ١٦٥؛ مج ٣، ص ١٢٦؛ ص ٢٢٨، مج ٤، ص ٢٥١؛ مج ٥، ص ٤٣٦.

(٥) - دورگه ي كيش: ته م دورگه يه ده كه و يتته ناوه راستي ده ربا ي عومان. معجم البلدان، مج ٤، ص ٤٨٧.

(٦) - ابن القفطي، انباه الرواة، ج ٤، ص ٨١.

(٧) - ر. م. اله ي، ياقوت الحموي البغدادي، ترجمه، يوسف حناده، مجله المورد، (بغداد: ١٩٨٧)، مج ٧، عدد ١، ص ١٥.

(٨) - الذهبي، المصدر السابق، ج ٣، ص ١٦٨٧.

خواره‌کان خۆی ببینیته‌وه، ناوی خۆی تۆمار بکات له ریزی هاوچه‌رخانی زانستی سدرده‌می خۆی، ئەوا پتویستی به هیممەتی گه‌وره و ماندوویونی زۆره‌وه هه‌یه، تا به‌و پله و پایه بگات که ده‌یه‌وی، زانستی لێره‌دا به‌و مه‌به‌سته نایه‌ت که یاقوت وه‌کوئە‌وه‌ی له قوتابخانه وه‌ریگریتیت، به‌لکو وه‌کو ئەزمونی ژیان وه‌هولدان بۆ به‌ده‌ست هینانی زانست، گه‌ران وسوران بووه، ئەمه‌وجگه له هه‌ندئ هۆکاری دیکه، که بوونه‌ته هۆی گه‌وره‌یی یاقوت و ناویانگی، له خواره‌وه باسی ده‌که‌ین:

١- بازرگانی:

ئەو چالاکیه ئابورییه، که مرۆڤ هه‌ر له کۆنه‌وه نه‌نجامی داوه و به‌رده‌وامه، (ابن خلدون) له‌باره‌یه‌وه ده‌لێت: ((بازرگانی هه‌ولدانه بۆ به‌ده‌ست هینان و بوژاندنه‌وه‌ی سامان و دارایی له رینگه‌ی کرین و فرۆشتنه‌وه‌ی که‌لوپه‌ل به‌ نرخێ جیاوازه، که له کۆتاییدا ئەم جیاوازیه ده‌بیته قازانج))^(١).

یاقوت له‌ته‌مه‌نیکی زوه‌وه کاری بازرگانی بۆ خاوه‌نه‌که‌ی نه‌نجامداوه، له‌به‌ر ئە‌وه‌ی یه‌کیک له‌ کاره سروشتیه‌کانی کۆیله، به‌ جێگه‌یاندنی ئەو کاروباره‌یه که خاوه‌نه‌که‌ی پێیده‌سپێرت. گه‌شته بازرگانییه سهره‌تا‌کانی بۆ دوورگه‌ی کیش ولاتی شام بووه^(٢). به‌لام دوا‌ی ئەمه واتا له‌ سالی (٥٩٦هـ / ١١٩٩ز) ناکۆکی له‌ نێوان یاقوت و خاوه‌نه‌که‌ی روو ده‌دات^(٣). ئەوکاتیش ته‌مه‌نی بیست و یه‌ک سال بووه، بۆیه له‌کاری

(١) - مقدمة، تحقیق: حامد احمد طاهر، (القاهرة: ٢٠٠٤)، ص ٤٧٧.

(٢) - ابن القفطي، انباه الرواة، ج ٤، ص ٨١؛ ابن الشعار الموصلي، المصدر السابق، ج ٩، ص ١٩٧؛ الذهبي، المصدر السابق، ج ٣، ص ١٦٨٧؛ نقولا زيادة، الجغرافيا و الرحلات عند العرب، (بيروت: ١٩٦٢) ص ٦١؛ علي ادهم، المرجع السابق، ص ١٢٥.

(٣) - الذهبي، تاريخ الاسلام و وفيات المشاهير الاعلام، تحقیق، عبدالسلام تدمري، (بيروت: ١٩٩٨)، ج ٤٥، ص ٦٦؛ محمد محمود محمدین، التراث الجغرافي الاسلامي، (الرياض: ١٩٩٩)، ص ١٨١؛ محمد سونس، الجغرافيون و الرحالة المسلمون في بلاد الشام، (د/م: ١٩٩٥)، ص ١٨٣.

بازرگانی ده‌وستیت و به‌کاری له‌بهرگرته‌وه‌ی کتیب خه‌ریک ده‌بیت^(۱). بینینی نه‌و کتیبانه‌ی که کاری تیدا کردوون، سوودی به‌لایه‌نی زانستی که‌سایدتی یاقوت گه‌یاندووه. دوا‌ی ناشتبوونه‌وه‌ی له‌گه‌ل خواهنه‌که‌ی، دووباره ناوبراو به‌لای کاری بازرگانیه‌وه ده‌چیت، به‌لام له‌کاتی گه‌رانه‌وه‌ی له‌یه‌کیک له‌گه‌شته بازرگانیه‌کانی، خواهنه‌که‌ی کزچی دوا‌ی کردبوو، بۆیه نه‌و ده‌سکه‌وته‌ی که به‌دهستی هینابوو هندیکی به‌خشییه مال و خیزانی خواهنه‌که‌ی، به‌شیکیش کاری بازرگانی کتیبی پیده‌کرد^(۲)، تا‌کو سوود له‌و شاره‌زاییه بازرگانیه‌ی که هه‌یبوو وه‌ریگریت، پاشان سهردانی شاری (مه‌رو)^(۳) ده‌کات هه‌ر له‌وی ده‌گیرسیته‌وه، سوودی له‌ کتیبخانه‌کانی نه‌م شاره که به (خزانه الکتب) ناوده‌بران، وه‌رده‌گرن^(۴). خواستی کتیب له‌و کتیبخانه به‌خو‌پایی بووه، بۆیه یاقوت تا راده‌یه‌کی زۆر بایه‌خی لی‌وه‌رگرتووه و ته‌نانه‌ت هندیکی له‌م کتیبانه‌ی لاماونه‌ته‌وه^(۵).

به‌لام کاتی هیرشی ته‌ته‌ر و مه‌غوله‌کان بۆسه‌ر جیهانی نی‌سلامی ده‌ستیپنکرد^(۶).

(۱) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۶، ص ۱۲۷؛ رحی مصطفی، المكتبات في الحضارة الاسلامية، (عمان: ۱۹۹۱)، ص ۷۶؛ خیرالله سعید، و راقو بغداد في العصر العباسي، (ریاض: ۲۰۰۰)، ص ۵۱۰.

(۲) - معجم الادباء، ج ۱، ص ۱۱؛ ابن القفطي، انباه الرواة، ج ۴، ص ۸۱، باقر امین الورد، معجم العلماء العرب، راجعه: گورگیس عواد، (بغداد: ۱۹۸۲)، ج ۱، ص ۲۵۶.

(۳) - مه‌رو: یه‌کیکه له‌ گه‌وره‌ترین شاره‌کانی خوراسان. معجم البلدان، مج ۵، ص ۱۱۲-۱۱۳.

(۴) - دوو له‌م کتیبخانه به‌کیکیان به‌ناوی عه‌زیزه و نه‌وه‌ی تریان که‌مالیه بووه. معجم البلدان، مج ۵، ص ۱۱۴.

(۵) - زکی محمد حسین، الرحالة المسلمون في عصور الوسطی، (مصر، ۱۹۴۵)، ص ۱۰۵؛ محمد مؤنس، المرجع السابق، ص ۷۶.

(۶) - یه‌که‌مین هیرشی مه‌غوله‌کان بۆ نه‌و دیو رووبار (ماورا النهس) له‌ سالی (۶۱۵/ک/ ۲۸۱ز) ده‌ستی پینکردووه، پینش رۆشنتیان بۆ که‌ناره‌کانی رووباری جه‌یون و په‌رینه‌وه‌یان گه‌یشتونه‌ته شاری بوخارا و سه‌مه‌رفه‌ند، له‌ رینگه‌ی خواره‌زمیشه‌وه گه‌یشتونه‌ته شاری قه‌زوین و هه‌مه‌دان، خه‌لکیان کوشتووه و مزگه‌وته‌کانیان سووتاندووه. ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة في ملوک مصر و القاهرة، تحقیق: محمد حسین، (بیروت: ۱۹۹۲)، ج ۵، ص ۲۲۵.

هیرشه‌کانیان گه‌یشته شاری (مه‌رو) له‌سالی (۶۱۶ک / ۱۲۱۹ز) ناویراو ئه‌م شماره جیده‌هیلت و به ته‌واوی ماڼ و حالی کتیبه‌کانیه‌وه^(۱). له‌گه‌شتیکی تری بازرگانی بو شاری حه‌له‌ب چاوی به ئه‌بو‌عه‌لی قه‌یولی که‌وتوه، که کاریه‌ده‌ستی وه‌زیر (ابن القفطی)^(۲) بو، کاری کرینی کتیبی بو وه‌زیر ده‌کرد، چونکه وه‌زیر خولیای کتیب کۆ‌کردنه‌وه بو^(۳). به‌لام ده‌ریاره‌ی ئه‌و کتیبانه‌ی یاقوت که بو ئه‌م شاره‌ی بردووه، (ابن القفطی) ده‌لئت: ((ته‌نیا دوو له کتیبه‌کانیم به‌دل بووه))^(۴) به‌م جوژه یاقوت له ریڤگه‌ی بازرگانیه‌وه ناشنایه‌تی له‌گه‌ڼ کتیب و کتیب‌خانه‌کان په‌یدا کردوه، له‌به‌ره‌مه‌کانیسی دا په‌نگدانه‌وه‌ی ناشکرای لی به‌دی ده‌کریت.

۲- گه‌شت وگوزار:

گه‌شت جوړیکه له بزوات و جوڼه‌وگه‌را ن و سووران به‌شوینه جوگرافیه جیا‌جیا‌کان دا، تیکه‌ل‌او‌بوونه له‌گه‌ڼ سروشت و خه‌ڼک و نه‌ته‌وه‌کان، به‌هاکه‌شی ده‌بیته سهرچاره‌یه‌ک بو په‌یدا‌کردنی روژن‌بیری مرۆ‌فایه‌تی، که‌به‌هۆی ئه‌و ناشنایه‌تییه‌ی له هه‌ندی لایه‌نی ژبانی خه‌ڼک و کۆمه‌ل‌گایه‌کی دیاری‌کراو له‌کاتی دیاری‌کراودا سهره‌ل‌ده‌دات^(۵). گه‌شت و گه‌شت‌کاریش له‌لایه‌ن یاقوته‌وه له کتیبی (معجم البلدان) دا باس‌کراوه، به‌تایبه‌تی ناویراو

(۱) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۶، ص ۲۷؛ کراتشکوفسکی، المرجع السابق، ق ۱، ص ۳۳۸؛ باقر امین‌الورد، المرجع السابق، ج ۱، ص ۲۵۶.

(۲) - (ابن القفطی): ناوی (علي بن يوسف بن ابراهيم بن عبدالواحد بن موسى) ناسراو به (قاضي الاكرم) بووه له سالی (۵۶۸ک / ۱۱۷۲ز) له‌دایک بووه، به‌گه‌وره‌یی و جوامیری و مه‌ردایه‌تی ناسراوه، توانادار بووه له زانستی زمان و ریزمان و خو‌تندنه‌وه و نه‌ستیره‌ ناسی و بیناسازی و میژوو و به‌ره‌مه‌می وه‌کو (اصلاح الملل، الواقع في صحاح الجوهري، الضاد و الطاد، تاريخ النحاة، تاريخ المصر، تاريخ الحكماء)، هه‌بووه. معجم الادباء، ج ۵، ص ۳۸۱؛ ابن‌الشعار الموصلي، المصدر السابق، ج ۱، ص ۱۳۳؛ السیوطی، المصدر السابق، ج ۲، ص ۲۱۲-۲۱۳.

(۳) - رجی مصطفی، المرجع السابق، ص ۱۲۶.

(۴) - انباه‌الرواة، ج ۴، ص ۸۱؛ معجم الادباء، ج ۵، ص ۳۹۵.

(۵) - حسین محمد‌فهیم، ادب‌الرحلات، (د/م: ۱۹۸۹)، ص ۹۰.

وشه‌ی (بینیم/رأیت) ی زۆری دووباره‌کردۆته‌وه^(۱)، جگه له‌و تیبینیانه‌ی که له لای کۆبووه‌ته‌وه، له کاتی باسکردنی هدرجیتگایه‌ک که سردانی کردوه.

یه‌که‌مین گه‌شتی که نه‌نجامی داوه، هۆکاری بازرگانی ده‌بیت، هه‌روه‌کو ناماژه‌مان پێکرد بۆ دوورگه‌ی کیش^(۲)، له‌ماوه‌ی ژیانیدا چوار جار^(۳) به‌رێگای وشکانی وئاوی بۆ ئەم ناوچه‌یه‌ سه‌فه‌ری کردوه، له‌کاتی‌که‌دا که مه‌لبه‌ندی بازرگانی و ژماره‌یه‌کی زۆری بازرگانانی جیهانی ئیسلامی له‌م ناوچه‌یه‌ کۆ ده‌بوونه‌وه^(۴). دواتر سردانی ته‌ووریز و موسل ده‌کات و له‌رێگه‌ی شامه‌وه‌ بۆ میسر ده‌چیت^(۵). به‌م شیوه‌یه‌ له‌ دوا‌ی تپه‌رپوونی سێ ساڵ به‌سه‌رده‌ستپێکردنی گه‌شته‌کانی، وانا سالی (۶۱۳/ک / ۱۲۱۶ز) دا سردانی دیمه‌شق و حه‌له‌ب ده‌کات، له‌رێگه‌ی موسله‌وه‌ گه‌یشته‌ته‌ هه‌ولێر و له‌م شوینه‌شوه‌ رێگای خوراسانی گرتۆته‌به‌ر^(۶). کاتی ده‌چیته‌ (نيسابور)^(۷) له‌وێ نیشه‌جی ده‌بیت^(۸).

سردانی شاره‌کانی خوراسان ده‌کات و ده‌چیته‌ شاری (نہسا)^(۹) هه‌روه‌ها له‌ نێوان شاری (مه‌رو) و (خه‌وارزم) هاتوچۆی بازرگانی ده‌کرد^(۱۰). هه‌ر له‌و کاتیشه‌وه‌ ته‌هه‌ره‌کان

(۱) - بۆنونه‌ برۆانه: معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۴۴، ص ۱۵۹، ص ۲۰۱، ص ۳۸۰؛ مج ۲، ص ۷۵، ص ۱۱۲، ص ۲۰۱، ص ۲۱۲، ص ۴۴۱؛ مج ۳، ص ۱۳.

(۲) - برۆانه: ئەم لیکۆلینه‌وه‌یه، ل ۱۰، په‌راوێزی ژماره‌ (۴).

(۳) - ابن الشعار الموصلي، المصدر السابق، ج ۹، ص ۱۹۷.

(۴) - ابو الفتح محمد التوانسي، المرجع السابق، ص ۶۶؛ نه‌به‌ز مه‌جید نه‌مین، سه‌رچاوه‌ی پیتشو، ل ۲۰.

(۵) - یاقوت الحموی، الخزل و الدال، ق ۱، ص ۱۲؛ کراتشکوفسکی، المرجع السابق، ق ۱، ص ۳۹۹.

(۶) - الذهبي، تاريخ السلام، ج ۴۵، ص ۲۶۶؛ نه‌ه‌ الفضلاء، ج ۳، ص ۱۶۷۸؛ صلاح الدین المنجد، اعلام التاريخ والجغرافيا عند العرب، (بیروت: ۱۹۵۹)، ج ۱، ص ۶۵.

(۷) - نيسابورنشاریکي به‌ناویانگی خوراسانه‌و، ده‌که‌وێته‌نێوان قادسیه‌و جه‌یحون نێوانی له‌که‌ل شاری ره‌ی سه‌دو شه‌ست فه‌رسه‌خه‌ .معجم البلدان، مج ۵، ص ۳۳۱.

(۸) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۳۳۱.

(۹) - نه‌سا : شارێکی خوراسانه‌ و به‌ناویانگه‌ به‌ره‌ی که‌ناوه‌ه‌وای خۆشه‌وه‌و زۆر له‌زانای لێهه‌لکه‌وتوه‌وه‌.. معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۸۲.

(۱۰) - الذهبي، تاريخ الاسلام، ج ۴۵، ص ۲۶۶؛ علي ادهم، المرجع السابق، ص ۱۲۶.

به دیار کەوتوو. بۆیه لەریگهی شاری (الری) و قەزوین گەشتۆتە هەولێر^(١). دووبارە چۆتەوێ موسڵ و سەردانی سنجاریشی کردووه^(٢). لە کۆتاییدا لەشاری حەلب گەرساوتەو^(٣) تا دوایین تەمەنی. بەم جۆرە گەشت و گەڕانه کانی ماوهی شازدە سالی خایاندووه^(٤).

چوارەم: کۆچی دوایی کردنی:

یاقوت هەر لەو کاتەوهی شاری مەرو بەجێدەهێلێت، رووه و شاری موسڵ کەوتۆتە ری و دواتر ماوهیهک لەم شارە دەمینیتهوه. نامەیهک بۆ وهزیر (ابن القفطی) دەنیرت^(٥). کە باس لە جیهانی ئیسلامی و هێرشێ مەغۆلمکان دەکات. هەرۆهە لە نامەکەمی دەردەکەوتێت کە خواستی ئەوهی هەبووه بچیتە شاری حەلب و بە پالێشتی وهزیری ناوچه کە نیشته جیپیت^(٦). هەر بۆیهش پیویستی بە پشتگیری دەبیت، چونکە کاتی یەکەم جار سەردانی ولاتی شام دەکات، لە شاری دیمەشق تووشی لەگەڵ هەندی کەسایدتی ئەم شارە گەرگرفت دەبیت، لەبەر ئەوهی بیروپای (خەوارجەکان)^(٧)ی دەرپرپوه و پالێشتیانی کردووه، کە ئەمەش بۆ ئەوه دەگەریتەوه جیهانی ئیسلامی تووشی

(١) - ابن المستوفی الاربلی، المصدر السابق، ق١، ص ٣١٩.

(٢) - یاقوت الحموی، الخزل و اللال، ق١، ص ١٣؛ ابن القفطی، انباه الرواة، ج ٤، ص ٨٣؛ عمر رضا کحاله، المرجع السابق، ج ٤، ص ٨٣.

(٣) - الذهبي، تاریخ الاسلام، ج ٤٥، ص ٢٦٦؛ کامل سلمان الجبوري، المرجع السابق، ج ٦، ص ١٢٠-١٢١؛ نقولا زیاده، المرجع السابق، ص ٨٧.

(٤) - کراتشکوفسکی، المرجع السابق، ص ٣٩٩. بروانه: پاشکۆی ژماره (٦).

(٥) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ٦، ص ١٣٠؛ الیافعی، المصدر السابق، ج ٤، ص ٤٨.

(٦) - ابن القفطی: انباه الرواة، ج ٤، ص ٨٤؛ الذهبي، تاریخ الاسلام، ج ٤٥، ص ٢٦٧.

(٧) - خەوارجەکان، کۆمەڵەیهکی سیاسی و دینی بوون، سەرەتا بەشداریان لە دژایەتی مەعاریه کورپی ئەبی سهفیان (٤٠-٦١/٦٦١-٦٨٠ز) دەکرد، بەلام دواي مەسهلهی تەحکیم لە عەلیش دوورکەوتنەوهو بەرامبەر ئەمۆش وهستان، چونکە بروایان بە تەحکیم نەبوو. الشهرستاني، الملل والنحل، حقق: احمد فهمي، (بیروت: ٢٠٠٧)، ج ١، ص ١٠٦.

په‌رته‌وازه‌ی هات، کاتّی ناکۆکی له‌نیتوان عدلی و مه‌عاویه روویداوه‌وه‌روها خوێندنه‌وه‌ی کتیب ده‌رباره‌ی بیرورای خه‌وارمه‌کان گاریگه‌ر بووه له‌سه‌ر خودی یاقوت. بۆیه‌ش رایه‌کانی ده‌رباره‌ی عدلی کورپی نه‌بی تالب (۳۵-۴۰ ک/ ۶۵۶-۶۶۱ن) خه‌لیفه‌ی چواره‌می راشیدینیش نابه‌جی بووه، له‌وکاتیدا خه‌لکی شاره‌که رووبه‌رووی ده‌بنه‌وه و ته‌نگی پسی هه‌لده‌چنن، هه‌ر له‌همان کاتدا شاره‌که به‌جیده‌هیلّیت^(۱).

جگه له‌و بارودۆخه‌ی که به‌له‌ده‌ستدانی ماڵ و سامانی له‌شاری (مه‌رو) تووشی هاتبوو، به‌لام وه‌زیر وه‌لامی نه‌داوه‌ته‌وه، پاش ماوه‌یه‌کی تر یاقوت سه‌ردانی شاری حه‌له‌ب ده‌کات و چاوی به‌وه‌زیر (ابن القفطی) ده‌که‌وێت و پیتی ده‌لّیت :- ((ته‌وا به‌ گۆچانه‌که‌م له‌ ده‌رگای تۆم داوه و هیوام وایه له‌ته‌ک جه‌نابته‌وه بم))^(۲) سه‌ره‌پای نه‌وه‌ی وه‌زیر سه‌ره‌تا نه‌که‌وتۆته به‌ر دلی، به‌لام پیتشوازی لی ده‌کات و مه‌عیشه‌تی بۆ دا‌بین کردوه^(۳). بۆیه له‌م شاره ده‌می‌نیتته‌وه، خه‌ریکی زانست و کتیب ده‌بی‌ت به‌شداری له‌ کۆرۆکۆیونه‌وه‌کانی نه‌م شاره ده‌کات، هه‌روه‌ها خه‌ریکی دارشتنی به‌ره‌مه‌کانی ده‌بی‌ت و تاوه‌کو سالی (۶۲۶ک/ ۱۲۲۹ن) ماڵئاوای له‌ژیان ده‌کات.^(۴) (ابن خلکان)ش باسی رۆژی کۆچی دوایه‌که‌ی ده‌کات و ده‌لّیت: ((خه‌لکی به‌سه‌ریان دا هه‌لده‌گوت و باسی گه‌وره‌یی و خووره‌وشتی به‌رزیان ده‌کرد))^(۵).

(۱) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۶، ص ۱۲۸.

(۲) - ابن القفطی: انباه الرواة، ج ۴، ص ۸۳؛ علي ادهم، المرجع السابق، ص ۱۲۸.

(۳) - ابن القفطی، انباه الرواة، ج ۴، ص ۸۳.

(۴) - ابن الشعار، المصدر السابق، ج ۹، ص ۱۹۷؛ الذهبي، نزهة الفضلاء، ج ۳، ص ۱۶۷۸؛ ابن تغري

بردي، المصدر السابق، ج ۶، ص ۲۷۴. بروانه: حاجي خليفه، المصدر السابق، ج ۶، ص ۳۹۹؛ ابن العظم،

السیر الموصون ذیل علی کشف الظنون، حقه: سليم يوسف، (بيروت: ۲۰۰۲)، ص ۱۰۰.

(۵) - وفيات الاعيان، مج ۶، ص ۱۳۹.

پينجهم: بهرهمه كانى

همه مو بهرهمه كانى ياقوت ده كرى وهك سەرچاوهى زانستى وهى بگريه چونكه ههنگرى لايه نيكي ديار و په ره سه ندووى تيايه سه بارهت به زانستى جوگرافيا وه ده ب و ميژوو و بابتهى جوړاو جوړ، كه ده كرى بكرت به بنچينه بو ليكولينه وه و نووسين، به لام هه ندئ له و بهرهمه ماندى كه ميژوونوسان ناويان هيناوه، گه راندوويانه ته وه بو خاوه نه كه دى، كه ياقوت حمهويه. هه نديكيان له بهر ده ست نين و بهرچاو نه كه وتوون، ته نانهت ده ست نو سه كانيشيان هه ر بزن، بو به بهرهمه كانى ده كه ين به دوو بهش:

۱- بهرهمه بهر ده سته وتوه كان:

أ- (معجم الادباء):

يه كي كه له بهرهمه به پيژه كانى ياقوت، كه به ناوى جياواز سەرچاوه كان ناماژه يان بو كر دووه، به لام همه مو كوكن له سه ر ته وهى ناوه روكه كه دى باس له ته ديبه كان و زانايان ده كات. به ناوى (ارشاد الالباء الى معرفة الادباء)^(۱) يان ته نيا به (الادباء)^(۲) يا كتيبي (حمفة الادباء في اخبار الادباء)^(۳)، هه روه ها به (ائمة الادب)^(۴)، يان (ارشاد الاربب الى معرفة الادييب)^(۵)

(۱) - الياضي، المصدر السابق، ج ۴، ص ۴۸؛ الذهبي، تاريخ الاسلام، ج ۴۵، ص ۶۶.

(۲) - الذهبي، نزهة الفضلاء، ج ۳، ص ۱۶۷۸؛ السخاوي، الاعلان بالتويخ لمن ذم اهل التاريخ، ترجمة: صالح احمد علي، (بيروت: ۱۹۸۶)، ص ۱۸۶.

(۳) - حاجي خليفه، المصدر السابق، ج ۶، ص ۳۹۹.

(۴) - ابن الشعار الموصلبي، المصدر السابق، ج ۹، ص ۱۹۸.

(۵) - معجم الادباء، ج ۱، ص ۳۹؛ ابن المستوفي الاربلي، المصدر السابق، ق ۱، ص ۳۲۲.

له گهڼ (طبقات النحاة)^(۱) ش ناو بردراوه، نهم جیاوازییهدی که لهم دهستهواژانهی بهدی ده کریت شهوه ناگهیده نیت که هدریه که یان بهرهمی سه ریه خۆن یان جیاوازن، له گهڼ شه مه شدا هندیك له میژوونوسان دابهشی ده کهن بۆ دوو بهرهم ههروه کو (ابن المستوفی الاربلی)^(۲) وه سفی کتیبه که ده کات به ناوی (ارشاد الارب الی معرفة الادیب)،^(۳) به لام دواتر له پیزی بهرهمی یاقوت ناوی (معجم الادباء) ی به سه رچاوه یه کی تری یاقوت داناوه.^(۴)

لهم کتیبه دا باسیکی زۆری له باره ی زانایانی زمان و ره چه له کناس و خاوهن بهرهمه شه ده بیه کان و نامه بهر تیدا یه، هدریه که ش به نمونه کراوه و خستراونه شهوه پوو.^(۵) به مه بهستی لی کۆلینه وه له بهرهمه کانیا ن^(۶)، ته نیا باس له شه دیبی یه ک ناوچه یا خود سه رده م ناکات، به لکو به شیوه ی گشتی ته نانه ت ناماژه به هه وائی چه ند نه شه وه یه که ده کات زاناکانیا ن به نمونه ده هینیتته وه، به تایبه تی شه وانه ی سه وودیا ن به زانستی ناو

(۱) - طاش کبری زاده، مفتاح السعادة و المصباح السیادة، (بیروت: ۱۹۸۵)، مج ۱، ص ۲۶۲ "القنوجی، امجد العلوم والوشی المرقوم فی بیان الاحوال العلوم، ج ۲، تحقیق عبده الجبار زکار، (بیروت: ۱۹۷۸)، ص ۳۶۴.

(۲) - ابن المستوفی الاربلی ناوی (الموهب بن غنیمه بن علی بن شمس الدین ابوالبرکات) له سالتی (۵۶۴هـ/ ۱۱۶۸ز) له دایک بووه، و له (۶۳۷هـ/ ۱۲۳۹ز) کۆچی دوابی کردوه. خاوهن زانیاری بووه له بواری فه رموده و شه ده ب و زمان و ریزمان و عروز و به یان. بهرهمه کانی وه کو (دیوان المتنبی و ابی تمام، تاریخ اربل). ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۴، ص ۱۴۷. بروانه: ابن الشعار الموصلي، المصدر السابق، ج ۱، ص ۱۵۰؛ السیوطی، المصدر السابق، ج ۲، ص ۲۷۲.

(۳) - تاریخ اربل، ق ۱، ص ۳۲۲.

(۴) - المصدر نفسه، ق ۱، ص ۳۲۴.

(۵) - المصدر نفسه، ق ۱، ص ۳۱۹؛ معجم الادباء، ج ۱، ص ۲۹؛ عمر فروخ، المرجع السابق، ج ۳، ص ۳۹۱.

(۶) - معجم الادباء، ج ۱، ص ۲۷.

قورثان و فەرمووده‌کان گەیانوو (۱). هەروەها سوودی زۆری له زانایان وەرگرتوو، جا چ زانایانی سەردەمی خۆی بێت یاخود بەرەمی ئەو کەسانە ی بەچاروی خۆی نەبیینیون (۲).

ب- المشترك وضعاً و المفترق صقعا: (۳)

ئەم بەرەمە لای میژوونوسان هەر بەم ناوہ ناسراوہ، بەلام یاقوت کاتێ خۆی ناماژە ی پێدەکات، کەمیتک جیاوازی هەبە لە ناوہ کە وەکو (المتفق و المفترق) (۴) یان لە باسکردنی دێری (عاقول) (۵) دەلێت: ((لە "المتفق خطأ و ضبطاً" باسم کردوو)) (۶). بەلام یاقوت لێرەدا بەپێی ناوہرۆکی کتیبە کە ئەم دەرپرینەو ناوہی داوەتێ. هەمان ئەو بەرەمە بریتییە لە جۆرێک لەدانانی (تالیف)، کە سەرچاوەکە (معجم البلدان) (۷). بەلام کورتکراوەی ئەم کتیبە نییە، چونکە ئەو رایسپاردوو، کە بە هیچ جۆرێ کتیبەکە کورت نەکرێتووە و نەشێۆتێرێت بەشێۆهیدە کەواتا سوودەکە لە دەست بچێ (۸).

(۱) - معجم البلدان ج ۱، ص ۳۲.

(۲) - یەکتێک لەو خاوەن بەرەمەمی کە خۆی نەبیینیوہ ناوی (عبدالملك التاريخي) ناسراو بە (سراج البغدادي) یە، کە ئەدیبێکی خاوەن چاکە و هەموال گێرەوہ بووہ ناسراو بە تاریخی، چونکە بەردەوام خەریکی میژوو بووہ . السمعاني، المصدر السابق، ج ۱، ص ۴۲۲. یاقوتیش ناماژە بووہ دەکات لاپەرە سپیەکانی کتیبەکە بە زانیاریەکانی ئەم زانایە رەش کردووہ. معجم الادباء، ج ۱، ص ۲۸.

(۳) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۶، ص ۱۲۹؛ ابن العماد الحنبلي، المصدر السابق، ج ۵، ص ۱۲۲؛ حاجي خليفة، المصدر السابق، ج ۶، ص ۳۹۹.

(۴) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۷۸.

(۵) - دێری عاقول: ئەو دێرە لە نێوان مەدائینی کسری و نەعمانیە، دووری لە بەغدا نزیکە (۱۵ فەرسەخ/ ۹۰ کەم) دەبێت. معجم البلدان، مج ۲، ص ۵۲۰.

(۶) - المصدر نفسه والصفحة.

(۷) - یاقوت الحموي، المشترك وضعاً و المفترق صقعا، اعداد: قاسم محمد رحيب، (د/م: ۱۸۴۶م)، ص ۳.

(۸) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۴.

ج- الخزل و الدال:

دواى دؤزينه‌وهى ده‌ست نووسى نهم كتيبى و ليكۆلينه‌وه له‌بارهى دانهرى نهم به‌رهمه، ليكۆلهره‌وان گه‌يشتونته سهر نه‌وهى كه نهمه به‌رهمى ياقوته، نه‌گهرچى هيچ له سهرچاوه‌كان ناماژهى به‌ناوى كتيبى ياقوت نه‌كردوه، كه به‌م ناوه بيت، به‌لام به‌لگه‌ى نه‌و ليكۆلهرانه لهم باره‌يه‌وه روونه، كاتى ده‌ست نووسه‌كه‌يان شى كردۆته‌وه، وه‌كو ده‌ركه‌وتوه له‌لاپه‌ره‌ى يه‌كهم وسهره‌وه‌ى ده‌ست نووسه‌كه به‌خه‌تينيكى (ثلثى) عه‌ره‌بى نووسراوه (كتاب الخزل و الدال لياقوت رحه‌ الله) ^(۱). ياخود دانهره‌كه ده‌لى ^(۲) ((ناوم لى ناوه خه‌زل و دال له نيوان (دور و دارات و ديرى) يه، به‌ پشتيوانى خوا سوودمهند ده‌بيت، هه‌روه‌كو چۆن (معجم البلدان) سوودمهنده)) ^(۳). جگه له‌مه هه‌مان شيتواز وميتۆدى كتيبى (معجم البلدان)ه، كه كارى شيكردنه‌وه و زمانه‌وانى و به‌ نمونه هيتانى هۆنراوه نه‌نجام داوه، له باسه‌كانى سوودى له چه‌ندين كه‌سايه‌تى وه‌رگرتوه، له بيتكهاته‌ى كتيبى كه‌دا وتاريك كه به‌كورتى باس له پيشه‌كى و سى به‌شى به‌رهمه‌كه‌ى ده‌كات، پاشان له پيشه‌كيبه‌كه‌ى، نه‌و بابه‌تانه‌ى (دور ^(۳) و دارات ^(۴) و ديرى) ^(۵) كه به‌شه‌كانى كتيبى كه‌ى ليپيتكهاتوه روون ده‌كاته‌وه. به‌ جوړيك وشه‌ى (دار) هه‌ر بۆ خانووى به‌كار نه‌هيتاوه، به‌لكو بۆ (بلد) و اتا ناوچه‌شى به‌كارهيتاوه، هه‌روه‌كو له قورشانى پيرۆز

(۱) - ياقوت الحموى، الخزل و الدال، ق ۱، ص ۴۰.

(۲) - المصدر نفسه، ق ۱، ص ۴۰، ص ۴۶.

(۳) - دور: چاوكه‌كه‌ى (دار) ه، كه ماناى كوچه كه‌يله‌كوژه و اتا به‌گه‌شتى ناوچه و گه‌رپه‌ك، هه‌ر شوينيك خه‌لكى تيدا كوژيپه‌تموه ده‌گرته‌وه، جوړيك ناوتيكى كوژاوه‌يه له نيوان نهم ده‌سته‌واژانه. ابن المنظور، لسان العرب، (القاهرة: ۲۰۰۳)، مج ۳، ص ۴۴۶.

(۴) - دارات: تاكه‌كه‌ى (داره) يه مه‌به‌ستى نه‌و ناوچه‌يه‌يه، كه به شتيك ده‌وره درابيت، وه‌كو نمو رووناكيبه‌ى له ده‌ورى مانگ دابه، پيى ده‌لئين خه‌رمانه‌ى مانگ ياخود نمو زه‌ويه‌ى له نيوان چياكانه. ياقوت الحموى، الخزل و الدال، ق ۱، ص ۱۵۱؛ ابن المنظور، المصدر السابق، مج ۳، ص ۴۴۵.

(۵) - دير: و اتا ره‌بنگه‌كان و بونيات نراوتيكه له زۆر شويندا هه‌يه و به‌و ماله ده‌وتريت كه ره‌بنه‌كان (ليبراو بۆ ژينى دواى) په‌رستنى خواى تيدا ده‌كهن. الخزل و الدال، ق ۱، ص ۱۵۷.

داهاتووه، ﴿فأصبحوا في دارهم جاثمين﴾^(۱) بهم شیرهه هه‌موو بابه‌ته‌کانی ئەم کتیبه چەندین مانا و مەبەست و شوێن له‌خۆ ده‌گریت.

۲- به‌رهمه چاپ نه‌کراوه‌کان و به‌رده‌ستنه‌وتوو‌ه‌کان:

أ- (المقتضب في كتاب جمهرة النسب): (ابن خلکان) وه‌سفی ئەم سەرچاوه‌یه‌ی کردووه، که باس له ئەسل و فەسلی عەرەب ده‌کات و ناویشی بردووه به^(۲)، (المقتطف في النسب) ش‌ناوی هاتووه. ئەم به‌رهمه ده‌ست‌نووسیکی له شاری قاهیره‌ی ولاتی میسر‌دا به‌رچاوه‌وتوووه^(۳).

ب- (المبدأ و المال): ئەم به‌رهمه باس له میژووی نی‌سلام و گروویه نی‌سلامیه‌کان ده‌کات، خۆیشی ئاماژه به‌و سەرچاوه‌یه ده‌کات له‌کاتی باس‌کردنی هۆزه به‌ریه‌ره‌کان له (مبدأ و المال)ی زیاتری پوون‌کردۆته‌وه^(۴).

ج- (كتاب الدول): ناوی له ریزی به‌رهمه‌کانی یاقوت داهاتووه^(۵). بێ‌ئهو‌ی هێچ زانیارییه‌ک ده‌ریاره‌ی بزانیته^(۶).

د- (اخبار المتنبی).^(۷)

ه- (كتاب مجموع کلام ابی علی فارسی)^(۸).

(۱) - سورة هود: الاية ۶۷.

(۲) - وفيات الاعيان، مج ۶، ص ۱۲۹؛ الزركلي، المرجع السابق، ج ۸، ص ۱۳۱.

(۳) - حاجي خليفة: المصدر السابق، ج ۶، ص ۴۰۰؛ البغدادي، المرجع السابق، مج ۲، ص ۵۱۳.

(۴) - ياقوت الحموي، الخزل و الدال، ق ۱، ص ۳۰؛ ر.ن. الهي، ياقوت الحموي البغدادي، ص ۳۶.

(۵) - حاجي خليفه، المصدر السابق، ج ۶، ص ۳۹۹؛ ابن العماد الحنبلي، المصدر السابق، ج ۵، ص ۱۲۲؛

كامل سلمان الجبوري، المرجع السابق، ج ۶، ص ۲۱؛ باقر امين الورد، المرجع السابق، ج ۱، ص ۲۵۶.

(۶) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۴۳۳.

(۷) - ابن العماد الحنبلي، المصدر السابق، ج ۵، ص ۱۲۲؛ البغدادي، المرجع السابق، مج ۲، ص ۵۰۳.

(۸) - ياقوت الحموي، الخزل و الدال، ق ۱، ص ۳۱؛ ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۶، ص ۱۲۹.

(۹) - ابن العظم، المصدر السابق، ص ۱۰۳؛ الزركلي، المرجع السابق، ج ۸، ص ۱۳۱.

(۱۰) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۶، ص ۱۲۹؛ ابن العماد الحنبلي، المصدر السابق، ج ۵، ص ۱۲۲.

- و- (عنوان الاغانى)^(١)، هدرودها به (المنتخب كتاب الاغانى)^(٢) ناوى هاتووه.
 ز- (اخبار الشعراء المتأخرين و القدماء)^(٣) به (معجم الشعراء) ش^(٤) هاتووه.
 ح- (كتاب نهاية العجب في الابنية لكلام العرب)^(٥) يان تديا (كتاب الابنية)^(٦).
 ط- (كتاب في الاشتقاق اسماء المواضع)^(٧).
 ى- (اخبار اهل الملل و القصص اهل النحل)^(٨).
 ك- (كتاب الاوزان الاسماء و الافعال الحاصرة للكلام العرب)^(٩).
 ل- (اخبار الحسن)^(١٠).
 م- (كتاب الانساب)^(١١) كه رهنگه هدمان كتيبي (المقتضب في النسب) بيت.
 ن- كتاب الرد على ابن جنى و كلامه^(١٢).

(١) - نفس المصادر و الصفحه.

(٢) - ابن الشعار الموصلى، المصدر السابق، ج ٩، ص ١٩٨.

(٣) - اليافعي، المصدر السابق، ج ٤، ص ٤٨.

(٤) - ابن الشعار الموصلى، المصدر السابق، ج ٩، ص ١٩٨؛ الزركلي، المرجع السابق، ج ٨، ص ١٣١.

(٥) - ر. ن. الهى، ياقوت الحموى البغدادي، ص ٣٨.

(٦) - ابن الشعار الموصلى، المصدر السابق، ج ٩، ص ١٩٨.

(٧) - ياقوت الحموى، الخزل و الدال، ق ١، ص ٣٥.

(٨) - معجم البلدان، مج ١، ص ٣٦٩.

(٩) - ياقوت الحموى، الخزل و الدال، ق ١، ص ٣٥؛ ابن القفطي، المصدر السابق، ج ٤، ص ٨٥.

(١٠) - ابن العظم، المصدر السابق، ص ١٠٠.

(١١) - الذهبي، نزهة الفضلاء، ج ٣، ص ١٦٧٨.

(١٢) - ابن القفطي، انباه الرواة، ج ٤، ص ٨٥.

تهوهري دووهم:

رېبازي نووسين و شيواز و شيگردنهوه له كتيبي (معجم
البلدان) دا

نهم بهرهمه په كيكه له دانسانه ي به روښنبري فراواني زانستي جوړا جوړي
سدرده مهكان ده ناسریت. كه سهرجهم لايه نه كاني جوگرافي و سياسي و فله كي و
زمانه واني و په چله كناسي و كومه لايه تي و ميژويي و روښنبري ته ده بي له خوزه گريت،
باس له نازا وسر كرده و پياو چاك و خاوهن بهرهم و پاشماوهي هه واله كان و نه فسانه و
شوينهواره ميژوييه كان ده كات، كه ههر بهم ناوه، واتا (معجم البلدان)، ناوي هاتوه^(۱).

په كهم: هوكاره كاني نووسيني كتيبي (معجم البلدان):

هو كاري راسته وخو و ناراسته وخو هه بوون بو ته وه ي ياقوت هانبدن بو داهيتاني نهم
بهرهمه، ههر خو له پيشه كيي كتيبه كهيدا ده لیت: ((مه بهستم له داناني نهم كتيبه
ناره زوو و ترس نه بوو، ههروه ها له بهر ته وهش نه بووه، كه دوور بووم له نيشتمان، نهم
كاري من هه ويني تهو زانسته يه، كه خوي گه ووه و قورئاني پيروز ده ستيان گرم و
رينومايان كردوم و سدریان خستم))^(۲). بويه ده توانين يه كيك له هو كاره كان به باوهري
تاني و متمانه بوون به هاريكاري خودا دابنيين.

(۱) - ابن المستوفي الاربلي، المصدر السابق، ق ۱، ص ۳۲۴؛ ابن الشعار الموصلی، المصدر السابق، ج ۹، ص ۱۹۸؛ ابن خلكان، المصدر السابق، مج ۶، ص ۱۲۹. بروانه: ابن العماد الحنبلي، المصدر السابق، ج ۵، ص ۱۲۲؛ حاجي خليفه، المصدر السابق، ج ۶، ص ۳۹۹.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۷.

يه كيك له هۆكاره كاني تر گرنگي زانستي ولاتناسي (علم البلدان)^(۱) يه، سوودي بۆ ليكۆلينهوى زانسته جۆرته جۆره كان هديه، ههروهها ناشنابون به كتيب و كارى بازرگاني، كه وهك دهسكهوتى ژيانى و پالنهر و پيداويستى كتيبه كه سهير ده كريت^(۲). بهلام هۆكارى راستهوخۆ نهوه بووه، كه خۆى ئاماژه پيڤه كات و ده لئيت: ((يه كه م هاندهرم بۆ كۆكردنهوى ئهم كتيبه نهوه بووه، له سالى (ك/۱۱۵ / ۱۲۱۸ز) له شارى مهرو له كۆيونه وهيهك له گهڻ پياوماقولاڻ دا لهوانه (ابو سعيد تاج الاسلام) ناسراو به (ابن سعد السمعاني)^(۳) بووه، پرسيارى سهبارهت به (هه باشه) ي ليكردم، به جۆر يك شوينه كه ي ناوى له فهرمووده ي پيغه مبهر (صلى الله عليه وسلم) هاتوه، كه بازار پيكي عه ره بانه له سهرده مى جاهيليهت، بيروپاي خۆم ده رپري وتم، واى بۆ ده چم (هوايشه) كۆمه له خيلىك بيت له چهند هۆز و تيره يهك پي كه تاجي، بهلام يه كيك له دانيشتوانى كۆره كه ليم راست بووه و گوته هه باشه يه نهك هوايشه، زۆر سوور بوو له سهه رايه كه ي خۆى بى نهوه ي به لگيه كى هه بيت))^(۴).

سالى (ك/۱۱۵ / ۱۲۱۸ز) له مهرو دهستى به نووسيني ئهم به رهه مه ي كردوه، سه ره تا به دواى زانيارى كۆكردنهوه گهراوه و دواتر له سالى (ك/۱۲۱ - ۱۲۲۴ز) دا ئهم به رهه مه ي

(۱) - زانستي ولاتناسي، ئهو زانسته يه باس له ههوايى ريگه مويانى ولاتان چ وشكاني يان ناوى، دهشتايى يا چيكان دهكات، ههروهها زانيارى ده رياره ي ناوچه كان له هه موو رووتكه وه له خۆوه ده گرتت، به تاييه تى نهويان تايه ي كه كه ناوه دانه. طاش كبرى زاده، المصدر السابق، مج ۱، ص ۳۶۱. بۆ زياتر زانيارى پروانه: حكيم احمد مام بكر، الكرد و بلادهم عند البلدانين و الرحالة المسلمين (۲۳۲-۶۲۶هـ/ ۸۴۶-۱۲۲۹م)، (دمشق: ۲۰۰۹)، ص ۱۳.

(۲) - پروانه: ئهم ليكۆلينهويه، ل ل ۱۰-۱۲.

(۳) - ابو سعد السمعاني: ناوى (عبدالكريم بن محمد بن منصور بن المظفر) له سالى (ك/۵۰۸ / ۱۱۱۴ز) له دايك بووه. بۆ زياتر زانيارى پروانه ئهم ليكۆلينهويه، ل ۴۶.

(۴) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۰ "ابو الفتوح محمد التوانسى، المرجع السابق، ص ۱۰۱" عبد العال عبدالمنعم الشامي، مدن مصرية و قراها عند ياقوت الحموي، (كويت: ۱۹۸۱)، ص ۹

- Wadie Gwaidein, The Introductory Chapters Of (Yaquuts Mujam Al Buldan) (Brill: 1967) P 9.

ته‌او ده‌کات^(۱) و دانه‌یه‌کی ده‌ست‌نوسه‌که‌ی پیش‌که‌ش به وه‌زیر (ابن القفطی) کردووه^(۲). به‌لام پیش مردنی وه‌سیه‌تی بۆ (عزال‌دین ابن الاثیر)^(۳) کردووه، که‌کۆ‌کراوه‌که‌ی و به‌رهمه‌کانی بیاته مزگه‌وتی زه‌یدیه له به‌غداد^(۴). وادیاره یاقوت متمانه‌ی به (ابن الاثیر) بووه و ه‌دروه‌ها ه‌اور‌تشی بوو، بۆیه‌ش ویستویه‌تی به‌رهمه‌کانی بیاته به‌غدا شه‌وکات زۆر زانای به‌ناویانگ لیتوه نیشته‌جیبوون، جگه له‌مه‌ش شوینی زانست وزانیاری بوو.

به‌لام سه‌باره‌ت به‌وه‌ی که‌ناو‌براو وه‌سیه‌ته‌که‌ی یاقوتی به‌جی نه‌گه‌یان‌دووه، به‌رهمه‌کانی به‌سه‌ر خ‌دک دابه‌ش کردووه^(۵). نه‌مه تاراده‌یه‌ک گومان تیدا ه‌یه. له‌به‌ر نه‌وه‌ی ه‌ندی به‌رهمه‌می به‌شویه‌ی پوخت به‌رده‌ستن و، له‌وانه‌شه به‌رهمه‌کانی گه‌یان‌دیته به‌غدا، به‌لام گۆزان‌کاری بارودۆخی وه‌یرشی داگیر‌که‌ران له‌ناو‌چونی کتیب‌خانه‌کان کاریگه‌ری ه‌بوویت بۆ له‌ناو‌چونی ه‌ندی به‌رهمه‌کانی یاقوت.

دووه‌م: ه‌ه‌لسه‌نگاندنی زانستی پیشه‌کیه‌که:

د‌ارشتنی پیشه‌کی نه‌م کتیبه له‌سه‌ر شیتواز و ریتبازیکی فراوانی زانستی بووه، چونکه له‌کاتی خوتندنه‌وه‌یدا ه‌ست به‌وه ده‌کری، که پابه‌ند بووه به (ریتبازی زانستی) پیشه‌کی، به‌تایبه‌تی هۆکاری ه‌ه‌لبژاردنی باب‌ت و پالنه‌ر و ه‌انده‌رانی و چ نامانجیکی ه‌یه له‌به‌رهمه‌که‌ی، جگه له‌ ناماژه کردنی به‌بابه‌تی ناوه‌رۆک و چۆنییه‌تی رتک‌خستنی باب‌ته‌کان^(۶).

(۱) - یاقوت الحموی، الخزل و الدال، ق ۱، ص ۱۴.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۴ "نقولا زیاده، المرجع السابق، ص ۶۲.

(۳) - ابن الاثیر: ناوی (ابو حسن علی بن محمد بن عبدالکریم) ناسراو به (ابن الاثیر الجزری). بۆزیاتری زانیاری پروانه‌نه‌م لیکۆلینه‌وه‌یه، ل ۴۶.

(۴) - ابن القفطی، انباه الرواة، ج ۴، ص ۸۴.

(۵) - المصدر نفسه والصفحة.

(۶) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۰-۱۵.

کهنه‌مه‌ش له‌خاله گرینگه‌کانی نویسی پیتشه‌کی زانستی^(١) و کاریگری سدرچاوه‌کان وچۆن و چی به‌کاره‌یتناوه، ده‌کریت بلین پابه‌نده به‌مدرجه‌کانی نویسی پیتشه‌کی زانستی که‌له‌سدرچاوه‌ی هاوکات دا هه‌ژماریان کردوه^(٢).

له پیتشه‌کی (معجم البلدان) یشدا هه‌ندی له مدرجه‌کان به‌دی ده‌که‌ین، وه‌کو دیاریکردنی هۆکار و پالنه‌ره‌کانی^(٣)، هه‌روه‌ها نامانجه‌که‌ی ئه‌وه به‌ دیارده‌خات که خه‌لک پیتوستی به‌ سدرچاوه‌یه‌که، که ورد و پوخته و پیکه‌خراو بیت^(٤). له‌گه‌ل چۆنییتی پشت به‌ست به‌ سدرچاوه‌ کاریگری زانستی سدرچاوه‌کان و ناو هینان و جیاکردنه‌ویان^(٥). جگه له ده‌ست نیشانکردنی بابه‌تی ناوه‌رۆکه‌که‌ی، که سهره‌تا له چه‌ند به‌ش پیتک دیت، هه‌ر کورته به‌شیتک باسی چی ده‌کات^(٦).

سییه‌م: شیوازی دارشتنی کتیبه‌که:

خستنه‌ پووی شیواز و دارشتنی زانیاری کتیبی (معجم البلدان)، پرتبازیک‌کی تایبه‌تمه‌ند و جیاوازی هه‌یه، له‌گه‌ل به‌رهمه‌کانی پیش خۆی، که پیکه‌هاتوه له پیتشه‌کییه‌ک و چه‌ند به‌شیتک، وه‌کو به‌رای (تههید) کتیبه‌که نزیکه‌ی (سی) لاپه‌ره‌ی بۆ ته‌رخان کردوه، دواتر شیوازی ناوه‌رۆکه‌که‌ی له‌سه‌ر بنه‌مای پیتی عه‌ره‌بی (هجائی) وئه‌لفا بی‌ی سدرچاوه‌کان پۆلین کردوه، بۆ هه‌ر (٢٨) پیتته عه‌ره‌بییه‌که، هه‌ر یه‌کتیکیان ده‌کاته (٢٨) به‌ش وه‌کو: پیتی سهره‌تای وشه‌که ← ئه‌لف + با ← ریزه‌ندی پیتی هجائی یه‌ک له دوا‌ی یه‌ک

(١) - محمد عبدالغنی و محسن احمد خضری، الاسس العلمیة لکتابة رسائل الماجستير و الدكتوراه، (مصر: ١٩٩٢)، ص ٢٣.

(٢) - علي ابراهيم حسين، استخدام المصادر و الطرق البحث، (القاهرة: ١٩٨٠)، ص ٢٧.

(٤) - پروانه: نهم لیکۆلێتمه‌ویه، ل ل ٢٩-٤٧.

(٤) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٠.

(٥) - المصدر نفسه، مج ٢، ص ١١.

(٦) - المصدر نفسه، مج ١، ص ١٥.

وهکو (بار)^(١)

یاخود پیټی سدره‌تای وشه‌که ← با + همزه ← ریزه‌ندی پیټی هجائی وهکو (بشر ارما)^(٢).

به‌لام نه‌وهی ټیټینی ده‌که‌یت هر (٢٨) پیټه‌که، ٢٨ به‌ش ته‌واو ناکهن، نه‌مه‌ش له‌بهر نه‌بوونی وشه یان ناو یان زانیاری، که پیټی سدره‌تا له‌گه‌ل پیټه‌که‌ی دواپی وهکو (بی+ فی) یان (تی له‌گه‌ل حی).

هه‌روه‌ها ریزه‌ندی هاویه‌شی بۆ وشه‌یه‌ک کردووه به‌مخوره:

(وشه‌ی هاویه‌ش+ ناوه‌که ← به پیټی ریزه‌ندی پیټی هجائی ناوه‌که‌یه). وهک (قلعه/ قه‌لآ) قه‌لآی (ابی حسن)^(٣) قه‌لآی (ابی طویل)^(٤) قه‌لآ (نجم)^(٥)... هتد، به هه‌مان شیوه بۆ وشه‌کانی (تل (ته‌پۆلکه)، جبل (چیا)، دار (مال)، دیره، بهیره (ده‌ریاچه)... هتد دووباره ده‌بیټه‌وه.

چوارهم: شیکردنه‌وهی ناوه‌روکی کتیبی (معجم البلدان):

أ- خسته‌ه‌وهی به‌راییه‌که:

پوونکردنه‌وهی بابته و زانستی به‌راییه‌که، له پینج کورته به‌ش پیکهاتوه، هه‌ریه‌کیکی بۆ زانستیکی گشتی جوړاو‌جوړ تایبته کردووه، له‌گه‌ل به‌روباوه‌ری خۆی

(١) - آبار: کۆکراوه‌ی بیره (کارټز) و کوره‌یه‌که له شاری واست. معجم البلدان، م‌ج ١، ص ٤٩.

(٢) - (بشرا رما): کارټزکه دووری له شاری مه‌دینه (سی میله/یه‌ک فرسه‌خه). معجم البلدان، م‌ج ١، ص ٢٩٨.

(٣) - قه‌لآی نه‌بی حسهن، قه‌لآیه‌که له‌که‌ناره‌کانی نزیک شاری صه‌یدا له ولاتی شام. معجم البلدان، م‌ج ٤، ص ٣٨٩.

(٤) - قه‌لآی نه‌بی طویل: قه‌لآیه‌که له نه‌فریقایه و گموره‌یه پارټزگاری له شاری قه‌یره‌وان ده‌کرد. معجم البلدان، م‌ج ٤، ص ٣٩٨.

(٥) - قه‌لآی نه‌جم: قه‌لآیه‌کی قایمه ده‌وره دراوه به‌رووباری فورات. معجم البلدان، م‌ج ٤، ص ٣٩١.

له‌گه‌ژ و بیروای زاناکان ټیکه‌لکیش کردوه، (به‌شی یه‌کم) باس له خه‌سله‌ت و پټکه‌ته‌ی زه‌وی له‌رووی شی‌وه‌ی ده‌ش‌تایی یان بان یان شی‌وه‌ی ترده‌کات.^(۱)

بیروای جیاواز سه‌باره‌ت به‌قه‌باره‌ی چه‌ندیه‌تی زه‌وی ده‌خاته‌روو، وه‌کو‌پای (بطل‌موس)^(۲) که‌چون زه‌وی دابه‌ش کردوه بژ رۆژه‌لآت و رۆژئاوا هیتلی ناوه‌پراستیش له نیوانیانه^(۳). هه‌روه‌ها باس له‌روویار و چیاکانیش ده‌کات، به‌جۆریک روویاره‌کان له‌کوټه هه‌لده‌قولین، بژ کوټی هه‌لده‌رۆژین، هه‌رواش باس له‌خه‌سله‌ته‌کانی ناوی روویاره‌کان ده‌کات له‌رووی پاک‌ی و شیرینی وسوټیری و پټکه‌ته‌ی ژیر زه‌وی. به‌شی دووه‌می به‌راییه‌که له‌باره‌ی حدوت هه‌رټمه‌ ناوه‌دانه‌کی زه‌وییه، که‌یه‌که یه‌که‌یان روون ده‌کاته‌وه، سنووری نه‌و ناوچانه‌ی ده‌که‌ونه‌چ هه‌رټمیک دیاری ده‌کات، له‌گه‌ژ دیاری کردنی هیتلی درټژی و پانی، هه‌روه‌ها درټژی ماوه‌ی شه‌و و رۆژ له‌هه‌ر هه‌رټمیکدا^(۴). له‌به‌شی سییه‌میشدا باس له‌شیکردنه‌وه‌ی زاراوه‌به‌کارهاتوه‌کان ده‌کات، بژ نمونه (فه‌رسه‌خ)^(۵) (کوره)^(۶) (روستاق)^(۷) (غه‌نیمه)^(۸).. هتد. که‌پیناسه‌یان ده‌کات و ماناکه‌شیان شی ده‌کاته‌وه، به‌شی دواتری به‌راییه‌که بریتیه‌له‌باسکردنی حوکمی زه‌وی و وته‌ی زاناکان و

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۶.

(۲) - به‌تلموس، یه‌کټکه له‌و زانا به‌ناویانگه یۆنانه‌ی که‌زانیاره‌کانی کاریگه‌ر بووه له‌سه‌ر رۆژه‌لآت و رۆژئاوا له‌ولاتی میسر له‌دایک بووه، بژ زیاتر زانیاری پروانه: نه‌م لټیکۆلټینه‌ویه، ل ۲۹.

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۹.

(۴) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۲۵-۳۳.

(۵) - فه‌رسه‌خ: له‌فه‌رسه‌نگی فارسییه‌وه هاتوه، له‌رووی زمانه‌وانی به‌مانای ماوه‌یه‌ک دټت، وه‌ک فه‌رسه‌خی رۆژ و شه‌و و کاته‌کانیه‌تی، به‌لام یه‌که‌یه‌کی پټوانه‌یه‌به‌گه‌شتی بۆ پټوانی درټژی به‌کار دټت، یه‌ک فه‌رسه‌خیش سی‌میله (۴۸۲۷)مه‌تره. معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۵.

(۶) - کوره: ناویکی فارسییه و نه‌و ناوچه فراوانه‌یه گوند و شار و شاروچکه و شاره‌دی له‌خۆزه ده‌گرټت. معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۶.

(۷) - روستاق: له‌وشه‌ی رۆژه‌فستای زمانی فارسییه‌وه هاتوه، له‌هه‌ر شوټنیک سه‌وزاییه‌کی لی‌بوایه‌که‌میک خه‌لکی لی‌نیشته‌جی بوایه، پټیان ده‌گوت روستاق. معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۷.

(۸) - غه‌نیمه: نه‌وه‌سه‌تکه‌وته‌یه موسلمانه‌کان له‌زه‌وی و بی‌باوه‌ره‌کان به‌ده‌ستیان ده‌هیتنا، له‌دوای سه‌مرکه‌وتن دابه‌شیان ده‌کرد به‌سه‌ر هاوه‌له‌کان، دوای ده‌کردنی پټنج یه‌کی بۆ جه‌نگاوه‌ران، معجم البلدان، مج ۱، ص

بری باج و سهرانه له سهرده‌می فتوحاتی نیسلامی و له هه‌مان کاتدا باس ده‌کات^(١). له به‌شی پینجهم کۆتایی به‌راییه‌که باس له پیکهاته کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی کردوه، که خه‌لک له ناوچه و شاره‌کان به‌چی به‌ناویانگن، له‌گه‌ل وه‌سف کردنی مه‌لیک و سهرکرده جیا‌جیا‌کان^(٢).

ب- میتۆدی زانستی ناوه‌رۆکه‌که:

ئهو خه‌سه‌لت و تایبه‌مه‌ندیانه‌ی که شارو ناوچه‌کانی پێ باس ده‌کات له‌م خالانه‌ی خواره‌وه‌ روون ده‌بیته‌وه.

١- سه‌لماندن و چه‌سپاندنی ناوه‌کان له‌ رووی زمانه‌وانییه‌وه: سهره‌تا له‌کاتی خسته‌نه‌ رووی زانیاری ده‌ریاره‌ی ههر شوئینیک، شیکردنه‌وه‌یه‌کی زمانه‌وانی بۆ ناوی شوئینه‌که ده‌کات، هه‌ندی جاریش ناوی شوئینه‌که‌ی بۆ ده‌گه‌رپنیتته‌وه، وه‌کو له‌ شاری (نامه‌د)دا ناوه‌که‌ی بۆ (فعل) ی چاوگی (آمد) ده‌گه‌رپنیتته‌وه، که وشه‌که‌ پرۆمییه‌ و له‌ زمانی عه‌ره‌بی به‌مانای درێژ دیت^(٣). به‌م جو‌ره‌ تا بۆی کرایت بنج و بنه‌وانی ناوی شاره‌کان و وشه‌کانی بۆ زمانی عه‌ره‌بی گه‌راندۆته‌وه، ئه‌مه‌ش یه‌کیکه‌ له‌ وه‌له‌ زانستیانه‌ی که‌ تیی که‌وتوه.

هه‌روه‌ها ئاماژه‌ به‌ هه‌ر گۆرپانکارییه‌که‌ له‌ پسته‌کانی ناوی ناوچه‌که‌ ده‌کات که‌ چی به‌سه‌ر دیت، وه‌کو (اشب) ئه‌گه‌ر (تاشه‌ب) بیته‌ شوئینیکه‌ له‌ (طالقان)^(٤)، به‌لام (تاشیب) بیته‌ ئه‌وا قه‌لایه‌کی ولاتی هه‌کارییه‌^(٥).

٣٩. یاخود ئه‌و ده‌سته‌که‌وته‌یه‌ موسلمانان له‌کاتی فته‌ح کردنی به‌ جه‌نگ له‌ مالتی بی باوه‌ران به‌ ده‌ستیان

ده‌هیتنا. الماوردی، الاحکام السلطانیة، تحقیق: عصام فارس، محمد ابراهیم، (بیروت: ١٩٦٦)، ص ٢١٧.

(١) - معجم البلدان، مج ١، ص ٤٤-٤٦.

(٢) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٤٧-٤٨.

(٣) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٥٦. دوورنیه‌ وشه‌یه‌کی کوردی بیته‌، له‌ ئومیده‌وه‌ هاتبیته‌.

(٤) - طالقان: ناوچه‌یه‌که‌ له‌ خوراسان له‌ نیوان مه‌رو و به‌لخه‌. معجم البلدان، مج ٤، ص ٦.

(٥) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٥٤.

یاخود ناوی شوینه‌کانی بۆ ئهو وشه‌یه گه‌راندۆته‌وه، که زمانه‌وانان باسیان لیتوه کردووه، وه‌کو ناوی (اریل/ هه‌ولیت) (الاصمعی) ^(۱) بۆ چاوگه‌که‌ی (ریل) گه‌راندۆته‌وه، ناوی پرووه‌کیتکه گه‌لای به‌بێ باران سه‌وز ده‌بیټ، له‌م ناوچه‌یه‌ش پرواوه ^(۲). هه‌ندئ جار ناوه‌کانی برگه به‌برگه شیکردۆته‌وه، که هه‌ر برگه‌یه‌ک مانای چی ده‌گه‌یه‌نیټ، وه‌ک (ایران شهر) که ده‌سته‌واژه‌یه‌کی فارسییه له دوو برگه پیک دیت، یه‌که‌میان ناوی پاشای ولاته و دووه‌میان به‌مانای شار یان ناوچه دیت ^(۳). به‌لام هه‌ندئ جار به‌بێ هیچ گۆراندنکارییه‌ک له‌ناوی شوینه‌که، که‌چی ده‌که‌وتته دوو ناوچه‌ی جیاواز، واتا دوو ناوچه به‌هه‌مان ناو هه‌ن ^(۴).

۲- هه‌لکه‌وته‌ی ناوچه‌کان له‌ پرووی فه‌له‌کییه‌وه:

پروکاری فه‌له‌کی و به‌روپای ته‌ستیره‌ناسان به‌شپوه‌یه‌کی ناشکرا و به‌رچاو ده‌رده‌که‌وتت، که ته‌مه‌ش بۆ گرنگی ته‌م زانسته ده‌گه‌رپته‌وه و کاریگه‌ری و سوودی له‌ سه‌ر زانستی ولاتناسیدا، ته‌نانه‌ت یاقوت خزی ئاماژه به‌وه ده‌کات هیچی له‌ زانسته‌کانی تر که‌متر نییه، بۆ سوود گه‌یاندن به‌ ولات و ناوچه‌کان و به‌ پیتچه‌وانه‌شده‌وه ته‌ستیره‌ناسانیش بۆ زانینی خولگه و شوینی ته‌ستیره‌کان پیتووستیان به‌ زانستی ولاتناسی هه‌یه ^(۵)، هه‌ر بۆیه زانیاری فه‌له‌ک ناسان له‌ چه‌ندین شوینی (معجم البلدان) دا به‌رچاو ده‌که‌وتت، وه‌ک له‌ باسکردنی شاری هه‌ران ^(۶).

(۱) - الاصمعی، ناوی (ابو سعید بن عبدالملکی بن قریب بن عبدالملک بن الاصمعی)، له شاری به‌سره له دایک بووه. بروانه‌ته‌م لیکلۆلینه‌وه‌یه، ل ۳۵.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۷.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۲۹۸.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۲۸۸.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۹.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۲۳۵.

٣- يهكه كارگيريهكان:

له باسى يهكه ئيداريهكانى ئهم بهرهمه تىكه لاوييهكى بهرچاوى پتوه دياره چونكه نهو دهستهواژانهى كه بهيهكهى ئيدارى ناويراون (المدينه/شار) - (بلد/شاروچكه) - (بليده/شاره دئى) - (قریه/گوند) - (ناحيه) - (موضع/شوینگه) - (قصبه/مهلبه ند) - (كوره) - (روستاق) .. هتد بههيج شتويهكه جيا كردهوه له نيتوانيان دا نييه، به جورىك يه كيتيان گه وه تربيت يا خود به پيچه وانموه، هه ندئى جار شارىك كه به (بلد)ى ناويردوه ^(١)، كه چى ناوچه يهكى تر، كه نهگه يشتوتته ناست شار نهو يش هدر به (بلد) ناو ده بات ^(٢). كه واته ياقوت له زور شويندا ناوى (بلد)ى به زور شويندا لكاندوه، ته نياش مه به ستى شار نييه. يا وشهى (ناحيه)ى بهرامبهر (اقليم/ ههرىم) داناوه ^(٣). واتا هه ندئى جار هه رتبه كه به ناحيه ي بهكار هيتاوه ^(٤)، ته نانهت له جياتى شار يش هم ديسان به ناحيه ي ناويردوه. له گه ل بهكار هيتاننى دوو دهسته واژه بويهك ناوچه ^(٥)، تىكه لاوييه كه شى له وه يه، نازانريت ثايا نه وهى مه به ستيه تى شار بووه يان بچو و كتره له شار (ناحيه) يان گونده. كه نه مه به شتويهكه ي بهرچاوى دياره، واى له كو كراوه كهى كردوه، رتبازيكى ووردى له م باره يه وه نه بيت له بهر نه وهى گوزانكارى به سهر ناوچه كان هاتوه.

جگه له ديار كردنى شوينى بهرپتوه بردنى يهكه ئيداريه كان، ههروه كو له هه ندئى سهرده مدا (دار الاماره) به يه كه يهكى بهرپتوه بردنى سياسى و كارگيرى داده نرا. ياقوت يش له هه ندئى ناوچه دا ئاماژه به بوونى ئهم بهرپتوه بهرايه تيبه كارگيريه كردوه ^(٦).

(١) - معجم البلدان، مج ٣، ص ١٥٢.

(٢) - المصدر نفسه، مج ٣، ١٨٩.

(٣) - المصدر نفسه، مج ٣، ص ٢٦٢، ص ٣٦٤.

(٤) - المصدر نفسه، مج ٣، ص ٣٩٩.

(٥) - المصدر نفسه، مج ٥، ص ٤٧.

(٦) - المصدر نفسه، مج ٥، ص ٢٣٥.

٤- گه‌پراننده‌وی ناوی شوینه‌کان بۆ یه‌که‌مین بنیاتنه‌ری، یاخود جینشینی وه‌کو (همه‌دان)^(١) و (تسه‌سه‌هان)^(٢) ناویان بۆ کوپی سام کوپی نوح (سه‌لامی خویان له‌سه‌ر بی) ده‌گه‌پرتنه‌وه. یاخود دیاریکردنی ده‌سه‌لاتدارانی رۆژگاری خۆی، واتا تاسه‌ده‌ی هه‌وته‌می کۆچی سیانزه‌ی زایینی، نایا نه‌و شوینه تا نه‌وکاتی ماوه‌ته‌وه^(٣)، جگه له‌وه‌ی هه‌ولتی داوه ناوی شاره‌کان به‌پی یه‌که یه‌که له‌وشه‌کانی ناوه‌که به‌سه‌رو بۆرو ژێر بچه‌سپینیت وه‌کو (اریل/هه‌ولێر)، (سنجار/سینجار)، (امد/نامه‌د)، (حصن کیفا/حصن که‌یفا) ....هتد^(٤).

٥- میتۆدی یاقوت له‌باره‌ی زانستی جوگرافیای ناوچه‌کان به‌شێوه‌یه‌کی پوون و ناشکرا به‌دیار ده‌که‌وێت، ته‌نانه‌ت نه‌م به‌رهمه له‌ بواری جوگرافییه‌وه گرنگیه‌کی تایبه‌تی هه‌یه، چونکه له‌ هه‌موو رووه‌کی جوگرافییه‌وه باسی ناوچه‌کان ده‌کات، وه‌کو شوینیان له‌ هه‌وت هه‌رێمه ناوه‌دانه‌کی زه‌وی، ماوه‌ی نێوان ناوچه‌کان و سه‌روشتی ناوچه‌که و ناو و هه‌وا و پووبار و ده‌ریا و چیاکان، رووی زه‌وی به‌گشتی، له‌گه‌ڵ درێژی و پانی، نه‌مانه به‌گشتی له‌ باسکردنی شاری موصل به‌دی ده‌کرین.^(٥)

٦- گه‌پراننده‌وی پووداوه میژوویه‌کان وه‌کو میتۆدیکی زانستی نه‌م به‌رهمه سه‌یر ده‌کریت، چونکه هه‌ندی بارودۆخی میژوویی له‌ زۆر ناوچه باسکراوه، بگه‌ هه‌ر له‌ فتوحاتی ئیسلامیه‌وه تاكو خاوه‌نداریه‌تی ناوچه‌کان و گه‌وره پساوان و خه‌لیفه و ده‌سه‌لاتداران، له‌گه‌ڵ دیاریکردنی کات و ساتی میژوویی و هه‌روه‌ها دژه ده‌سه‌لاتی داگیرکاری دوا‌ی سه‌رده‌می یاقوت باس کراوه، له‌ هه‌ر یه‌کتیکیان تایبه‌ته‌ندی به‌رچاو

(١) - المصدر نفسه، مج ٥، ص ٤١٠.

(٢) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٢٠٦.

(٣) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٣٢، ص ١٤٦.

(٤) - په‌یره‌وی ده‌ربیرینی ناوی شاره‌کان په‌پی چۆنییته‌ی ده‌ربیرینی یاقوته که‌پابه‌ندی نه‌لفا بی‌ی سه‌رچاوه‌کانه مه‌به‌ست له‌ته‌لف بیتش فه‌تحو زه‌مه‌و که‌سه‌ری عه‌ره‌بیی یه‌که له‌به‌شی دووه‌مه‌وه کارمان پیکردووه. بۆزیاتر زانیاری بروانه: به‌شی سییه‌می نه‌م لیکۆلینه‌وه‌یه.

(٥) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٢٢٣.

دهكهوى له گيږانهوى بابهتهكان، وهك چؤنييهتى بهرپوهچوونى پرؤسهى فتوحاتى ئيسلامى لهناوچهكان^(١). ياخود بهسهرهات وكارى خهليفهكان وهكو باسى خهليفهى عهباسى (ابو جعفر المنصور) (١٣٦-١٥٨ك / ٧٥٠-٧٥٥ز)، كه چؤن شهيوانى كيسراى رووخاندووه.^(٢)

لهگهله شوئنهى كه ناكؤكيان تيا دا روى داوه وهكو (باجه ميرا)^(٣) ناوچهى بهرهنگاريوونهوى هيزى نيتوان (مصعب بن زبير)،^(٤) لهگهله خهليفهى نه مهوى (عبدالملك بن مروان) (٦٥-٨٦ك / ٦٨٥-٧٠٥ز) بووه. جگه له هيزى داگيركهران بو ناوچهكان^(٥)، لهگهله خستنه روى شوئنه واره ميژوويهكان^(٦).

٧- ميژدى لايهنى شارستانى خؤى له باسكردنى بارى بيناسازى ناوچهكان و بارى ثابىنى و رؤشنيى و تابوورى ناوچهكان ده بينيتهوه.

٨- ديارى كردن و باسكردنى زاناوناودارانى ناوچهكان، وهك ده بينين له سهراوه كهى ياقوت دا له كؤتابى باس كردنى ههه ناوچهكه باسى چهند كه سايه تيبهك دهكات، كه زؤريهان رهچهله كيان بو نهو شوئنه ده گهريتهوه، كه ناوى هيناوه جا چ كه سايه تى زانستى يان خاوهن دهسهلات و پله و پايه بهرزهكان بيت، ههئدى جار باس له كورتهى ژيانيشيان دهكات، وهك له شارى مهراغه دهرده كه وئيت^(٧).

(١) - المصدر نفسه، مج ١، ص ١٢٨. بو زياتر زانبارى پروانه: نهه ليكؤلئينهويه، ل ل ١٥٦-١٦٢.

(٢) - معجم البلدان، مج ١، ص ٢٩٤.

(٣) - باجه ميرا: شوئنيكه له نزيك تكريت. معجم البلدان، مج ١، ص ٣١٤.

(٤) - موسعهى كورى زيرى كورى عهوامى كورى خوهيلده، ناسراو به نهبو عهبلوللا له لايهن براكهى (عبدالله بن زبير) لهسالى (٦٧ك / ٦٨٧ز) كرا به والسى عئراق و له نيتوان سالانى (٧٢-٧٢ك / ٦٩٢-٦٩٢ز) مردووه. ابن عساكر، تاريخ دمشق، تحقيق: محمدالدين ابى سعيد، (بيروت: ١٩٩٥) ج ٥٨، ص ص ٢١٠-٢٢٥؛ الذهبي، تاريخ الاسلام، ج ٥، ص ٥٢٤.

(٥) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٥٩، ص ٢٠١، ص ٣٧٩.

(٦) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٦٥، مج ٢، ص ٨٤.

(٧) - المصدر نفسه، مج ٥، ص ٩٣.

٩- بەلگه هێنانه‌وه و رووناکردنه‌وه‌ی باسه‌کانی به‌ ئایه‌تی قورشان و فەرمووده پیرۆزه‌کان، وه‌ک له‌رووناکردنه‌وه‌ی بۆ هۆزی (به‌رهر) به‌دیار ده‌که‌وت^(١).
 قسه‌کانی به‌ هۆنراوه‌ی شاعیرانیش روون ده‌کاته‌وه، وه‌ک له‌ باسی ناران. ئاماژه به‌ هۆنراوه‌ی شاعیریک ده‌کات، که ده‌لی^(٢):

بلادالله واسعہ فضاها   رزق الله في الدنيا فسيح
 فقل للقاعدين على هوان   اذا ظاقت بكم ارض فسيحوا
 ((به‌رفراوانه زه‌وی خوا، زۆرو زه‌وه‌نده له‌وجیهانه بۆتوی خوا،

بۆین به‌دانیشتوان بۆ پەروا، برۆنه‌ ئهم وولاته گهر ته‌نگیان پێهه‌لچنرا))
 لێره دا مه‌به‌ستی پان و به‌رینی وولاتی ناران لیکۆله‌رانیش ژماره‌ی ئه‌و دێره شیعره به‌ کارهاتوانه‌یان له‌ ناو (معجم البلدان) به‌ پێنج هه‌زار دێره شیعریان هه‌ژمار کردوه^(٣).

١٠- بابته‌ ئه‌فسانه‌یه‌یه‌کان له‌م کتیبه‌دا دووباره‌ ده‌بیته‌وه، ته‌نانه‌ت خۆی ئاماژه به‌وه ده‌کات، که هه‌ندێ شتی باس کردوه عه‌قل ره‌تی ده‌کاته‌وه، چونکه له‌گه‌ڵ نه‌ریته باوه‌کان ناگۆنجی و گومانیشی لێ هه‌یه^(٤). به‌لام ئه‌و میتۆده‌ی گرتویه‌تییه‌ به‌ر بۆ گێڕانه‌وه‌ی ئهم بابته‌ خۆی لێ بۆ به‌ری ده‌کات و ده‌یه‌گه‌رپه‌نته‌وه بۆ ئه‌و که‌سه‌ی لێ ی وه‌رگرتوه^(٥).

١١- ته‌گه‌ر به‌وردی له‌زانیا‌ری ناوچه‌کان به‌گه‌شتی بکۆلینه‌وه، ئه‌وا هه‌مووئهو بابته‌تانه‌ی له‌سه‌ره‌وه ئاماژه‌مان بۆکرد باسی لێوه نه‌کراوه، گه‌ر بیت و لایه‌نی زمانه‌وانی و جوگرافی به‌رده‌وام باسیان لێوه‌کرا، به‌لام زانسته‌کانی تر هه‌ندێ جار به‌رده‌وام نابیت، یا زۆر به‌کورتی تیشک خراوه‌ته‌سه‌ر، جگه‌له‌مه‌ قسه‌کردن له‌سه‌ر هه‌ندێ بابته‌ یا ناوچه‌ چه‌ندلاپه‌ره‌یه‌کی کتیبه‌که‌ی بۆته‌رخان کراوه، که‌چی له‌هه‌ندێ شویندا زۆر به‌کورتی به‌چه‌ند دێریک کۆتای پێدینیت، ئه‌مه‌ش بۆ زانیا‌ری وتایه‌به‌ته‌ندی و گرینگی بابته‌که‌ ده‌گه‌رپه‌نته‌وه.

(١) - معجم البلدان، مج ١، ص ٣٦٩.

(٢) - المصدر نفسه، مج ١، ص ١٣٦.

(٣) - محمد مؤنس، المرجع السابق، ص ٧٥؛ نه‌بز مه‌جید نه‌مین، سه‌رچاوه‌ی پیتشو، ل ٤٧.

(٤) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٢.

(٥) - معجم البلدان، مج ١، ص ٤٧٥.

پينجهم: سرچاوه كانى كتيبى (معجم البلدان)

١- سرچاوه ئامازه پيكر اووه كانى له پيشه كى (معجم البلدان) دا:

*** فهله كناس

١- به تلمبوس:

يه كيك لهو زانايانه ى كاريگمى له سهر روزه لات و روزه ناوا هه بووه، له ميسر هاتوته دونياوه، سالى (١٧٠ ز) مردووه، به خاوهن كتيبى (مجسطى) ناسراوه^(١)، (ابن قفطى) باسى ليوه ده كات وده لبت: ((كتيبى كه ى سه بارهت به زانستى فهلهك و جور له ى نه ستيره كانه))^(٢). جگه له وه بهر هه مى ترى هه بووه وهك (المواليد، الحرب و القتال، استخراج السهام، المرض و شرب و الدواء، سبر سبعة) هتد^(٣). كتيبى (الملحمة) ى ناويراو له نينسوكلوپيديا به كه ى ياقوت زانباريه كانى بهرچاوه^(٤). زياتر له شهشت جار پشتى پى به ستراوه.

*** سرچاوه ى كه شتير و ولا تناسان:

أ- (ابن خرداذبه)^(٥):

ناوى (ابوقاسم عبدالله بن عبدالله بن ابن خرداذبه) يه له سالى (٢٠٥ ك / ٨٢٠ ز) له دايك بووه^(١)، له (٣٠٠ ك / ٩١٣ ز) مردووه^(٢)، پله ى نيدارى و ده ولت (نامه بهرى و

(١) - عمر فروخ، تاريخ العلوم عند العرب، (بيروت: ١٩٨٠)، ص ٤٩.

(٢) - اخبار العلماء باخبار الحكماء، (مصر: ١٣٢٦ هـ)، ص ٦٩.

(٣) - ابن النديم، الفهرست، ضبطه: يوسف على طويل، (بيروت: ٢٠٠٢)، ص ص ٤٣٠ - ٤٣١؛ ابن القفطى، اخبار العلماء، ص ٧٠.

(٤) - بؤقونه پروانه: معجم البلدان، مج ١، ص ١٩؛ مج ٢، ص ٣٩؛ مج ٣، ص ٥٩.

(٥) - ابن خرداذبه، المسالك و الممالك، تحقيق: محمد محزون، (بيروت: ١٩٩٨)، مقدمه محقق، ص ٨.

ههواڵتیری) له‌سه‌رده‌می خه‌لیفه‌ی عه‌باسی (المعتمد) (۲۵۶-۲۷۹ک / ۸۷۰-۸۹۲ز) هه‌بوو. ره‌چه‌له‌کی بۆ خه‌لکی فارس ده‌گه‌رپه‌وه^(۳)، خاوه‌ن به‌رهمی جو‌راوجۆر بووه^(۴)، به‌لام نه‌و به‌رهمی، که یاقوت سوودی لێ بینیوه و ئاماژه‌ی بۆ کردووه، کتیبه‌ و لاتناسییه‌که‌ی (المسالک و الممالک) ه^(۵)، که به‌هۆی شاره‌زای که‌سایه‌تی و تاقیکردنه‌وه و جێبه‌جێ کردنی پێداویستییه ئیدارییه‌کان نهم به‌رهمی لێ پێکه‌یناوه^(۶).

ب- (اليعقوبي):

ناوی (احمد ابن يعقوب بن اسحاق بن جعفر وهب) بووه^(۷)، ناسراوه به‌ نه‌سفه‌هانی و نه‌خباری و به‌ناویانگه به‌ یه‌عقوبی^(۸) مێژووی له‌دایک بوونی نادیاره، له شاری به‌غدا هاتۆته‌ دونه‌ی^(۹)، سه‌ره‌پای نه‌وه‌ی ژبانی له‌ میسر و مه‌غریب بردۆته‌ سه‌ر، گه‌شتی کردووه بۆ ئه‌رمینیا و ئیتران و هندستان و شام، بیرورای جیاواز هه‌یه سه‌باره‌ت به‌ کۆچی دوای کردنی هه‌ندێکیان ئاماژه به‌وه ده‌که‌ن له (۲۸۷ک - ۸۹۱ز) مردووه^(۱۰). به‌لام به‌پێی زانیاری کتیبه‌که‌ی له (۲۹۲ک / ۸۹۵ز) کۆچی دوای کردووه، نه‌مه‌ش به‌راسته‌ ده‌زانرێت. له‌به‌رهمه به‌رچاوه‌کانیشی (تاریخ الکبیر، اسماء البلدان، مشکاة الناس

(۱) - کراتشکوفسکی، المرجع السابق، ق ۱، ص ۱۵۶.

(۲) - ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ۸.

(۳) - ابن الندیم، المصدر السابق، ص ۲۳۹؛ شوقي ابو خليل، الحضارة العربية الاسلامية، (بیروت: ۲۰۰۰)، ص ۴۹۲.

(۴) - ابن الندیم، المصدر السابق، ص ۲۳۹.

(۵) - بۆنمونه پروانه: معجم البلدان، مج ۴، ص ۳۴۷؛ مج ۵، ص ۱۷۳.

(۶) - طه عبدالمقصود، الحضارة الاسلامية، (بیروت: ۲۰۰۴)، مج ۱، ص ۲۷۰.

(۷) - معجم الادباء، ج ۲، ص ۸۲.

(۸) - اليعقوبي، البلدان، وضحه: محمد امين ضناوي، (بیروت: ۲۰۰۲)، مقدمه محقق، ص ۵.

(۹) - علي عبدالله الدفاع، رواد العلم الجغرافي، (بیروت: ۱۹۸۷)، ص ۷۸.

(۱۰) - الزركلي، المرجع السابق، ج ۱، ص ۹۵؛ زكي محمد حسين، المرجع السابق، ص ۳۵.

لزمانهم^(۱) ياقوت بۆ زانيارى كتيبه كهى، سوودى له بهرهمه جوگرافيه كهى نهم زانايه به ناوى (بلدان)^(۲) وه رگرتوه^(۳).

ج- (ابن الفقيه الهمذاني):

ناوى (احمد بن محمد بن اسحاق الهمذاني)ه، ناسراوه به ثينن فقيهي و نازناوى حالان بووه^(۴).

ميژووى له دايك بوونى وكۆچى دوايى نادياره^(۵). بهلام له نيوهى دووه مى سهدهى سييه مى كۆچى نۆيه مى زاييني ژياوه^(۶)، (ابن النديم) وه سفى دهكات ده لئيت: ((يه كتيكه له نهدهب دۆستان و خاوهن بهرهم، وه كو(البلدان، سلخ كتاب الجيهاني، ذكر شعر و شعراء))^(۷). زانياريه كانيشى له كتيبه كهى ياقوت پهنگى داوه ته وه^(۸).

د- (ابو زيد البخلي):

ناوى (احمد بن سهل بلخي)، ناسراوه به ته بوزهيد^(۱) له سالى (۲۳۵/ك/۸۴۹ز) له دايك بووه^(۲). له (۳۲۲/ك/۹۳۴ز) مالئاوايى له ژيان كردووه^(۳). دانراوه كانى

(۱) - معجم الادباء، ج ۲، ص ۸۲.

(۲) - البلدان: نهم كتيبه زانيارى دهريارهى همواتى ولاتان، پيوانى نيوان ناوچه كان و بارودوخ و داب و نه ريتى ناييني، ده سه لاتدارانى ناوچه كان تيدايه، كه به شارى بهمغدا ده ستي بيده كا، پاشان ناوچه كان ده كاته چوار چارهك و برى خهراج و فتهج كردنى ناوچه كان له خوزه ده گريت. بۆ زياتر زانيارى پروانه كتيبه كه.

(۳) - بۆفونه پروانه: معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۴۸.

(۴) - معجم الادباء، ج ۱، ص ۶۰۱.

(۵) - يحي زهراني و سعيد العسري، نصوص لم تحق من كتاب اخبار البلدان، (د/م: ۲۰۰۳)، ص ۱۲.

(۶) - علي عبدالله الدفاع، المرجع السابق، ص ۸۳؛ طه عبدالمقصود، المرجع السابق، مج ۱، ص ۲۷۲.

(۷) - الفهرست، ص ۸۳؛ معجم الادباء، ج ۱، ص ۲۰۶.

(۸) - بۆفونه پروانه: معجم البلدان، مج ۱، ص ۵۶؛ مج ۲، ص ۴۲؛ مج ۳؛ ص ۱۶۵.

فلسه‌فی و نه‌ده‌بی بوون^(۴). که نزیکه‌ی شه‌ست بهره‌من^(۵)، جگه له کۆمه‌لێک لهو نامانه‌ی که کۆیکردوونه‌توه به بدلگه‌نامه‌ی چاخه‌که‌ی ده‌ناسرێت به‌یده‌که‌وه له‌کتیبی (رسائل) دایناوه^(۶). بهره‌می (صور الاقالیم) ی به‌یده‌که‌مین کتیبی قوتابخانه‌ی کلاسیکی جوگرافیناسه‌ عه‌ره‌بییه‌کان داده‌نرێت، که وێنه‌ی هه‌رێمه‌ ئیسلامیه‌کانی له‌ شیوه‌ی نه‌خشه‌نامه (اطلس) کیشاره^(۷). یاقوت بهره‌مه‌که‌ی له‌زانیاری ئه‌م زانیایه‌ بی‌ به‌ش نه‌کردوه^(۸).

هـ- (الجیهانی):

ناوی (احمد بن محمد بن نصر الجیهانی) یه^(۹)، زید و میژوو و له‌دایک بوونی نادیاره، به‌لام له‌ سالی (۳۶۷/ک/ ۹۷۷ز) له‌ پله‌ی وه‌زیره‌تی دوورکه‌وتۆته‌وه^(۱۰). که وه‌زیری (نصر بن احمد) (۳۰۱-۳۳۱/ک/ ۹۱۳-۹۴۲ز) سامانی خاوه‌نی خوراسان بوو، هه‌ندێ له‌ بهره‌مه‌کانی وه‌کو (العهد الخلفاء، ایین، المسالك و الممالک)... هتد^(۱۱). یاقوت بۆ کۆکراوه‌که‌ی پشتی به‌ زانیارییه‌کانی به‌ستوه^(۱).

(۱) - ابن الندیم، المصدر السابق، ص ۱۲۲؛ معجم الادباء، ج ۱، ص ۳۷۴؛ الداودي، المصدر السابق، ج ۱، ص ۴۲.

(۲) - نقولا زباده، المرجع السابق، ص ۳۱؛ علي عبدالله الدفاع، المرجع السابق، ص ۹۲.

(۳) - الداودي، المصدر السابق، ج ۱، ص ۴۴.

(۴) - ابن الندیم، المصدر السابق، ص ۲۲۴؛ شاکر مصطفى، تاريخ العرب المؤرخون، (بيروت: ۱۹۷۹)، مج ۱، ص ۷۸.

(۵) - معجم الادباء، ج ۱، ص ۳۷۵.

(۶) - شاکر مصطفى، المرجع السابق، مج ۱، ص ۷۸.

(۷) - احمد سوسة: الشرف الادريسي في الجغرافية العربية، (بغداد: ۱۹۷۴)، باب ۱، ص ۶۸.

(۸) - بۆغونه‌ پروانه: معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۱۵؛ مج ۴، ص ۳۳۳.

(۹) - معجم الادباء، ج ۱، ص ۵۹۶؛ آدم متز، الحضارة الاسلامية في قرن الرابع الهجري، نقله الى العربية: عبدالهادي ابو ريدة، (بيروت: ۱۹۶۷)، مج ۲، ص ۸.

(۱۰) - علي عبدالله الدفاع، المرجع السابق، ص ۱۱۰.

(۱۱) - الصفدي، المصدر السابق، ج ۸، ص ۳۶.

و- (الاصطخري):

ناوی (ابو اسحاق بن ابراهیم بن محمد بن الفارسی) یه^(۱)، له سالی (۳۴۶/ک/۹۵۲ز) مردووه^(۲). گه‌شتی بۆ ناوچه جیاجیاکان کردووه، له سالی (۳۰۳/ک/۹۱۶ز) له (توستوخر)^(۴) ده‌رچووه^(۵)، بده‌مه‌که‌ی (المسالک و الممالک)^(۶) بۆته هه‌وینی بده‌مه‌که‌ی یاقوت^(۷).

ز- (ابن حوقل):

ناوی (محمد بن علی بن ابی قاسم النصیبینی)، ناسراو به (ابن حوقل البغدادی)^(۸)، یه‌که‌مین سهرنجی بۆ ژبان له نه‌سیبینی هه‌ریمی جه‌زیره‌بووه، له سالی (۳۳۱/ک/۹۴۱ز) بۆ بده‌غا بده‌رێکه‌وتووه، پاشان ده‌ستی به گه‌شته‌کانی کردووه^(۹)، تیبینی گه‌ه‌ران و سه‌ه‌ره‌کانی لسه‌ کتیبی

(۱) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۰۹.

(۲) - حاجی خلیفه، المصدر السابق، ج ۵، ص ۹.

(۳) - احمد سکری، موسوعة العلماء العرب، (عمان: ۲۰۰۴)، ص ۱۳۴.

(۴) - توستوخر: کۆنترین و به‌ناوبانگترین کوره و شاری هه‌ریمی فارسه نیتوانی له‌گه‌ل شاری شیراز دوزنه فه‌رسه‌خه. معجم البلدان، مج ۱، ص ۲۰۹.

(۵) - حکیم احمد مام بکر، المرجع السابق، ص ۵۸.

(۶) - (المسالک و الممالک) نمو بده‌مه‌مه جوگرافیه وه‌ک درسه‌تیبکی زاستی باسی هه‌ریمه‌کانی زه‌وی ده‌کات، که مه‌به‌ستی هه‌ریمه ئیسلامیه‌کانه، دابه‌ش کردووه بۆ بیست به‌ش، جگه له پیتوانی ناوچه‌کان و شار و رووبار و گرنگی دان به نه‌خشه، وه‌کو نه‌هویه وینه‌ی گرتیبی، جگه له‌زانیاری وردتر، بۆ زیاتر زانیاری بپروانه: کتیبه‌که.

(۷) - بۆنونه بپروانه: معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۴۳؛ ج ۲، ص ۶۲؛ ج ۳، ص ۱۷؛ ج ۴، ص ۶.

(۸) - علي عبدالله الدفاع، المرجع السابق، ص ۱۰۳.

(۹) - کراتشکوفسکی، المرجع السابق، ق ۱، ص ۲۰۰.

(صورة الارض)^(۱) خستۆته پروو، له سالی (۳۶۷/ك/۹۷۷ن) مردووه^(۲). زانستی به‌رهمه‌که‌ی له‌کتیبی یاقوت به‌کارهاتووه^(۳).

ح- (المقدسي):

ناوی (شمس الدين بن محمد بن ابي بكر البناء)^(۴)، له نیوان سالانی (۳۳۴- ۳۳۵/ك/۹۴۶-۹۴۷ن) له‌دايك بووه، نازناوی جۆراوجۆری هه‌بووه، وه‌كو مه‌قدسي، شامی، به‌غدادی.. هتد^(۵). به‌بازرگانی خه‌ريك بسووه، بۆ زۆر ناوچه‌گه‌راوه، زانیاری وه‌رگرتووه و له‌کتیبی (احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم)^(۶) كۆی كردۆته‌وه، كه‌ ناویانگی زۆری پێوه ده‌ركردووه و یاقوتیش نزیكه‌ی په‌نجا جار زانیاریه‌كانی له‌كتیبه‌که‌ی خستۆته‌پروو^(۷). له‌سالی (۳۷۵/ك/۹۸۵ن) كۆتایی به‌ژبانی هاتووه^(۸).

(۱) - (صورة الارض): زانیاری نهم كتیبه‌ ده‌رباره‌ی ولاتی نیسلاویه، به‌ شیوه‌ی تاییه‌ت له‌سه‌ر شیوازی به‌ هه‌ریم كردنی ناوچه‌كان كه‌ هه‌وال و زانیاری میژوویی و زانستی جۆراوجۆر، داب و نه‌ریته‌ كۆمه‌لایه‌تییه‌كانی په‌یوه‌ست به‌ میتۆدی ورد و به‌لگه‌ی بینین تێدايه، بۆ زیاتر زانیاری پروانه: كتیبه‌كه‌.

(۲) - علي عبدالله الدفاع، المصدر السابق، ص ۱۰۳- ۱۰۴.

(۳) - بۆنونه‌ پروانه: معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۴۴؛ مج ۳، ص ۴۱۸؛ مج ۴، ص ۳۲۴.

(۴) - الزركلي، المرجع السابق، ج ۵، ص ۳۱۲. بۆ زیاتر زانیاری پروانه: المقدسي، احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، علق عليه: محمد ضناوي، (بيروت: ۲۰۰۳)، مقدمة محقق، ص ۵.

(۵) - فلاح شاکر، المقدسي، (بغداد: ۱۹۸۸)، ص ۷.

(۶) - (احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم): نهم به‌رهمه‌ زانستی و جوگرافی نابووری و میژووی و كۆمه‌لایه‌تی سیاسی مه‌مله‌كه‌تی نیسلاوی لی به‌دی ده‌كریت. كه‌ دابه‌شی ده‌كات بۆ سه‌ر چوارده‌ هه‌ریم، كه‌ هه‌موو بارودۆخی هه‌ریمه‌كان ده‌خاته‌ پروو، پیناسه‌ی ناوچه‌ و شار و گوند و مال، خاوه‌نه‌ میژووییه‌كان و جیساوازی ره‌گه‌ز و نایین و زمان و مه‌زه‌هب ده‌كات، ته‌نانه‌ت باس له‌جۆری خۆراك، كه‌موكوریه‌كان ده‌كات. بۆ زیاتر زانیاری پروانه: كتیبه‌كه‌.

(۷) - بۆنونه‌ پروانه: معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۴۳؛ مج ۲، ص ۶۰؛ مج ۳، ص ۱۶۷؛ مج ۴، ص ۱۸.

(۸) - فلاح شاکر، المرجع السابق، ص ۷-۸.

ط- (المهلبی):

ناوی (حسن بن احمد او محمد مهلبی) به خاوه‌نی کتیبی (المسالک و الممالک) ناسراو به (العزیزی) ^(۱) دانراوه، نه‌مه‌ش دانراویکه بۆ خه‌لیفه‌ی فاطمی (العزیز) ^(۲) که له سالی (۳۸۰/ک / ۹۹۰ز) مردووہ ^(۳). یاقوت چهند جارێک ناوی موهله‌بی و کتیبه‌که‌ی ده‌هینیت، که چۆن سوودی لیوه‌رگرتووہ ^(۴).

ی - (ابو عبید البکری):

ناوی (ابوعبید بن عبدالله بن ابی زید محمد بن ایوب البکری) ناسراو به ئه‌بو‌عو‌به‌یده‌ی نه‌نده‌لوسی ^(۵)، له سالی (۴۳۲/ک / ۱۰۴۰ز) له‌دایک بووه، له سالی (۴۸۷/ک / ۱۰۹۴ز) کۆچی دوا‌ی کردووہ ^(۶).

(۱) - ئه‌م سه‌رچاوه‌ی موهله‌بی (المسالک و الممالک) به سه‌رچاوه‌یه‌کی جوگرافی وه‌سفی داده‌نرتت، چونکه له‌باس کردنی هه‌رم و شاره‌کان زیاتر تیشک خراوه‌ته‌سه‌ر لایه‌نی جوگرافیا‌که‌ی، ئه‌گه‌رچی ئه‌وه‌ی ئیستا له‌به‌رده‌سته‌تیا له کتیبه‌کانی یاقوت و (ابوالفداء) کۆکراوه‌ته‌وه جگه له‌مه‌ش هه‌ندی له‌ده‌ست نووسه‌که‌ی دۆزراوه‌ته‌وه، لیکۆله‌ره‌وان ئاماژه به‌وه ده‌که‌ن باس له به‌هۆی و فه‌تح کردنی ناوچه‌کانی میسر و شام ده‌کات، هه‌روه‌ها گرنگیه‌کی تایه‌تی هه‌یه بۆ میژووی سودان. بۆ زیاتر زانیاری بپروانه ئالمهلبی، المسالک و الممالک، جمعه و عقله‌ علیه: تیسر خلف، (دمشق: ۲۰۰۶)، صلاح‌الدین المنجد، قطعه من الكتاب المفقود المسالک و الممالک، مجله معهد المخطوطات العربیة، مج ۴، ج ۱، ص ۶۶-۶۷، ادم متز، المرجع السابق، مج ۲، ص ۱۶.

(۲) - عزیزی فاطمی: دووه‌مین خه‌لیفه‌ی فاطمه‌که‌نه له میسر ناوی ئه‌بو مه‌نسوری کوری نزار کوری معد له سالی (۳۴۴/ک / ۹۵۵ز) له دایک بووه، له سالی (۳۶۵/ک / ۹۷۵ز) بووه‌ته جینشینی خه‌لیفه، هه‌ر له‌م ساله‌ش بۆته خه‌لیفه تا سالی (۳۸۶/ک / ۹۹۶ز) کۆچی دوا‌یی ده‌کات. ابی عبدالله قضا‌عی، تاریخ القضا‌عی، (معرف با‌عین‌المعارف)، تحقیق: احمد فریق‌المزیدی، (بیروت: ۲۰۰۴)، ص ۱۶۵.

(۳) - حاجی خلیفه، المصدر السابق، ج ۵، ص ۲۲۵؛ احمد سوسه، المرجع السابق، باب ۱، ص ۱۷۴.

(۴) - بۆنونه بپروانه: معجم البلدان، مج ۱، ص ۸۴؛ مج ۲، ص ۹؛ مج ۴، ص ۲۰۳.

(۵) - البکری، المسالک و الممالک، حقه: جمال طلبه، (بیروت: ۲۰۰۳)، مقدمة محقق، ص ۵.

(۶) - الصفدی، المصدر السابق، ج ۱۷، ص ۱۵۶؛ الخوانساری، روضات الجنات فی الاحوال العلماء و السادات، تحقیق: اسدالله اسماعیلان، (تهران: د/ت)، ج ۵، ص ۱۱۷۰.

بدره مه‌کانیشی وه‌کو (اعیان النباتات، التدريب و التهذيب في ضروب احوال الحروب، معجم ما استعجم، المسالك و الممالك)^(۱). یاقوت ناماژه به سوود وه‌رگرتنی له هه‌ردوو به‌ره‌می (معجم ما استعجم)^(۲) و (المسالك و الممالك)^(۳) ده‌کات. زیاتر له شه‌ست جار زانیارییه‌کانی نهم کتیبانه‌ی خستۆته روو^(۴).

*** سه‌رچاوه‌کانی زمانه‌وانه جوگرافی ناسه‌کان:

أ- (الاصمعي):

ناوی (ابوسعید بن عبدالملک بن قریب بن عبدالملک بن علی الاصمعی)^(۵) له‌شاری به‌سره له نیتوان سالانی (۱۲۲-۱۲۳ک/۷۴۰-۷۴۱ز) له دایک بووه^(۶). له نیتوان سالانی (۲۱۶-۲۱۷ک/۸۳۱-۸۳۲ز) مردوووه^(۷). له بواری زمان و رێزمانه‌وه

(۱) - الصفدي، المصدر السابق، ج ۱۷، ص ۱۵۶؛ عبدالله يوسف الغنيم، مصادر البكري و نهجه الجغرافي، (القاهرة: ۱۹۷۴)، ص ۲۴.

(۲) - معجم ما استعجم: نهم کتیبه له شێوه‌ی کۆکراوه‌یه‌کی زمانه‌وانی و جوگرافیه، چونکه جگه له زانیاری له‌باره‌ی جوگرافیای ناوچه شوێنه‌واره‌کان، شی کردنه‌وه‌ی زمانه‌وانیشی بو کردوون. بو زیاتر زانیاری پروانه: معجم ما استعجم، حقه: جمال طلبه، (بیروت: ۱۹۹۸).

(۳) - المسالك و الممالك: باس له دروست بوونی زهوی و ناسمان و خه‌لق کردنی ئاده‌م و نه‌وه‌کانی، هه‌وائی عمره‌به‌کان له پێش نیسلام و دوا‌ی هاتنی نیسلام ده‌کات، جگه له باسکردنی زهوی و رووبار ده‌ریا و مه‌وت هه‌رێمه‌که‌ی زهوی و یوو‌رپای فه‌له‌کناسه یۆنانیه‌کان، هه‌روه‌ها به‌گه‌شتی مه‌مله‌که‌ت و فه‌رمانه‌په‌واکان باس ده‌کات. پروانه، کتیبه‌که.

(۴) - بۆنونه پروانه: معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۰۰؛ مج ۲، ص ۳۳؛ مج ۳، ص ۱۴۱؛ مج ۴، ص ۱۷۶.

(۵) - ابن النديم، المصدر السابق، ص ۱۵؛ ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۳، ص ۱۷۵. پروانه: الزبيدي الاندلسي، طبقات النحويين واللغويين، تحقيق: محمد ابی الفضل، (القاهرة: د/ت)، ص ۱۶۷.

(۶) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۳، ص ۱۷۵.

(۷) - الداودي، المصدر السابق، ج ۱، ص ۳۵۵؛ عبدالحميد شلقاني، الاصمعي اللغوي، (القاهرة: ۱۹۸۲)، ص ۱۰۲.

زانستی زۆری پێ بووه، جگه له‌مه به که‌سیکی خاوه‌ن چه‌ژك و خولیا‌ی هۆنراوه یان شیع‌ر داده‌نریت^(۱). به‌را‌ده‌یه‌کی به‌کجار زۆر زانیار‌یه‌کانی له‌لای یاقوت به‌کارهاتوه، به‌تایبه‌ت نه‌و با‌به‌تانه‌ی په‌یوه‌ستن به‌ شیک‌ردنه‌وه‌ی زمانه‌وانی ناوی ناوچه‌کان^(۲).

ب- (ابن درید):

ناوی (ابوبکر محمد بن حسین بن درید الازدی)^(۳)، سالی (۲۲۳/ک/ ۸۳۷ز) له به‌سه‌ له‌دایک بووه، له عه‌مان پینگه‌یشتوه^(۴)، شاعیریکی زمانزان بووه و له هۆنراوه‌کانی زانیاری په‌نگی داوه‌ته‌وه^(۵)، خاوه‌ن به‌ره‌م بووه (الاشتقاق، الامالی، الانباء، الانواء، البنین والبنات، تقویم اللسان، التوسیط، جمهرة اللغة، خیل الصغیر، خیل الکبیر، رواد العرب، رواة العرب، سلاح، غریب القران، فعلت وافعلت)^(۶) و له سالی (۳۲۱/ک/ ۹۳۳ز) مردوه^(۷). شی کردنه‌وه زمانه‌وانیه‌کان و هۆنراوه و زانیاری تر له‌کۆکراوه‌که‌ی یاقوت به‌رچاو ده‌که‌وت^(۸).

ج- (الهمدانی):

ناوی (حسن بن محمد بن یعقوب الهمدانی) به‌ نه‌بی یه‌عقوبی هه‌مه‌دان‌ی ره‌چه‌له‌کناس ناسراوه، له‌شاری (صنعاء) سه‌نعا سالی (۲۸۰/ک/ ۸۹۳ز)

(۱) - الانباري، زه‌ة الباء في طبقات الادباء، تحقيق: ابراهيم سامرائي، (عمان: ۱۹۸۵)، ص ۱۰۰.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۷۷؛ مج ۲، ص ۵۸؛ مج ۳، ص ۲۴.

(۳) - معجم الادباء، ج ۵، ص ۲۹۵؛ الزبيدي الاندلسي، المصدر السابق، ص ۱۸۳.

(۴) - الانباري، المصدر السابق، ص ۱۹۳.

(۵) - ابن دريد، الاشتقاق، تحقيق: عبدالسلام محمد، (القاهرة: ۱۹۵۸)، مقدمه محقق، ص ۲۲.

(۶) - معجم الادباء، ج ۵، ص ۳۰۱.

(۷) - الانباري، المصدر السابق، ص ۱۹۳.

(۸) - بؤفونه پروانه: معجم البلدان، مج ۱، ص ۶۴؛ مج ۲، ص ۷۱؛ مج ۳، ص ۵۳.

هاتۆته دونياوه^(١). هدر له گرتووخانهى ئهم شاره له سالى (٩٤٥/ك٣٣٤) ز مردووه^(٢). بهرهمى ههبووه وهك (الابل، اخبار، اسماء الشهور، الايام، الاكليل، الانساب، جزيرة العرب، صفة جزيرة العرب، عجائب اليمن).. هتد^(٣). ياقوتيش باسى له كتيبي (صفة جزيرة العرب) دهكات، كهله ناوى ولاتان و نيشتهجى بووه كانى پيكهاتووه^(٤). هدر بۆ به زانست بوونى كتيبه كهى زانياريه كانى به كارهيتناوه^(٥).

د- (ابوسعيد السيرافي):

ناوى (ابوحسن بن عبدالله المرزبانى سيرافي)^(٦)، سالى (٢٨٠/ك٨٩٣) ز له دايك بووه له (٩٨٧/ك٣٦٨) ز مردووه^(٧). زانياريه كانى ده بارهى ريزمانزانى كهه و يته بووه^(٨). بهرهمى ههبووه وهك (كتاب شرح سيبيه، الفات القطع، الاخبار، النحوين و البصريين، كتاب الشواهد)^(٩)، ياقوت زۆر سوودى ليه رهگرتووه^(١٠).

(١) - الهمداني، صفة جزيرة العرب، تحقيق: محمد علي الاكوع، (بيروت: ١٩٨٣)، مقدمه محقق، ص ص ٧-٨.

(٢) - ابن القفطي، اخبار العلماء، ص ١١٣.

(٣) - السيوطي، المصدر السابق، ج ١، ص ٤٨٩.

(٤) - معجم الادباء، ج ٢، ص ٤١٣.

(٥) - بۆمونه پروانه: معجم البلدان، مج ١، ص ٩٩؛ مج ٢، ص ٩٧؛ مج ٣، ص ١١٢.

(٦) - معجم الادباء، ج ٢، ص ٥٤؛ الزبيدي الاندلسي، المصدر السابق، ص ١١٩.

(٧) - كارل بروكلمان، تاريخ الادب العربي، نقله الى العربي عبدالخليم النجار، (القاهرة: د/ت)، ج ٢، ص

١٨؛ عمر فروخ، تاريخ الادب العربي، ج ٢، ص ٥١٥.

(٨) - الانباري، المصدر السابق، ص ٢٨٨.

(٩) - ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٢، ص ٧٨؛ معجم الادباء، ج ٢، ص ٥٠٧؛ كارل بروكلمان، المرجع

السابق، ج ٢، ص ١٨٧.

(١٠) - بۆمونه پروانه: معجم البلدان، مج ١، ص ١٠٥؛ مج ٢، ص ٣١٩؛ مج ٣، ص ٢٦٥.

هـ- (الغندجانی):

ناوی (محمد بن احمد بن ابوندا غندجانی) ناسراویه (اسود غندجانی^(۱))، به‌رهمه‌کانی وهک (الرد علی السیرافی، فی شرح الابیات الکتاب، الرد علی ابی علی فی تذکره، الرد علی ابن الاعرابی، اسماء الاماکن)...هتد^(۲). گێڤه‌ویه‌کی به‌توانا بووه، یاقوت ناماژه به‌وه ده‌کات، که زۆریه‌ی ریوایه‌ته‌کانی له غندجانی وه‌رگرتوه^(۳)، له‌به‌رهمه‌که‌ی ئەمه‌ پروون ده‌بیته‌وه^(۴).

و- (ابو زیاد الکلابی):

ناوی (یزید بن عبدالله حره) عه‌ره‌بیته‌کی کۆچه‌ری و خاوه‌ن سه‌رچاوه‌ی جوړاوجۆر بووه، له‌وانه (کتاب النوادر، الفرق، الابل، خلق الانسان)^(۵)، به‌لام سه‌رچاوه‌کان ناماژه به‌میژووی له‌دایک بوونی مردنی ناکن. یاقوت به‌ زانیاریه‌کانی ئەم زانییه کتیبه‌که‌ی ده‌وله‌مەند ده‌کات^(۶).

ز- (هشام الکلبی):

ناوی (هشام بن محمد بن سائب کلبی البشری)، ناسراو به‌ ته‌بو منذری ته‌خبا‌ری، که‌سایه‌تییه‌کی راستگۆ و جینگای باوه‌ر بووه، بۆ گێڤانه‌وه‌ی هه‌وائی عه‌ره‌ب و به‌رچه‌لکناسی‌ش ناسراوه^(۷). له‌ سالی (۲۰۴ک / ۸۱۷ز) مردووه. به‌رهمه‌کانی

(۱) - معجم الادباء، ج ۵، ص ۱۰۸.

(۲) - السيوطي، المصدر السابق، ج ۱، ص ۴۹۹؛ الصفي، المصدر السابق، ج ۲۱، ص ۲۹۳.

(۳) - معجم الادباء، ج ۵، ص ۱۰۸.

(۴) - بۆفونه‌ پروانه: معجم البلدان، مج ۱، ص ۵۲؛ مج ۲، ص ۲۰؛ مج ۳، ص ۵؛ مج ۴، ص ۵۰.

(۵) - ابن النديم، المصدر السابق، ص ۷۰.

(۶) - بۆفونه‌ پروانه: معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۰۱؛ مج ۲، ص ۲۰؛ مج ۳، ص ۵؛ مج ۴، ص ۵۰.

(۷) - معجم الادباء، ج ۵، ص ۵۹۴؛ الانباري، المصدر السابق، ص ۷۶.

نزیکه‌ی (١٥٠) بهره‌م بووه^(١). زانیاریه‌کانی بهره‌ده‌یه‌کی زۆر له ئینسکلۆپیدیا‌یه‌که‌ی یاقوت ره‌نگی داوه‌ته‌وه^(٢).

ح- (الزمخشری):

ناوی (محمد بن عمر بن محمد الزمخشری)^(٣) یه، له نیوان سالانی (٤٦٧-٥٣٨/ک/١٠٧٤-١١٤٢) زیاره. له (زه‌مه‌خشر) ^(٤) پینگه‌یشتوه، پاشان بهره‌و به‌غدا چوه^(٥)، بهره‌مه‌کانی وه‌ک (الکشاف من حقیقة التنزیل فی التفسیر، الامکنه الجبال و المیاه، المفصل فی النحو)...هتد^(٦). نه‌وه‌د جار زیاتر یاقوت زانیاریه‌کانی بز فره‌ه‌نگه‌ زانسته‌یه‌که‌ی به‌کاره‌یتاوه^(٧).

ط- (العمرائی):

ناوی (علی بن محمد بن احمد بن ابو حسن عمرائی) له سالی (٥٦٠/ک/١١٦٥) زانێ مردوه^(٨)، هۆنراوه‌و بهره‌مه‌ی زۆر بووه، له‌وانه (المواضع البلدان، فی التفسیر

(١) - ابن الندیم، المصدر السابق، ص ١٥٥.

(٢) - بۆغونه‌ بره‌وانه: معجم البلدان، مج ١، ص ٨١؛ مج ٢، ص ٧؛ مج ٣، ص ٢٤؛ مج ٤، ص ٩.

(٣) - معجم الادباء، ج ٥، ص ٤٨٩. بۆ زیاتر زانیاری بره‌وانه: دلدار غفور محمدامین، التفسیر الکشاف للزمخشری، رساله ماجستیر، کلیة الاداب، جامعة صلاح الدین، (ارییل: ١٩٩٦)، ص ٤.

(٤) - زه‌مه‌خشر: گوندیکێ گه‌وره‌یه‌ له‌ گونده‌کانی خواره‌زم. ابو الفداء، تقویم البلدان، (باریس: ١٨٤٠)، ص ٤٧٩.

(٥) - السیوطی، طبقات المفسرین، تحقیق: علی محمد عمر، (القاهرة: ١٩٧٠) ص ١٧٠؛ احمد احمد الخوفی، الزمخشری، (القاهرة: ١٩٦٦)، ص ٣٠.

(٦) - الانباری، المصدر السابق، ص ٢٩٠؛ السیوطی، طبقات، ص ١٢١.

(٧) - بۆغونه‌ بره‌وانه: معجم البلدان، مج ١، ص ٦٦؛ مج ٢، ص ١١٤؛ مج ٣، ص ٢٢٩.

(٨) - الداودی، المصدر السابق، ج ١، ص ٣٠؛ الخوانساری، المرجع السابق، ج ٥، ص ٢٢٩.

القران، الاشتقاق الاسماء^(١)، زانياريه كانيشى بدرچاوه له هه موويه شه كاني
كتيبه كه ي ياقوت^(٢).

ى- (ابن النجار البغدادي):

ناوى (محمد بن محمود بن حسن هبه الله محاسن النجار البغدادي)^(٣) به . ياقوت
باسى ليوه كردووه، بهوى كه ميژوونوس و نه ديبى پينگه يشتوى له سالى
(٥٧٨ك/ ١١٧٩ز) له دايك بووه^(٤). له سالى (٦٣٤ك/ ١٢٤٥ز) مردووه،
بدره مه كاني وهك (تاريخ بغداد ذيل على تاريخ مدينة سلام، المتفق المفتق،
معجم الشيوخ)^(٥)، ههروه ها ياقوت به زانستى شه هاورتيه ي بدره مه كاني و
گيرانه وه كاني زانيارى خوى زياد كردووه^(٦).

ك- (حازمي):

ناوى (محمد بن عثمان بن موسي ابوبكر حازم الهمذاني) له سالى (٥٤٨ك/
١١٥٣ز) له دايك بووه^(٧)، له هه مه دان نيشته جي بووه و زانيارى له سه ده ستي

-
- (١) - معجم الادباء، ج ٤، ص ٢٣٠؛ الصفي، المصدر السابق، ج ٢٢، ص ٦٢.
(٢) - بؤفونه پروانه: معجم البلدان، مج ١، ص ٧٩؛ مج ٢، ص ٢١؛ مج ٣، ص ٢؛ مج ٤، ص ٣٣؛ مج ٥، ص ١٧.
(٣) - الكتيبي، فوات الوفيات، تحقيق: احسان العباس، (بيروت: د/ت)، مج ٤، ص ٣٦؛ الصفي،
المصدر السابق، تحقيق و اعتناء، دريد بينغ، (د/م: ١٩٩١)، ج ٥، ص ٩.
(٤) - معجم الادباء، ج ٥، ص ٤٤٣.
(٥) - الكتيبي، المصدر السابق، مج ٤، ص ٣٦.
(٦) - بؤفونه پروانه: معجم البلدان، مج ١، ص ٥٢؛ مج ٢، ص ٢٩؛ مج ٣، ص ٢٠٢.
(٧) - الذهبي، سير اعلام النبلاء، حققه: بشار عواد، مجي هلال، (بيروت: ١٩٨٦)، ج ٢١، ص ١٦٧.

زانایانی به‌غدا زیاد کردوه^(۱). له (۵۸۴/ك/ ۱۸۹) از مردووه^(۲). یاقوتیش له لیستی خاوه‌ن زانیارییه‌کانی کتیبه‌که‌ی دایناوه^(۳).

ل- (ابوموسی الاصفهانی):

ناوی (ابوموسی بن ابی بکر بن عمر ابی عیسی الاصفهانی المدینی) به پیشه‌وایه‌کی چهرخی خزی دانراوه له نه‌سفه‌هان، سالی (۵۰۱/ك/ ۱۰۷) له دایک بووه، له سالی (۵۷۲/ك/ ۱۷۶) از مردووه^(۴). به‌ره‌مه‌کانی وه‌ک (معرفة الصحابة، الطولات، تتمه الغرین، الوظائف البطائف، عرض في كتاب علم الحديث)^(۵)، زانیارییه‌کانی و گێرانه‌وه‌کانی لای یاقوت بیست و پینج جار دووباره ده‌بیته‌وه^(۶).

م- (ابو فتح الاسکندر النحوی):

ناوی (نصر بن عبدالرحمن بن اسماعیل حسین) نه‌حه‌وییه و خه‌لکی شاری نه‌سکه‌نده‌رییه‌ی میسر بووه، له به‌غدا خویندووویه‌تی و گه‌شتی کردووه بـ خوراسان و له نیسابور گیرساوه‌ته‌وه^(۷). به‌ره‌می هه‌بووه وه‌ک (امکنه المیاه و الجبال والاثار و نواحيها^(۸)) سه‌رچاوه‌کانی به‌رده‌ست ئاماژه‌یان به‌سالی له‌دایک بوون و مردنی ناکه‌ن. یاقوت بیرۆکه‌ی بۆ زانستی کتیبه‌که‌ی لێ وەرگرتووه.

(۱) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۴، ص ۲۹۴.

(۲) - الصفدي، المصدر السابق، اعتناء: دريد ينغ، ج ۵، ص ۸۸.

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۱.

(۴) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۴، ص ۲۸۶.

(۵) - الصفدي، المصدر السابق، ج ۴، ص ۱۷۴.

(۶) - بۆنونه‌ی پروانه: معجم البلدان، مج ۱، ص ۷۰؛ مج ۲، ص ۱۸۲؛ مج ۳، ص ۱۵؛ مج ۴، ص ۲۳۶.

(۷) - ابن القفطي، انباه الرواة، ج ۱، ص ۳۳۵ - ۳۳۶.

(۸) - الزركلي، المرجع السابق، ج ۵، ص ۲۴.

ن-(ابو عبیده السكوني):

ناوی (احمد بن حسن بن اسماعیل ابو عبدالله سکونی الکندی) یه ره چهلک ناس و خاوهن بهرهم بووه^(١)، یاقوت ناماژه به بهرهمه که ی (اسماء میاه العرب) ده کات، به بی شهوی سلی له دایکبون و میژووی ژبانی بکات، له گهل شهوش زانیاری لیوهرگرتووه^(٢). له کتیبه که ی روون ده بیتهوه^(٣).

ص-(ادریس بن ابی حفصه):

ناوی (ادریس بن یحیی ابی حفصه)^(٤) یه یاقوت له فدرهنگه زانسته که ی ناماژه به زانیاریه کانی ده کات^(٥).
ع-(ابوالاشعث الکندی):^(٦)

تا راده بک یاقوت زانیاریه کانی خستوته روو^(٧).

٢- بینین و هزر و تیرامان:

بینین هۆیه کی دیکه ی یاقوت بوو بۆ باسکردن و لیکۆلینهوه لهو بابته تانه ی که خۆی گهره کی بووه، مرۆڤ له ریگه ی چاو وینه ی و تیبینی له زاگیره ی خۆی توّمار ده کات، ههرواش سه باره ت به هزر و تیرامان، که ههم بینین و ههم هزر و تیرامان که رهسته ی بیرکردنهوی مرۆڤن له توّمارکردنی تیبینهکان، یاقوتیش یه کیک لهو سه رچاوانه ی که

(١) - الصفدي، المصدر السابق، ج ٦، ص ١٩١.

(٢) - معجم الادباء، ج ١، ص ٣٤٢.

(٣) - بۆنونه پروانه: معجم البلدان، مج ١، ص ٩٤؛ مج ٢، ص ٦٨.

(٤) - ناماژه بهزێلو میژووی له دایک بونی و مردنی ناکات. الصفدي، المصدر السابق، ج ٢، ص ١٢٨.

(٥) - بۆنونه پروانه: معجم البلدان، مج ١، ص ٩٣؛ مج ٢، ص ٦٠؛ مج ٣، ص ٢٤.

(٦) - ژبانی له سه رچاوه کانی بهردهست ناماژه ی بۆ نه کراوه.

(٧) - بۆنونه پروانه: معجم البلدان، مج ١، ص ٣٤٩؛ مج ٢، ص ٩٣؛ مج ٣، ص ٧٤؛ مج ٤، ص ٣٢٦.

به كاري هيناره له پر كورني زانياري كتيبه كهي، تيراماني خوي بو ناوچهكان ده رپروه كه نه مهش له ريگهي سوپانه وه بو زور ناوچه و سهران كورنيان^(١).

نهو زانياريانه ي، كه له م ريگه يه وه تو ماري كوردوه بو راستي بابهت و گورانكاريه كاني، به راورد ي كوردوه له گه ل سهرچاوه كاني تر، ههروه كو له شاري بهرزه عه دا له هه ريمي ناراندا^(٢)، زانياري وولاتناس (الاصطخري) ي ده رباره ي نه م شاره خستو ته روو، پاشان گورانكاريه كاني روژگاري خوي باس كوردوه.

ههروه ها هه ر له م ريگه يه وه توانيوه تي پيواني دريژي و ماوه ي نيوان ناوچه كان، به تايبه تي نهو شوينانه ي كه پيدا تپه رپروه بپيوت، به جوړيك كاتي سهرداني شاري نورميده (ورمي) له سالي (٦١٧ك/١٢٢٠ز) ده كات، نيوان له گه ل هه ريه ك له شاري ته وريژ (تبريز) و هه وليژ (اربل) دياري ده كات^(٣). ههروه ها نهو زانياريانه ي كه له م ريگه يه وه به ده ستي ده هينا، ته نيا جه ختي له سه ر خود ي بينيني خوي نه كوردوه، به لكو زانياري له و كه سانه ش وه رگرتوه، كه سهرداني شويني مه به ستيان كوردوه. ته نانه ت له هه ندي ناوچه نامازه به وه ده كات كه پرسيا ري له و كه سانه كوردوه، كه بو شويني مه به ست چوون، يان پيدا روژيستوون^(٤).

٣- گواستنه وه و وه رگرتني زاره كي:

وه رگرتني زانست و زانياري په يوه سته به ناستي نه و كه سه ي شته كان ده گيرتته وه، چو نيبه تي هه لسه نگاندي ته كانيان و زانسته كانيان كه گير اوپه تيه وه، كاري وه رگره كه يه، نهو به رپرسه له زانستيتي گيرانه وه كاني.

ياقوت تا راده يه كي زور پشتي به زانستي گيره وه كان به ستوه، جا چ خه لكي ناوچه كان بيت، يان خاوه ن زانست يا ده سه لاتداران... هتد، به له به رچا وگرتني وشه كاني

(١) - پروانه: نه م ليكولتته وه يه، ل ١٣-١٤؛ پاشكوي ژماره (٦).

(٢) - معجم البلدان، مج ١، ص ٣٧٩.

(٣) - بوغونه پروانه: المصغر نفسه، مج ١، ص ١٥٩.

(٤) - بوغونه پروانه: معجم البلدان، مج ١، ص ٢٤٥.

(حدثنی، ذکر، قال). نهگه رچی رهنگ نییه هه موویان گپه وه بن، به لام دووباره بوونه وهی وشه ی (حدثنی/باسیته کان) به راده یه کی به رچاو نه مه به دیار ده خات، جا نه و گپه وانه ش ته نیا بۆ یاقوت زانیاریه کانیاں باس نه کردوه، به لکو هندی جار بۆ که سانی پیش سهرده می یاقوتن، به لام ناویراو بۆ سوودی ئینسکلۆپیدیایه به کاریهیناون.

ههروه ها له گپه رانه وه کانی ناو فهرهنگی ولاتناسی (معجم البلدان)، ته نیا له یه ک چین زانیاری وه رنه گپه روه، به لکو هندی جار خه لکی ناوچه که بوون، وه کو (حدثنی اهل همدان^(١)) (حدثنی اهل الشام)^(٢) (حکمی عن مشایخ الاهواز^(٣)) یا (حدثنی بعض التجار^(٤)) (حدثنی بعض النصارى^(٥)) و گپه رانه وه کانی ته نیا بۆ یه ک چینی خاوه ن زانست وه رنه گرتوه وه لییان ناگپه رته وه، به لکو (قال اهل النحویون^(٦)) (حدثنی اصحاب السیر^(٧)) (قال بعض الرواة^(٨)) (قال المنجمون^(٩)) ده ر ده که ون. ههروه ها هندی جار تیبینی ناستی متمنانه ی نه و که سایه تیبه ی کردوه، که زانسته که ی لیوه رگرتوه، وه کو (حدثنی من ائق به^(١٠)). جاری واش هه بووه ته نیا راستیبه کانی له سهر قسه ی یه ک گپه روه نه چه سپاندوه، به لکوله (حدثنی غیر واحد^(١١)) دوا ی نه وه ی زانیاریه که ی لی وه رگرتون، پاشان هه ولی داوه روانینی خۆی بۆ بابه ته که ده رپه ریت وشه ی (أظنه)^(١٢) ده بینریت، پاشان له گه ل

(١) - بۆمونه بروانه: معجم البلدان، مج ١، ص ١٦٣.

(٢) - بۆمونه بروانه: المصدر نفسه، مج ١، ص ١٦٨.

(٣) - بۆمونه بروانه: المصدر نفسه، مج ١، ص ٢٨٦.

(٤) - بۆمونه بروانه: المصدر نفسه، مج ١، ص ٢٠٦.

(٥) - بۆمونه بروانه: المصدر نفسه، مج ١، ص ٣٢٨.

(٦) - بۆمونه بروانه: المصدر نفسه، مج ١، ص ٨٩.

(٧) - بۆمونه بروانه: المصدر نفسه مج ١، ص ١٨٣.

(٨) - بۆمونه بروانه: المصدر نفسه، مج ١، ص ٥١.

(٩) - بۆمونه بروانه: المصدر نفسه، مج ١، ص ٢٨٣.

(١٠) - بۆمونه بروانه: المصدر نفسه، مج ١، ص ٣١٤.

(١١) - بۆمونه بروانه: المصدر نفسه، مج ١، ص ٣٦٦.

(١٢) - بۆمونه بروانه: المصدر نفسه، مج ٢، ص ١٢٩، ص ١٧١.

سەرچاوێكانی تر بداروردیان دهكات ههروهكو دهلی: (فهذا الذي شاهدته و ضبطه لكل ما يمي (١)) یاخود گومانى له ههندى زانیارى ههیه، بۆیه دهلیت: (وهذا قول لا ارتضيه) (٢).

ع - سهرچاوێكانی زانیاریی لهبارهی كوردو كوردنشینهكان:

وهك ناشكرایه یاقوت پشتی به سهرچاوێ جۆراوجۆر و زۆر بهستووه، كه له ناوهرزكه كهیدا تهمه به دیار ده كهوت، بهلام ههندی جار تهنیا ناوی خاوهن به رهههه ده هیئت، بۆیه نازاریت كام سهرچاوێ ئهوه كه سایه تیبه زانستییهیه، چونكه زۆریه دیان خاوهن كۆمهلی دانستی و نه ده بی جۆراوجۆرن، نه گهرجی ههندی جار ناوی به رهههه كشی له گهلی ده هیئت، بهلام تهمه به شپوهیه کی تایه تیبه نهك گشتی، یاخود ههندی جار زانیاری له به رهههه زانستییه كان وه رنه گرتووه، بهلكو گیرانه وه كانیان سوودی لیوه رگیراوه، له ناوچه كوردنشینه كانیش تهمه دووباره ده بیتهوه، سهرچاوێ ناوی خاوهن سهرچاوێ كانی زانیاری بۆ ناوچه كوردو كوردنشینه كانیش هههه جۆرن، بهلام ههندی كانیه كه دووباره ده بنهوه و به شیکیشان گرینگن بۆ میژووی كورد وه كو ته مانه (٣):

أ- (الواقدي):

ناوی (محمد بن الواقد المدینی) له سالی (١٣٠ك/ ٧٤٧ز) له دایك بووه، له (٢٠٧ك / ٨٧٠) ز مردووه (٤). زانیاری زۆری له سههه ژیا نامه ی پیغمبهر (صلی الله علیه وسلم) و به رنهگار یو نه وه شه ره كانی نیسلام، ههروه هاجیاوازی له باره ی فه ره مو ده كانی پیغه مبه ر (صلی الله علیه وسلم) له گه له ته حكامی شه رعی و هه واله كان هه بووه (٥)، ته م باب ته تانه به گشتی له به رهههه كانی، به رچاو ده كه ون وهك (اخبار مكه، كتاب طبقات، كتاب فتوح

(١) - بۆنونه برهوانه: معجم البلدان، مج ١، ص ١٨٣.

(٢) - بۆنونه برهوانه: المصدر نفسه، مج ٤، ص ١٥٤.

(٣) - برهوانه: پاشكۆی ژماره (٥).

(٤) - معجم الادباء، ج ٥، ص ٣٩٤.

(٥) - ابن النديم، المصدر السابق، ص ١٥٧.

الشام و العراق.. هتد) ^(١). یاقوت زانیاری زۆری ده‌یاره‌ی فته‌ح کردنی ناوچه‌کان لێوه‌رگرتوه، به‌تایبه‌تی له‌ناوچه کوردیه‌کان، وه‌کو له‌هه‌ریمی جه‌زیره‌دا به‌دیاری ده‌که‌وت ^(٢).

ب- (المداثنی):

ناوی (ابو حسن علی بن محمد بن عبدالله المداثنی) له‌ سالی (٧٥٢/ک١٣٥) ز دا‌یک بووه، له‌سالی (٢١٥/ک٨٧٨) ز کۆچی دوا‌ی کردوه ^(٣). به‌ره‌مه‌می وه‌کو (اخبار القریش، فی اخبار الخلفاء، فی اخبار النساء، فی فتوح اخبار العرب... هتد) ^(٤) هه‌بووه، زانیاریه‌کانی له‌ فته‌ح کردنی نازه‌ریایمان به‌دی ده‌کریت ^(٥).

ج- (السرخسی):

ناوی (احمد بن طیب السرخسی)، ناسراو به (فرانقی ^(٦)) ی ره‌وانبیژ و خاوه‌ن به‌ره‌م، له‌ سالی (٢٨٦/ک٨٩٩) ز مردوه ^(٧). به‌ره‌مه‌کانی وه‌کو (کتاب السیاسة، الدخل فی صناعة النجوم، کتاب الموسیقی الکبیر، الموسیقی الصغیر، المسالك و الممالک، رحلة المعتضد ^(٨)) یاقوت زیاتر ناماژه به (الرحلة المعتضد) ده‌کات، به‌تایبه‌تی له‌ناوچه کوردیه‌کانی هه‌ریمی جه‌زیره ^(٩).

(١) - ابن الندیم، المصدر السابق، ص ١٥٨؛ معجم الادباء، ج ٥، ص ٣٩٤-٣٩٥.

(٢) - معجم البلدان، مج ٢، ص ١٣٤.

(٣) - ابن الندیم، المصدر السابق، ص ١٦١.

(٤) - معجم الادباء، ج ٤، ص ٢٢٧.

(٥) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٢٧.

(٦) - ابن الندیم، المصدر السابق، ص ٤٢١؛ معجم الادباء، ج ١، ص ٢١٩.

(٧) - الصفدی، المصدر السابق، ج ٧، ص ٥.

(٨) - الزرکلی، المرجع السابق، ج ١، ص ٢٥.

(٩) - بۆفونه پروانه: معجم البلدان، مج ١، ص ١٣١، ص ٣١٢؛ مج ٥، ص ٢٨٨.

د- (البلاذری):

ناوی (ابو حسن بن یحیی بن جابر بن داود البلاذری^(١)) له شاری به‌غدا له کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی دووه‌می کۆچی له‌دایک بووه، به شاعیر و گێره‌وه‌و په‌چه‌له‌کناس ناسراوه^(٢)، له سالی (٢٧٩/٨٩٢ز) مردووه^(٣). به‌رهمه‌کانی وه‌کو (کتاب البلدان الصغير و الكبير، الاخبار و الانساب، معهد اردشير، ترجمة الشعرية^(٤)).

به‌لام یاقوت ته‌نیا سوودی له کتیبی (فتوح البلدان^(٥)) بینیه^(٦)، له‌هه‌موو سه‌رچاوه‌کان زیاتر پشتی پێبه‌ستووه، به‌تاییه‌تی له‌کاتی باسکردنی پرۆسه‌ی فتوحاتی ناوچه کوردنشینه‌کان^(٧).

ه- (ابن الفقيه الهمداني)^(٨):

له باسی ناوچه‌جیا‌جیا‌کانی کوردنشینه‌کان زانیاریه‌کانی ده‌بینریت، وه‌کو له شاری به‌رزه‌عه‌دا به‌رچاوه‌که‌وێت^(٩).

(١) - ابن الندیم، المصدر السابق، ص ١٠٨. بۆ زیاتر زانیاری بروانه: البلاذری، فتوح البلدان، حقه: رضوان محمد رضوان، (بیروت: ١٩٧٨)، مقدمة محقق، ص ص ٧-١٦.

(٢) - معجم الادباء، ج ٢، ص ٥٠.

(٣) - الزركلي، المرجع السابق، ج ١، ص ٢٦٧.

(٤) - الصفي، المصدر السابق، ج ٨، ١٥٧؛ الزركلي، المرجع السابق، ج ١، ص ٢٦٧.

(٥) - بلدان: یه‌کێکه له به‌رهمه‌کانی به‌لازری به (بلدان) ناسراوه، زانیاری تێوته‌سه‌لی ده‌رباره‌ی فتوحاتی ئیسلامی بۆ هه‌موو ناوچه‌کانی تێدایه، له‌گه‌ڵ دیاری کردنی دیوانه‌کان و رێکخستنه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان. بۆ زیاتر زانیاری بروانه: کتیبه‌که.

(٦) - معجم البلدان، مج ١، ص ٣٢١.

(٧) - بۆ زانیاری زیاتر ده‌رباره‌ی رێژه‌که‌ی بروانه: پاشکۆی ژماره (٥).

(٨) - بروانه: ل ٣١، ته‌م لیکۆلێته‌وه‌یه، .

(٩) - معجم البلدان، مج ١، ص ٣٧٩.

و- (البلخي) ^(١):

له‌وه‌سفی هدرتمی خۆزستان (اهواز) ناماژه به زانیارییه‌کانی کراوه ^(٢).

ز- (مسعر بن مهلهل):

ناوی (ابودلف بن مسعر بن مهلهل) ناسراو به خه‌زه‌جی ^(٣)، په‌چه‌له‌کی بۆ هۆزی خه‌زه‌جی ده‌گه‌رپه‌ته‌وه، نه‌و هۆزه رۆژنکی گرنگیان له‌شاری مه‌دینه بینیه ^(٤). سالی له‌دایک بوونی نادیاره، به‌لام سه‌ره‌تای گه‌شته‌کانی له سالی (٣٣٣/ك / ٩٤٣ز) ده‌ستی پیکردوه ^(٥). سه‌ردانی ناوچه جیاوازه‌کان ده‌کات ^(٦).
 یاقوتیش سوودی له زانیاری گه‌شته‌کانی وه‌رگرتوه، ناماژه به به‌رهمه‌که‌ی (الرساله ^(٧)) ده‌کات، وه‌ک له‌باسکردنی ده‌ریاچه‌ی ئورمیه به‌دیار ده‌که‌وت ^(٨).

ح- (المسعودي):

ناوی (علی بن حسین بن علی بن حسن المسعودی) ^(١)، خه‌لکی ولاتی مه‌غریب بووه و له‌میسر سالی (٣٤٦/ك / ٩٥٦ز) مردوه ^(٢)، خاوه‌ن به‌رهمه‌می جۆراوجۆره، له‌وانه (مروج

(١) - پروانه: ل ٣١، نه‌م لیکۆلینه‌ویه .

(٢) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤٠٥.

(٣) - محمد زکی حسین، المرجع السابق، ص ٣٣، علي عبدالله الدفاع، المرجع السابق، ص ١١٧.

(٤) - حسام الدین علی غالب النقشبندی، الرسالة الثانية للمسعر بن مهلهل، گۆفاری زانکۆی سلیمانی، ٨ژ، سال ٢٠٠١، ل ٢١٠.

(٥) - ادم متز، المرجع السابق، مج ٢، ص ١٥.

(٦) - محمد زکی حسین، المرجع السابق، ص ٣٣.

(٧) - (الرساله یا الرسالة الثانية): بریتیه له سه‌رچاوه‌یه‌کی ده‌وله‌مه‌ندی زانستی وجوگرافی و میژووی و بابته‌تی سه‌رسوره‌تیه‌ر، لایه‌نی نایینی و پزیشکیش له خۆه ده‌گرت.

(٨) - معجم البلدان، مج ١، ص ٣٥١.

الذهب ومعادن الجواهر، التنبيه والاشراف، اخبار الزمان، ذخائر العلوم، الاستذكار لما مرمن الاعصار، التاريخ، اخبار الخوارج، الرسائل، المقالات في اصول الديانات). هتد^(٣).
ياقوت له روون كردنه وهى دهريارهى رويارى خابور، ناماژه به بچوونه كانى مهسعودى دهكات^(٤).

ط-(الاصطخري)^(٥):

دهقى زانياريه كانى بهرچاو و دياره له ناوچه كوردنشينه كان، وهك له باسكردنى ههندى شارى رۆژناواى ههريمى چياكان^(٦).

ي-(المقدسي)^(٧):

زانياريه كانى له ناماژه كردن به كورده كانى ههريمى فارسدا به ديار ده كهويت^(٨).

ك-(شيرة بن شهردار):

كورى شيروى فهنا خهسره وه، ناسراويه (ابوشجاع الديلمى^(٩))، به كيكه له ميژوونوسه كانى شارى هه مه دان له سالى (٤٤٥ك / ١٠٥٣ن) له داياك بووه^(١)، له سالى (٥٠٩ك / ١١١٥ن) مردووه^(٢).

(١) - معجم الادباء، ج٤، ص ٥٠؛ السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، تحقيق: محمود محمد، عبدالفتاح محمد، (د/م: ١٩٦٤)، ج ٣، ص ٤٥٦.

(٢) - المصدر نفسه والصفحة؛ الصفدي، المصدر السابق، حققه: احمد الارناؤوط، تركي مصطفى، ج ٢١، ص ٥.

(٣) - معجم الادباء، ج٤، ص ٥٠؛ الصفدي، المصدر السابق، حققه: احمد الارناؤوط، تركي مصطفى، ج ٢١، ص ٥.

(٤) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٣٣٤.

(٥) - بروانه: ل ٣٢، ثم ليكوليينهويه، .

(٦) - بؤفونه بروانه: معجم البلدان، مج ٣، ص ٤٣٩.

(٧) - بروانه: ل ٣٣، ثم ليكوليينهويه، .

(٨) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٧١.

(٩) - السبكي، المصدر السابق، ج ٧، ص ١١١.

خاوه‌نی به‌ره‌می (الفردوس) یش بووه^(٣)، زانیاریه‌کانی سه‌باره‌ت به‌همه‌دان^(٤) و ناوچه‌کانی سه‌ر به‌همه‌دان^(٥) له زانیاری شی‌ره‌وی، له کتیبه‌که‌ی یاقوت بی‌به‌ش نه‌بووه.

ل- (ابوسعبد السمعانی):

ناوی (عبدالکریم یحیی بن محمد بن منصور بن المظفر السمعانی) له‌سالی (٥٠٨هـ/ ١١١٤ز) له دایک بووه، له (٥٦٢هـ/ ١١٦٦ز) مردووه^(٦). به‌ره‌مه‌کانی وه‌ک (ذیل تاریخ بغداد، الانساب، مجمع‌الشیوخ^(٧))، یاقوت به‌شی‌وه‌یه‌کی زۆر به‌رچاو سوودی له زانیاریه‌کانی وه‌رگرتووه، جا چ گێڕانه‌وه‌کانی بی‌ت، یان به‌کاره‌ینانی کتیبه‌کانی، ناوچه کوردیه‌کانیش لیتی بی‌به‌ش نه‌بووه، وه‌کو له باسی شاری موصل ده‌رده‌که‌ویت^(٨).

م- (ابن عساكر):

ناوی (ابوالقاسم بن علی بن ابی محمد حسین) ناسراو به‌ (ابن عساكر) بو نازناوی دیمشقی بووه^(٩). له‌ سالی (٤٩٩هـ/ ١١٠٥ز) له‌دایک بووه، له (٥٧١هـ/ ١١٧٥ز) مردووه^(١٠)، گه‌شتی کردووه و کتیبی به‌سوودی هه‌بووه^(١١)، وه‌کو (الاشراف فی معرفة

(١) - المصدر نفسه والصفحة.

(٢) - الصفي، المصدر السابق، ج ١٦، ص ١٢٨.

(٣) - السبكي، المصدر السابق، ج ٧، ص ١١١.

(٤) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٤١١.

(٥) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٨٠؛ مج ٣، ص ٢٦١، ص ١٨٨.

(٦) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ٣، ص ٢٠٩.

(٧) - المصدر نفسه والصفحة.

(٨) - المصدر نفسه، مج ٢، ص ١٨٤.

(٩) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ٣، ص ٣٠٩.

(١٠) - معجم الادباء، ج ٤، ص ٤٠؛ ابن عساكر، المصدر السابق، مقدمه محقق، ص ١١.

(١١) - ابن خلکان، المصدر السابق، مج ٣، ص ٣٠٩.

الاطراف، معجم الشيوخ، التذهيب المسلمين)، ... هتد^(١). زانياريه كانى لاي ياقوت بز شويتن هه لكهوتى گونديك له نه سيين (نصيبين) به كارها تووه^(٢).

ن- (ابو طاهر السلفي):

ناوى (احمد بن محمد بن ابراهيم سلفي)^(٣) ناسراو به (الاسدين ابو طاهر سلفي)، سالى (١٠٧٩/ك / ١٠٧٩) له نه سفهان هاتوته دونياوه، له (١١٨٠/ك / ١١٨٠) له ميسر مردووه^(٤).

له بهرهمه كانى (معجم مشيخه الاصفهان، معجم الشيوخ بغداد، معجم السفر)^(٥) زانياريه كانى له لاي ياقوت به ديار ده كهوت، وهك له باسكردنى (الزر)، ناحيته كه له هه مه دان^(٦).

ص- (ابن الاثير الجزري):

ناوى (ابو الحسن بن على بن محمد بن عبدالكريم) ناسراو به (ابن الاثير الجزري) و نازناوه كهى (عزالدين) بووه^(٧)، له جه زيدهى ثيبن عومهر له سالى (١١٦٠/ك / ١١٦٠) له دايك بووه، له موصل نيشتته جى بووه^(٨). بهرهمه كانى وهك (تاريخ الكبير) الكامل في التاريخ، اسد الغابة في معرفة الصحابة، كتاب الانساب (اللباب في تهذيب الانساب)^(٩).

(١) - معجم الادباء، ج ٤، ص ٢٣ - ٤٢.

(٢) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٣٦.

(٣) - ابن خلكان، المصدر السابق، مج ١، ص ١٠٥.

(٤) - البغدادي، المرجع السابق، مج ١، ص ٨٧.

(٥) - الزركلي، المرجع السابق، ج ١، ص ٢١٦.

(٦) - معجم البلدان، مج ٣، ص ١٠٤.

(٧) - ابن القفطي، ابناه الرواة، ج ٣، ص ٢٥٩.

(٨) - الصفدي، المصدر السابق، ج ٢٢، ص ٨٧.

(٩) - ابن خلكان، المصدر السابق، ج ٣، ص ٢٦٠. بز زانيارى زياتر پروانه: كرفان محمد احمد، الكرد في كتابات

المورخ ابن الاثير الجزري، (اربييل: ٢٠٠٦)، ص ٢٣-٢٥.

یاقوت بۆیاسی ناوچه كورد نشينه كان لی ی سودمه‌ند بووه^(١)، روون كردنه وه كانی بهدی ده كهین.

(١) — بۆغونه پروانه: معجم البلدان، مج ٤ ص ٤٥٢.

بهشی دووهم

جوگرافیای ههریمی کوردنشینهکان

له کتیبی (معجم البلدان) دا

تهوهری یهکهه:

ههلهکهوتهی ناوچه کوردنشینهکان له دهوت ههریمهکهدا

تهوهری دووهم:

ههریمه کوردنشینهکان

(ههریمی جهزیره، ههریمی چیاکان، ههریمی نازهربایجان،

ههریمی ئاران، ههریمی ئهرمینیا، ههریمی خۆزستان)

تهوهری سییهه:

کورد له ههریمهکانی تر

(ههریمی فارس، ههریمی خوراسان، ههریمی کرمان، وولاتی

شام ومیسر)

تهوهری چوارهه:

دیارده سروشتی وئابووریهکانی ههریمه کوردنشینهکان

(بهززی و نزمی زهوی، ئاو و ههوا، باری ئابووری)

جوگرافیای ههریمی کوردنشینهکان له کتیبی (معجم البلدان) دا

بۆ باسکردنی ههریم و شوین و جوگرافیای ناوچه کوردنشینهکان، نهگه بهتهنیا سهیری تیپوانینی یاقوت بکهین، ئەوا ناتوانین هه موو ئەو ناوچانهی که کوردی تیدا ژیاون به شوینی تاییهت به کوردی دابنیتن، چونکه بوونی رهگهزی کوردی له چهند ناوچهیهکی دیاریکراودا دادهنیت. بۆیه بۆ دیاریکردنی جوگرافیای ههریم و ناوچه کوردنشینهکان دهبیت پشت به سهرچاوهکانی پیش یاقوت بهستین، جا میژوویی بیت یا بهرهمی جوگرافی، کهوا زانیاری لیکۆلینهوهکانی لیه بهرهم هاتوه، نهگهچی ناوبراو زۆر له سهرچاوهکانی پیش خۆی کردۆته ههوینی بهرهمهکی، بهلام لههه مان کاتیشدا به تیپوانینی خۆی له گهشتهکانی و گۆزانکاریسهکانی سهردهم، زانیاریسهکانی کتیبهکی دهوله مندتر کردوه .

سهبارهت بهبۆچوونهکانیشی دهبارهی ئەو ههریمانهی له سهردهمانی زوهوه کوردی لی نیشهتیهین، ئەوا بهشیهیهکی گشتی زۆر لایهنهکانی لهخۆگرتوه، له رووی جوگرافیشهوه هه لکهوتنی ناوچهکان له ههوت ههریمه ناوهدانهکی زهوی دهست نیشان دهکات، ههروهها کاریگهیری ناوی ههریمهکان لهرووی زمانهوانی و واتاییهوه، لهگه ل سروشتی جوگرافیاکی و سهرچاوه ئابورییهکان دیاری دهکات.

تهوهری یهکه م

هه لکه وتهی ناوچه کورد نشينهكان له حهوت ههری مه که دا

ئه گهر سهیری حهوت ههری مه که ی زهوی له (معجم البلدان) دا بکهین، ده رده که وهت یاقوت سه ره تا زانیاری له سه رچاوه کانی گه ر دوونناسان و جوگرافیناسان کۆ کړدۆ ته وه، که نه وانیش ناوچه کان به سهر حهوت ههری مه دا دابهش ده که ن، ههروه ها زانیاریه کانی زاناکان تی که ه لده کیشیت و ههر له روانگه ی نه وانیشه وه بۆ چوونه کانی خۆ ی ده رخستوه ^(۱).

ئه و دابه شکر د نه ی یاقوتیش که کړدووه تی ده بینین له هه رتیی چواره م و به شیت که له هه رتیی پینجه می ناوچه کورد نشينه کانی تیدا به دیار ده که وهت ^(۲)، به تاییه تی له هه رتیی چواره م، که به گرن گرتین ناوچه و نیوه ندی ئه م حهوت ههری مه ده زانرت ^(۳).

ناوچه کانیش ئه مانه ن: (هه مه دان، شه ره زوور (شاره زوور)، ماسبزان (ماسه به زان)، نصیبین (نه سیبین)، دارا، روها، نازه ریایمان، مه راغه) ^(۴)، ئه گهر چی یاقوت به شپوه ی تاکه تاکه ناوی ناوچه کانی هیتاوه، به لام له هه ندی سهرچاوه کان به شپوه ی کۆ، و اتا له یه ک شوین زیاتر بگرتته وه، ناوی ناوچه کان ده هیتن وه، موسل (موصل) و ئاقور ^(۵)، یا کۆ ی ناوچه چیا ییه کانی (موسل) ^(۶).

(۱) - بروانه: ئه م لی کۆ لینه وه یه، ل ۲۸-۳۹.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ص ۳۰-۳۱.

(۳) - المسعودي، التنبيه والاشراف، (بیروت: ۱۹۹۳)، ص ص ۴۷-۴۸.

(۴) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۰. ههروه ها بروانه: ابن رسته، الاعلاق النفیسه، (لیدن: ۱۸۹۱)، ص ۹۷؛ البكري، المسالك و الممالك، ج ۱، ص ۱۳۴. تی بی نی له ناو هیتان و دووباره بوونه وه ی ناوی ههر شاریک، که که وتی بته سنووری ناوچه کورد نشينه کان ئه و بروانه: به شی سیه می ئه م لی کۆ لینه وه یه.

(۵) - المقدسي، المصدر السابق، ص ۷۵.

(۶) - سهراب، کتاب عجائب الاقالیم السبعه الی نهایه العماره، اعنتی بتصحیحه، هانس فون فریک، (فینا: ۱۹۲۹)، ص ص ۲۴-۲۵؛ الهمدانی، المصدر السابق، ص ۴۸.

هه‌روه‌ها له هه‌ریمی پینجه‌میشدا شاری ده‌ریه‌ند و برذعة (به‌رزه‌عه) و میافاقین (میدافارقین) و خلاط (خیلات) و دوین له خاکی نه‌رمینیا^(۱). به‌لام نه‌گه‌ر سه‌رنج به‌دین کاتی باسی هه‌ر شاریک ده‌کات، زانیاریه‌کانی ناوچه‌که ده‌خاته روو و له رووی فه‌له‌کییه‌وه باسی ده‌کات جیاوازه وه‌ک له‌وه‌ی که له هه‌وت هه‌ریمه‌که خستوو‌یه‌یته روو. وه‌کو نازه‌ریایمان له هه‌ریمی پینجه‌می داده‌نیت^(۲) به‌لام له باسکردنی هه‌وت هه‌ریمه‌که‌دا ده‌یخاته هه‌ریمی چواره‌م. نه‌گه‌رچی هه‌ندی له ولاتناسان کۆکن له‌سه‌ر شوینی نازه‌ریایمان له هه‌ریمی پینجه‌مدا^(۳).

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۱.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۲۸.

(۳) - الخوارزمي، صورة الارض، اعطني بتصحيحه: هانس فون فريك، (فينا: ۱۹۲۶)، ص ۲۶؛ ابن رسته، المصدر السابق، ص ۹۵.

تهوهرى دوهم ههريمه كوردنشينهكان:

له سهراوه كاني ميژوونوسان و ولاتناسان له بهدواداچوون و سنوورى ناوچه كورد نشينهكان له ههريمه كاندا نه توانراوه سنووريك بو نهو شوينانه ديار بكرت كه كوردى تيدا ژياوه، سههراي تهمه له سهراوه كانيان دا ناماژه به چندان شويني نيشته جيتى كوردى دهكهن، به جورتيك دابه شيان كردوون بو چند ههريميك، ته نانهت ههنديكيان زۆرينهى دانىشتوانه كهى كورد بوون، ههروهك له ههريمى جهزيره، كه ههه له ديزه مانهوه كوردى لى ژياوه^(١)، ههروهها به شيكى سنوورى ولاتى كوردان دهكه ويته تهه ههريمه وبه (دورگهى كوردهكان)^(٢) يش ناسراوه، ولاتناسانيش ناوچه جياجياكاني تهه ههريمه به زۆرينهى دانىشتوانى كورد دهستنيشان دهكهن^(٣)، له گهه هه مو نهو به لگه ميژوويانهى كه ميژووناسان دانيان پيدا ناوه^(٤).

ههروهها كوردهكان له ههريمى چياكانيشهوه نيشته جيتووينه، به تايبهتى له بهشى رۆژئاواى تهه ههريمه^(٥). جگه لهمه ههه له سههراى فتوحاتى ئيسلاميهوه

(١) - زينوفون، الاناباسيس او حمله العشرة الاف (حملة فارس)، ترجمه: يعقوب افرام منصور، (الموصل: ١٩٨٥)، ص ص ١٦٦ - ١٨٠؛ انور ماني، الاكراذ في بهدينان، (الموصل: ١٩٦٠)، ص ص ٤١ - ٤٢.

(٢) - ابن شداد، الاعلاق الخطيرة في ذكرا مرء الشام والجزيرة، تحقيق: يحيى العبارة، (دمشق: ١٩٧٨)، ق ١، ج ٣، ص ٢١٣؛ محمد فريد وجدي، دائرة معارف القرن العشرين، مادة كردستان، (بيروت: ١٩٧١)، ص ٨، ص ١١٥.

(٣) - ابن الفقيه الهمذاني، المصدر السابق، ص ١٧٧؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ١٩٥؛ الانصاري، نخبة الدهر في عجائب البر والبحر، (د/م: ١٨٦٥)، ص ١٩٠؛ ابوالفداء، المصدر السابق، ص ٢٧٤.

(٤) - پروانه: فائزة محمدعزت، الكرد في اقليم الجزيرة و شهرزور، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين، (اربيل: ١٩٩١)، ص ص ٨٠ - ١٣٠.

(٥) - بهشى رۆژئاواى ههريمى چيا: سنووره كهى له نه خشهى جوگرافى ئيستادا بهشى ناوهراست و گهورهى كوردستاني رۆژههلات دهگرتتهوه، پارتيگكاني كرماشان و هه مه دان و باشوورى رۆژئاواى نازه رايحان و

له‌وه‌رگا‌کانیان له ناوچه جیا‌جیا‌کانی ئه‌م هه‌ر‌ت‌مه به‌دی‌کراون^(١)، ته‌نانه‌ت له سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچی ده‌یه‌می زاینیدا به‌زێدو نشینگی کورده‌کان (دارالاکراد^(٢)) وه‌سف کراوه، هه‌ر له‌م سه‌ده‌یه‌شدا هه‌ر‌ت‌مه‌کانی نازه‌ریایجان و ناران و ئه‌رمینیا وه‌ک پینگه‌و و شوینی هۆزی کوردی^(٣) و ده‌سه‌لاته‌ خۆجییه‌کان و^(٤) له‌گه‌ڵ سه‌ره‌ه‌لدانی میرنشینه‌کان له‌سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچی له‌م هه‌ر‌ت‌مانه به‌دی‌کراون^(٥)، شایه‌نی باسه‌ خوزستانی‌ش (اهواز) به‌ هه‌ر‌ت‌میکی گزنگی نه‌ته‌وه‌ی کورد داده‌نریت، به‌تایبه‌تی به‌شی باکووری، که به‌ نیشتمانی هۆزێکی کوردی دانراوه^(٦). جگه‌ له‌و شار و ناوچه جیا‌جیا‌یانه‌ی ئه‌م هه‌ر‌ت‌مه،

زه‌وی ئاراک و زه‌نجان له‌په‌رژه‌ه‌لات، هێلی میانده‌ب و مه‌هاباد و په‌رانشار له‌ باکووریه‌وه و لورستانی‌ش له‌ باشووریه‌وه. نیشتمان بشیرمحمد. الاحوال السیاسیه و الاجتماعیه و الاقتصادیه لغربی اقلیم الجبال، رساله‌ ماجستیر، کلیتالاداب، جامعه‌ صلاح الدین، (ارییل: ١٩٩٤)، ص ١٨.

(١) - ابن الفقیه الهمذانی، المصدر السابق، ص ٤٩٥؛ البلاذری، المصدر السابق، ص ٣٠٧.

(٢) - الیعقوبی، المصدر السابق، ص ٢٠، بروانه: ل ٧٢، ل ٧٥، ل ٨٨ هه‌مان سه‌رچاوه.

(٣) - هه‌ندی له‌ شاره‌کانی ئه‌م هه‌ر‌ت‌مانه به‌ پینگه‌و شوینی نیشته‌جی هۆزی کوردی داده‌نریت، وه‌ک هه‌زبانیه‌کان له‌ نازه‌ریایجان و تیره‌یه‌ک له‌ ره‌واده‌یه‌کان له‌ ناران. ابن العبری، تاریخ مختصر الدول، وضحه و حواشیه: خلیل منصور، (بیروت: ١٩٩٧)، ص ١٨-١٩، ابن الاثیر، تاریخ الباهر فی الدوله‌ الاتابکیه، تحقیق: عبدالقادر احمد طلیمات، (القاهرة: ١٩٦٣م)، ص ١١٩، منجم باشی، جامع الدول، تحقیق: مینورسکی، (کیمبرج: ١٩٥٧)، ص ١.

(٤) - ده‌سه‌م کوری ئیراهیمی کوردی، خاوه‌ن نه‌و ده‌سه‌لاته‌ خۆجییه‌ کوردیه‌ بوو که له‌ سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچی و ده‌یه‌می زاینی له‌ نازه‌ریایجان سه‌ری هه‌لدا، له‌گه‌ڵ هه‌ندی به‌شی ناران و ئه‌رمینیا له‌ ماوه‌ی نینوان سالانی (٣١٥ک- ٣٤٥ک/ ٩٢٦-٩٥٦ز). مسکویه، تجارب الامم، اعنتی بالنسخ و التصحیح: ه. ف. امد روز، (مصر: ١٩١٤)، ج ٢، ص ٣١-٣٣؛ ابن الاثیر، الکامل فی تاریخ، حقه‌ و اعنتی به: عمر عبدالسلام تدمری، (بیروت: ٢٠٠٦)، ج ٢، ص ٢٠٢. بو زیاتر زانیاری بروانه: زرار صدیق توفیق، الكرد فی عصر العباسی حتی محی البوهیین، رساله‌ ماجستیر، کلیه‌ الاداب، جامعه‌ صلاح الدین، (ارییل: ١٩٩٤)، ص ١٥٥؛ قادر محمد حسین، الامارات الکوردیه‌ فی العهد البویه‌ی، رساله‌ ماجستیر، کلیه‌ الاداب، جامعه‌ صلاح الدین، (ارییل: ١٩٩٩)، ص ١٣-١٦.

(٥) - بروانه: احمد عبدالعزیز محمود، الاماره‌ الهذبانیه‌ الکوردیه‌ فی اذربایجان و ارییل و الجزیره‌ و الفراتیه‌، من (٢٩٣-٦٥٦ه‌/ ٩٠٥-٢٥٨م)، (ارییل: ٢٠٠١)؛ اسماعیل شکر رسول، الاماره‌ شدادیه‌ الکوردیه‌ فی بلاد ناران من (٣٤٠-٥٩٥ه‌/ ٩٥١-١١٩٨م)، (ارییل: ٢٠٠١).

(٦) - الاصطخري، صور الاقالیم، مخطوطة مصورة، ص ٥١.

كه كوردى لیبوه^(۱).

ئو زانیاریانى كه یاقوت له باسى ئەم هەریمانەدا خستونەتیە روو كه لهسەرەوه ناماژەمان پێكردووه، تاییهته و چرمان كردهتەوه له چۆنییهتی ناولینانیان و دیاریكردنی سنووری شارەكانی ئەم هەریمانە و هەلكەوتنی شوێنی جوگرافی و سەرباری چەند زانیاریهکی تری گشتی :

۱- هەریمی (جَزیرَة أَقور / جەزیرەى ئاقور):

وهك ده‌بینین یاقوت ئەم هەریمە بە (جەزیرەى ئاقور) ناودەبات^(۲). كه به (جەزیرە)ش ناویراوه^(۳). یاخود ئابور^(۴)، جگه لهم ناوانه به دهسته‌واژەى تریش وه‌كو، جەزیرەى فوراتی^(۵)، جەزیرەى عیراقی، باسکراوه،^(۶) هەرەها (زەخشرى) (م: ۵۸۳/ك ۱۸۷) زیش به جەزیرەى شام ناوی دیتیت^(۷).

سنووری ئەم هەریمە بەشیۆه‌یه‌کی گشتی له نێوان هەردوو پوویری دێجە و فورات له

(۱) - وه‌كو له ناوچهی كه‌ناره‌كانی روویاری (جور)، هەرەها له‌شاری جندی سابور، گونده‌كانی ده‌وروسه‌ری رامهرمز. بڕوانه: ابن الاثیر، الكامل، ج ۷، ص ۹۳، ابن الوردی، تاریخ ابن الوردی (بیروت: ۱۹۹۶)، ج ۱، ص ۲۶۴، المقسی، المصدر السابق، ص ۳۰۴، ابن بطوطة، رحله ابن بطوطة، (بیروت: ۲۰۰۷)، ص ۱۱۱.

(۲) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۳۴. ده‌ریاره‌ی وشه‌ی ئاقور لسترنج ده‌لیت: "بمو ناوچانه وتراوه، كه كهوتۆته باكووری ولاتی نێوان دوو روویار"، به‌لام له رایه‌کی تردا ده‌یگه‌رتنیتسه‌وه بۆ وشه‌ی ناشوور و گۆزدراره بۆ ئاقور. بلدان الخلفه‌ الشریقه، ترجمه و صححه: بشیر فرنیس، گورگیس عواد، (بیروت: ۱۹۸۵)، ص ۱۱۴، محمد جاسم حمادی، الجزیره‌ الفراتیه‌ والموصل، (بغداد: ۱۹۷۷)، ص ۳۶.

(۳) - الاضطخري، المسالك و الممالك، تحقیق: جابر عبدالعال الحسني، (القاهرة: ۱۹۶۱)، ص ۵۲؛ ابن رسته، المصدر السابق، ص ۱۰۳؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۱۸۷؛ البكري، المسالك و الممالك، ج ۲، ص ۲۶۰؛ القزويني، اثار البلاد و اخبار العباد، (بیروت: د/ت)، ص ۳۵۱.

(۴) - المشترك وضا، ص ۱۰۲.

(۵) - محمد جاسم حمادی، المرجع السابق، ص ۳۸.

(۶) - المرجع نفسه و الصفحه.

(۷) - الامكنه و الجبال و المياہ، تحقیق: ابراهيم السامرائي، (د/م د/ت)، ص ۶۱.

تهك شام ديارى دهكړت^(۱). بهلام نهگمر لای پوژههلاتی پوویاری دیله و لای پوژناوای پوویاری فورات بیت^(۲)، كه یاقوت تهنیا نهههی دياريكردوهه، بهبی دهستنیشانكردنی لای باكوور و باشووری، نهگهرچی لهسهراوهكانی تریشهوه لای باكووری نهه ههرتیه دیاری نهكراوه، لهبهر هوکاری بارودوخی نهه ناوچهیه و هاوسیهتهی لهگهل ولاتی پوژم^(۳). بهجوړتیک شاری (ششاگ) له كوژتایی ولاتی پوژمه و هاوتای جهزیرهی فوراتیه و شاری (سمیساگ)یش بهپیچهوانهوه له كوژتایی هدریمی جهزیرهیه و هاوتوخی ولاتی پوژمه^(۴). بهلام لهبهشی باشووری لهگهل پوویاری دیله درپو دهبیتهوه تاكو دهگاته ناوچهكانی تكريت، لهگهل فوراتیش تاكو دهگاته شاری هیته^(۵).

نهه هدرتیه خوئی له ديارى بهكر و موزهر (مچر) و رهیهه بیتك دیت^(۶). بهلام یاقوت تهنیا دياربهكروموزری داناوه^(۷)، كه شارهكانی (حیصن كهیف)(حصن کیفا) ونامهد(آمد)و مهیافارقین(میافارقین)، وسعرد، وحیزان، وحبنی، حهران ورهقه(الرقه) و تهل موزن(تل موزن) و سروج) لهخووه دهگرن^(۸). كهچی له باسكردنی دیار رهیههدا، كه ناوچهكانی نیوان موسل و رهتسولعهین (راس العین) دهگرتیهوه^(۹). واتا نهواناوچانهی كه (راس العین) لهخویان دهگرتیت، ههنديك له شاره گهورهكانی جهزیره دهكهویتته نهه چوارچیتوهو نیوهنده،

(۱) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۳۴.

(۲) - البكري، معجم مااستعجم، ج ۲، ص ۲۵؛ معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۴؛ القزويني، المصدر السابق، ص ۳۵۱.

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۳۴.

(۴) - هالا عبدالحمید، الحیاة الاجتماعیه و الاقتصادیه فی الجزیره الفراتیه، رساله ماجستير، کلیة الدراسات العلیا، جامعه الاردنیة، (عمان: ۲۰۰۱)، ص ۱۳.

(۵) - الاصطخري، المسالك والممالك، ص ۵۲؛ ابوالفداء، المصدر السابق، ص ۲۷۳.

(۶) - المقدسي، المصدر السابق، ص ۱۲۵؛ القزويني، المصدر السابق، ص ۳۵۱؛ الانصاري، المصدر السابق، ص ۱۹۱؛ الفلقشندي، صبح الاعشى فی صناعة الانشاء، (بیروت: ۱۹۸۷)، ج ۴، ص ۳۱۸.

(۷) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۳۴.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۴۹۴.

(۹) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۴۹۴.

کهوا خۆی دیاریکردووه، وهك حدران، روهاو، رهئسولعهین، نهسیبین، سینجار(ژهنگار) و خابور، ماردین و، ئامهد و مهیافارقین و موسل^(۱). کهواته دیار پهبیعهش لهم هدریمهیه

ههروهها یاقوت دانیشتوانی ئهم هدریمهیه به خاوهن پابردووویهکی میژووویی درێژ وهسف دهکات^(۲). وهباسی کۆچکردنی هۆزه عهربهکهان له هدریمی شامهوه بۆ ئهم ناوچهیه و دواتر پرویدهپوونهویان لهگهڵ پاشای ساسانی(شاپوری کوری ئهردهشیر^(۳)) وهکو نمونهیهکی میژووویی لهم هدریمه دهکات^(۴)، که ئهمیش بۆ گرنگی شوین ههلهکهوتنی جوگرافیاکهی دهگهڕیتهوه^(۵).

۲- ههریمی (الجبال/چیاکان):

وهك ئاشکرایه له میژوودا ناوی ئهم ناوچانهی که چیا ی سهخت و بهرز دهپروانیتته سدریان به هدریمی چیاکان ناودهبران، تاوهکو سهدهی پینجهمی کۆچی یاتزهی زانینیدا

(۱) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۱۳۴.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۱۳۴.. رهنگه بۆ هۆکاری ههلهکهوتنی شوینهکهی بیته، که مهلبهندی خاکی دلیران و سوازچاکان، پیاوچاکان و پهیامبهران بووه. ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۱۹۰؛ المقدسی، المصدر السابق، ص ۱۲۴.

(۳) - شاپوری کوری ئهردهشیر، یهکیکه له پاشاکانی دهولتهی ساسانی بۆ ماوهی سی سال حوکمی کردووه جهندین شارو ناوچهی بنیات ناوهو ناوی شوینهکانی بۆ دهگهڕیتهوه وهبههنگاری زۆر له پاشاکانی جیهان بۆتهوه. المسعودی، مروج الذهب، ج ۱، ص ۱۶۹. حمزه الاصفهانی، تاریخ سنی ملوک الارض، (د/م: ۱۸۶۶)، ص ۱۲.

(۴) - لیرهدا (بنی قضاة) به نمونه دههینیتتهوه. معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۳۴.

(۵) - ههلهکهوتنی جوگرافیاکهی کهوتوته سهر هیلهکانی گهیاندنی نیوان عیراق و نهنازول و عیراق و سوریا، لهسهر دوریانی گهورهی ناسراو به (الهلال الخصب). شترک، دائرة معارف الاسلامیه، (ماده الجزیره)، مج ۱۱، ص ۴۳۴.

بهم ناوه ناسرابوون^(۱). نه‌گەرچی له سه‌ده‌کانی پێش زانینیدا به ولاتی میدیا^(۲) و هه‌روه‌ها به ولاتی په‌له‌ویه‌کانیش به‌ر له ئیسلام ناوی هاتوه^(۳).

یاقوتیش تیشک ده‌خاته سه‌ر ئەم هه‌رێمه و له رۆژگاریدا به عێراقی عه‌جهم ناسرابوو^(۴). ئەم ناوه‌ش بۆ هوکمرانی ئەو کاتهی عێراق ده‌گه‌رێتوه، که عه‌جهمی بوون بۆ وه‌لانانی ده‌سه‌لاتی عه‌ره‌بی له‌عێراق ئەم ناوه‌یان لێناوه، به‌لام بۆ سنووری ئەم هه‌رێمه ناویراو ته‌نیا تیشکی خستۆته سه‌ر به‌شه ناوخۆییه‌که‌ی، ئەمیش به دیاریکردنی شاره گه‌وره‌کان وه‌کو (ئه‌سفهان)^(۵) و، (زه‌نجان)^(۶) و، قه‌زوین و، هه‌مه‌دان و، دینه‌وه‌ر و، قه‌رمیسین (کرمنشاه)^(۷).

سنووره‌که‌ی له‌گه‌ژ ده‌ورویره‌یدا له‌به‌ری رۆژه‌لاته‌که‌ی بیابانی خوراسان و له رۆژئاواکه‌شی هاوسنووره له‌گه‌ژ عێراق و جه‌زیره و به‌شێک له تازه‌ریایجان، ولاتی ده‌یله‌م له‌باکووریه‌وه، و له‌باشووری شیبیه‌وه هه‌رێمی خۆزستان و فارسه^(۸).

نه‌گه‌ر سه‌یری باروودۆخی ئەم هه‌رێمه بکه‌ین که هاو سنووره له‌گه‌ژ (ده‌یله‌م)^(۱) له‌لایه‌ک و عێراقیش له‌لایه‌کی تریه‌وه، بۆیه ده‌بینین هه‌ندی شار راسته‌وخۆ ده‌که‌ونه

(۱) - الاصطخري، المسالك والممالك، ص ۱۱۵؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۳۰۴؛ المقدسي، المصدر السابق، ص ۳۸۹.

(۲) - الهمداني، المصدر السابق، ص ۷۹.

(۳) - ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ۵۸؛ المقدسي، المصدر السابق، ص ۲۹۰.

(۴) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۹۹.

(۵) - نه‌سفهان: شارێکی به‌ناویانگ و گه‌وره‌ی هه‌رێمی چیاكانه نۆزده روستاقی له‌خۆوه گرتبوو، هه‌ریه‌کیکیان شه‌ست گونده بوو که پێکهاتبوو. معجم البلدان، مج ۱، ص ۲۰۶-۲۰۷.

(۶) - زه‌نجان: شارێکی هه‌رێمی چیاكانه‌وده‌که‌وته‌باکوری رۆژئاوا و ئەم هه‌رێمه، ره‌چه‌لێکی که‌سایه‌تی رۆشه‌نبیری بۆ ده‌گه‌رێتوه. ابو الفداء، المصدر السابق، ص ۴۱۷.

(۷) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۹۹.

(۸) - الاصطخري، المسالك والممالك، ص ۱۱۵؛ مؤلف مجهول، حدود العالم، تحقيق: يوسف الهادي، (القاهرة: ۱۹۹۹)، ص ۱۰۶؛ ابو الفداء، المصدر السابق، ص ۴۵۸.

هدریمی چیاكان، بهلام له رووی كارگپریهوه خراونهته سهر هدریمیکی تر وه كو شاری حولوان، بهیدكیتك له شارهكانی سهر به عیراق ژمیتردراوه^(۲)، یاخود به حولوانی عیراق ناسراوه^(۳).

لهكتیبه (معجم البلدان) دا بهوشیوهیدك وهسفی ئەم هدریمه كراوه، كه چهندنین ناوچهی فراوان لهخۆدهگریت^(۴).

سهبارته بهههرسی هدریمی نازهبايجان و ناران و ئهرمىنيا لهلايهن زۆریه ی ولاتناسان بهیدهكهوه باسكراون^(۵). ههندی جاریش بهیدهكهوه ناو براون به (اقلیم الرحاب^(۶)) بهلام یاقوت جیا لهو وولاتناسانه ههر هدریمیک بهجیاباس دهكات، كه لهسهردهمی ئەودا وابوه كه ئەمهش بۆ ئەو تایبهتهندییه دهگهڕپتهوه، كه له میتۆدی دارشتنی بابهتهكان گرتویهتیبهبه^(۷):

۳- ههریمی (أذریجان / نازره بیجان - نازره بیجان):

یاقوت ئەوهی دهبارهی ئەم هدریمه تۆماری کردووه، سهههتا شوینی له ههوت هدریمه ناوهدانهکهی زهوی دیاری دهكات^(۸). پاشان له رووی زمانهوانیییهوه چهسپاندوویهتی به (أذریجان / نازره بیجان) بهلام دوو بۆچوون بۆ بنهچهی ئەم ناوه دهخاتهروو، له بۆچوونی

(۱) - دهیلم: ولاتیكه لهزهوی چیاگشتی خاكهکهی چییایه، لهنزیک قهزوین، لهروژئاواکهی نازهبايجانهو له باشوری قهزوین لهروژههلاتی شاری ره ی وتهبهرستان لهباکوریشی دهریای خهزهرو گهیلانه. القزوينی، اثار البلاد، ص ۳۳۰ "ابو الفداء، المصدر السابق، ص ۴۲۷.

(۲) - قدامة بن جعفر، الحراج و صناعة الكتاب، تحقیق: محمد حسین الزیندی، (بغداد: ۱۹۸۱)، ص ۱۳۵.

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۲۹۰.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۹۹.

(۵) - المهلبی، المصدر السابق، ص ۱۳۹؛ الاضطخري، المسالك والممالك، ص ۱۰۸؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ۲۸۵؛ مؤلف مجهول، المصدر السابق، ص ۱۱۹.

(۶) - المقدسی، المصدر السابق، ص ۲۸۱.

(۷) - پروانه: ئەم لیكۆلینهویه، ل ۲۴-۲۸.

(۸) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۲۸.

یه‌که‌مدا بۆ ناوی (باذریاذبن ایران بن الاسود بن سام بن نوح) یان(اذباذ بن بیوراسف) ده‌گه‌رپیتته‌وه، گوایه یه‌که‌م که‌سه لیتی نیشته‌جی بووه^(۱).

له بۆچوونی دووهم بۆ شیکردنه‌وه‌ی واتای بره‌گه‌کانی گه‌راندۆتته‌وه، واتا (نازه‌ر- ناگر) و (بیجان- خانوو) به‌گشتی واتا (ماتی ناگر) که‌وا نهم بۆچوونه‌ی به‌راست‌ر زانیوه^(۲).

سه‌باره‌ت به‌ سنوره‌که‌شی، یاقوت له‌به‌ری پۆژه‌ه‌لاتی نهم هه‌رتمه‌ به‌رزه‌عه‌ و نه‌رزه‌نجانی داناوه له‌لای رۆژئاواکه‌شی به‌ستویه‌ته‌وه به‌ باکووری ده‌یلم و جه‌یلان و تهره‌م^(۳). به‌لام نهم دیاریکردنه‌ نازانری له‌کام ناراسته‌وه بووه، چونکه‌ نه‌گه‌ر باکووری هه‌ریمی ده‌یلم و جه‌یلان بکه‌ویته‌ لایه‌کی نهم هه‌رتمه‌، نه‌وا شاری به‌رزه‌عه‌ ناکه‌ویته‌ پۆژه‌ه‌لاته‌کی به‌لکو له‌ به‌شی باکووریه‌وه، نه‌رزه‌نجانی‌ش له‌ لای باشووریه‌وه^(۴).

راستی سنوره‌که‌ی له‌گه‌ل ده‌ورو به‌ریدا له‌به‌شی پۆژه‌ه‌لاتی ده‌یلم و جه‌یلان و تارم و رۆژئاوای ده‌ریای خه‌زه‌ره‌(قه‌زوین)، وه له‌به‌ری باشووری هه‌ریمی چیاو عی‌راق و به‌شیک له‌سنووری جه‌زیره‌یه‌، هه‌ریمی نه‌رمینیا و گورجستانیش له‌لای رۆژئاوایه‌تی، لای باکووریشی چیاکانی قه‌وقاز و ناران و ولاتی ئالانه^(۵).

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۲۸. بۆ زیاتر زانیاری ب‌روانه: حسام الدین علی غالب النقشبندی، آذربایجان، اطروحه‌ دکتوره، مقدمه‌ الی مجلس کلیه‌ الاداب، جامعه‌ بغداد، (بغداد: ۱۹۸۴). ص ۳۴ - ۳۷.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۲۸. له‌سه‌رچاوه‌ نوییه‌کان به‌شیوه‌یه‌کی تر بره‌گه‌کان شی کراونه‌ته‌وه به‌ جۆرتیک نازه‌ر (ناگر) بای (زه‌وی به‌ پیت) جان (گه‌وره‌ی ناوچه‌که) بووه. محمود علی اسماعیل، مختصر تاریخ آذربایجان، ترجمه: رفیق علیوف، رامز مرسالوف، عنی النص الی العربی: نزار اباضه‌، (دبی: ۱۹۹۵)، ص ۱۰.

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۲۸.

(۴) - النقشبندی، آذربایجان، ص ۳۷.

(۵) - ابوالفداء، المصدر السابق، ص ۳۸۶-۳۸۷؛ سباهی زاده، اوضح المسالك الی معرفة البلدان والممالك، تحقیق تالمهدی عید الرواضیه، (بیروت: ۲۰۰۸)، ص ۱۳۴؛ النقشبندی، آذربایجان، ص ۳۷.

ه‌روه‌ها یاقوت، ته‌بریز(ته‌وریز) و مه‌راغه و خوئ و ئورمیه و ته‌رده‌بیل و مه‌ره‌ندی به شاره‌گه‌وره‌کانی ه‌ریمی نازه‌ریایمان هه‌ژمار کردوه^(۱).

ناوبراو وه‌سفی دانیشتوی ته‌م هه‌ریمه ده‌کات، به جۆاروجۆری نه‌ته‌وه‌و جی‌اوازی تایینی، بۆیه هه‌میشه پینگه‌یه‌کی ناکۆکی و ململانی بوه^(۲) و هه‌روه‌ها به شوینی یاخیبوان له ده‌سه‌لاتی داده‌نیت^(۳). به‌کێك له کاریگه‌رییه‌کانی ته‌م بارودۆخه بۆ هه‌لکه‌وته‌ی شوینه‌که‌ی ده‌گه‌رته‌وه، که هاوسنوره له‌گه‌ڵ ولاتی ده‌یله‌مدا^(۴).

ع - هه‌ریمی (أَران / ئاران):

ته‌م هه‌ریمه به‌شیکه له هه‌ریمی ئه‌رمینیای گه‌وره^(۵). یاقوتیش ته‌مه ده‌خاته روو^(۶). به‌لام له‌گه‌ڵ ته‌مه‌شدا به ناوچه‌یه‌کی سه‌ریه‌خۆ باسی کردوه. سه‌ره‌تا ناوه‌که‌ی بۆ بنه‌چه‌ی ناوکی عه‌جه‌می ده‌گه‌رته‌نیته‌وه^(۷). له‌سه‌رده‌می یۆنان و رۆمانیش به (ئه‌لبانیا)^(۸) ناسرابوو، هاوکات واتا (نه‌ته‌وه‌ی ئه‌رمه‌ن)^(۹).

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۲۸. ده‌ریای هه‌موو شاره‌کانی ته‌م هه‌ریمه پروه‌انه: النقشبندی، اذربيجان، ص ص ۵۱-۸۲.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۲۸.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۱۳؛ مج ۳، ص ۲۰۴.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۶۱.

(۵) - اليعقوبي، المصدر السابق، ص ۲۰۸؛ ابن الفقيه الهمداني، المصدر السابق، ص ۵۸۴.

(۶) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۶۰.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۳۶. له‌به‌رته‌وه‌ی ئاماژه به‌وه‌ کراوه، ناوه‌که‌ی ووشه‌یه‌که عه‌جه‌می بوه‌وه، بۆیه دوورنیه کوردی بیته، به‌جۆرێك له‌کوردی به‌مانای کۆتستان دیت.

(۸) - سنووری ناوچه‌ی ئه‌لبانیا، له باشووری رووباری ئاراس و له باکووری زنجیره چیاکانی قه‌وقاز، ئیبریا له رۆژه‌لاتی و رووباری ئازان له رۆژئاواکه‌ی. محمود عباس، المرجع السابق، ص ۱۶.

(۹) - جمال رشيد احمد، لقاءالکرد في بلاد الباب و الشروان، (ارییل: ۲۰۰۱)، ص ۴۷، ص ۵۱.

له رووی پێژمانییه‌وه له‌لای یاقوت به (اران) هاتوو^(۱). به‌لام له هه‌ندی سدرچاوه‌ی تر به (اران) باسیان کردوو^(۲). سه‌باره‌ت به شوینه جوگرافیه‌که‌ی له‌لای ناویراو ده‌که‌وتته باکووری رۆژئاوای رووباری ئاراس، نه‌و رووباره‌ی هه‌ریمی ئاران و نازه‌ریایمان لیک جیا ده‌کاته‌وه^(۳).

به‌لام سنووری به‌گشتی له‌گه‌ڵ ده‌رووبه‌ره‌که‌ی، که یاقوت دیاری نه‌کردوو به‌م شتیه‌یه، له‌لای رۆژه‌لاتی ده‌ریای قه‌زوینه‌و باشووره‌که‌شی هه‌ریمی نازه‌ریایمان له باکووریدا زنجیره چیاکانی قه‌وقاز(قبق) له‌به‌ری رۆژئاواکه‌شی ئه‌رمینیا و به‌شیک له گورجستانه(بلادکرج)^(۴).

ناویراوشاره‌کانی ئه‌م هه‌ریمه به‌گه‌نجه(جنزه)و به‌رزه‌عه و، شه‌مکور و به‌یله‌قان و، ده‌ست نیشان ده‌کات^(۵). به‌لام له‌کاتی باسکردنی ناوچه‌کان شاری تریش ده‌خاته‌سه‌ر ئه‌م هه‌ریمه^(۶)، وه‌کو شاری ته‌فلیس^(۷).

۵- هه‌ریمی (إرْمِینِیة/ئیرمینیه-ئهرمینیا) :

یاقوت ناوه‌که‌ی له رووی پێژمانییه‌وه به (ئیرمینیه) چه‌سپاندوو، ره‌چه‌له‌کی بۆ ناوی(ارمینابن لظا بن اومرین یافت بن نوح)، یه‌که‌مین دانیشتووی ئه‌م شوینه، گه‌راندۆته‌وه^(۸).

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۶. هه‌روه‌ها بروانه: ابن الفقيه الهمذاني، المصدر السابق، ص ۵۸۴.

(۲) - الاضطري، المسالك والممالك، ص ۱۰۸؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۸۷.

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۶.

(۴) - الاضطري، المسالك والممالك، ص ۱۱۰؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۸۵؛ ابوالفداء، المصدر السابق، ص ۳۸۶.

(۵) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۶. بۆ زانیاری ده‌ریاره‌ی ئه‌م شارانه بروانه: اسماعیل شکررسول، المرجع السابق، ص ۳۹-۴۴.

(۶) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۸۲، ص ۴۹۱.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۳۵.

(۸) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۶۰. بروانه: ابن الفقيه الهمذاني، المصدر السابق، ص ۵۸۳.

له ږوی جوگرافیشده دابه‌شی کردوه بۆ نهرمینیاى گه‌وره و نهرمینیاى بچوک^(۱) به جوړتیک سنووری نهرمینیاى بچوک له‌شارى به‌رزعه وه بۆ دهرینه‌ند له‌لایه‌ک و لاکه‌ی تری ولاتى رۆم و چیاکانى قه‌وقاز(قبق) و ناوچه‌ی ولاتى سدریر (بلاد السیریر)^(۲) ده‌ست نیشان ده‌کات^(۳) به‌لام سنووری نهرمینیاى گه‌وره به ناوچه‌کانى شارى خیلات (خلاط) و دهوروبه‌ری نهرمینیاى بچوک، تاکو شارى ته‌فلیس ده‌ست نیشان ده‌کات^(۴). پاشان ناوچه و شاره‌کانى نهم هدرتیمه ده‌کاته چوار به‌شه‌وه^(۵). به‌لام هه‌ندى له ولاتناسان ده‌یکه‌ن به سى به‌شه‌وه^(۶).

سنووره گشتییه‌که‌ی نهم هدرتیمه له‌گه‌ل دهوروبه‌ریدا، ولاتى گورجستان و ږۆژه‌ولاتى تازه‌ریایمان ده‌که‌ونه به‌شى ږۆژه‌ولاتى نهم هدرتیمه، به‌ری ږۆژناواکه‌ی سنووری ولاتى ږۆمه، له باکوریه‌وه ولاتى که‌رهج و له‌گزوچیاکانى قه‌وقازه، به‌شیتک له سنووری هدرتیمى جه‌زیره‌ش له‌لای باشووریه‌ویه^(۷).

نهم هدرتیمه ژماره‌یه‌کى زۆر له نته‌وه جیاوازه‌کان تیدا ژیاون، هه‌روه‌کو یاقوت ناوی چهند نته‌وه‌یه‌ک دیتیت، وهك سوغد و فارس، که ده‌سه‌لاتدارى نهم ناوچه‌یه بوونه^(۸).

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۶۰؛ رشیا برهوش، مختصر تواریخ الارمن، ترجمه من الارمنیه الی العربیه: انطون خانجی، (اورشلیم: ۱۸۶۸)، ص ۸.

(۲) - بلاد السیریر: مه‌مله‌که‌تیکى فراوانه له نیوان تالان و (باب الابواب) دهرینه‌نده. معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۱۹.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۶۰.

(۴) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۶۰.

(۵) - یه‌کتیکیان (به‌یله‌قان و قه‌به‌لمو شه‌روان)، دووه‌میان(جورزان و صغده‌بیل و دهرینه‌دهو فه‌یرو زقوساد و له‌کز) به‌شى سیه‌میان(به‌سفرجان و ده‌بیل و سراج و یغرون و نه‌شموی) چواره‌میش(شمشاط، قالیقا، نه‌رجیش، باجنیس، له‌گه‌ل کوره‌ی ئاران) به‌م شتیه‌یه دابه‌ش کراوه. معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۶۰. هه‌روه‌ها ږروانه: ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ۱۰۸؛ ابن الفقیه الهمذانی، المصدر السابق، ص ۵۸۳-۵۸۴.

(۶) - الیعقوبی، المصدر السابق، ص ۲۰۸.

(۷) - حمدالله مستوفی قزوینی، نزهة القلوب، (تهران: ۱۳۴۲)، ص ۱۱۱ "القلقشندی، المصدر السابق، ج ۴، ص ۳۵۴" سباهی زاده، المصدر السابق، ص ۳۳۰.

(۸) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۶۰-۱۶۱.

هه‌ریزه‌ش به هه‌ریتمیکی خاوه‌ن چه‌نده‌ها سه‌رکرده وه‌سه‌فکراوه^(۱).

۶- هه‌ریمی (خوزستان / خوزستان) - الاهواز:

ئه‌م هه‌ریمه به یه‌کێک له هه‌ریمه کوردنشینه‌کان داده‌نریت^(۲)، که‌وا سه‌نوره‌که‌ی به‌شیره‌یه‌کی پروون له‌لایه‌ن لیکۆله‌ران دیاریکراوه، له‌لای پۆژه‌ه‌لاتی ئه‌م هه‌ریمه شه‌سه‌هان و هه‌ریمی فارسه، پۆژئاواکه‌ی کوره‌ی (واسط)ی سه‌ر به‌عیراقه، باکووریشی هه‌ردوو کوره‌ی (صیمه‌ه) و (لوپی) سه‌ر به هه‌ریمی چیاکانه. هه‌روه‌ها ئه‌و هیلدی که له (واسط) بۆ عه‌بادان ده‌چیت له‌لای باشووریه‌تی^(۳).

به‌شیتکی ئه‌م هه‌ریمه به‌ پیتگه و مه‌قامی کوردی دانراوه، به‌تایبه‌تی لای باکووری، که هۆزی (لور^(۴))ی تیدا نیشه‌جی بووه، که‌وا یاقوت به‌خاوه‌ن نیشه‌مانی داناون^(۵). له‌پرووی ریتزمانیه‌وه ناوی هۆزه‌که‌ی (اللور^(۶))، شوینی هۆزه‌که‌ش، به (لور) ده‌رخستوه^(۷).

(۱) - المصدر نفسه و الصفحه.

(۲) - پروانه: ل ۵۱، په‌راوتزی ژماره (۵)

(۳) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۲۵؛ القلقشندي، المصدر السابق، ج ۴، ص ۳۳۸.

(۴) - لور: هۆزێکی گه‌وره‌ی کوردی یه، له هه‌ریمی لورستان نیشه‌جی بوون. المسعودي، المصدر السابق، ص ۹۴؛ ابن العربي، تاريخ الزمان، نقله الى العربية: اسحاق ارملة، (بيروت: ۱۹۸۶)، ص ۲۹۴؛ معجم البلدان، مج ۵، ص ۱۶. بۆ زیاتر زانیاری پروانه: رمضان شريف زير، لورستان الكبرى (۵۵۰- ۸۲۷/۱۱۵۵-۱۴۲۴م)، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين، (اربيل: ۱۹۹۴)، ص ۱۷، ص ۳۶-۳۷؛ پروانه: به‌شی چواره‌می ئه‌م لیکۆلینه‌وه‌یه.

(۵) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۱۶.

(۶) - المصدر نفسه و الصفحه.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۲۵. مانای ئه‌م وشه‌یه له زمانی کوردی ئه‌و چیایه‌ی که به‌ جه‌نگه‌ل ده‌وره درایته. بۆ ده‌گوتیت (لور). حمدالله المستوفي القزويني، تاريخ كزیده: باهتام: عبدالحسين نواي، (تهران: ۱۳۸۱)، ص ۵۳۸.

له رووى جوگرافيه وه به (لورستان)ى^(۱) ناوېردوه^(۲). وه به يه كيك له ولايه ته كانى هه ريمى كوردستان ده ژميډردين^(۳). ناوېراو سنوره كه ي له نيسوان نه سفه هان و خوزستان داناوه^(۴).

نه گه رچى سدر به هه ريمى خوزستانه^(۵). به لام شوينه كه ي په يوه سته به هه ريمى چياكانه وه^(۶). چونكه راسته وخو ده كه ويته نه م هه ريمه.

نه وه تا له ديارى كردنى شوينى هوزى خوږيه كان، كه خوزستانه، لورپى خستوته لايه كى ناوچه كه يان^(۷)، جگه له مهش چهند بيروپايه كى خستوته پروو، كه ناماژه به وه ده كهن خوزستان ناوچه ي چيايى لى نيه^(۸). واتا له م هه ريمه كورد له به شى باكوورى زياتر بووه.

(۱) - لورستان: نه وه هه ريمه سنوره كه ي له لاي روزه لاتى نه سفه هان و فارسه، له باكوورى كرماشان و هممه دانه، له روزه ناواكه ي روزه ناواي هه ريمى چياكانه، له باشووريشى خوږستانه. رمضان شريف زيير، المرجع السابق، ص ۱۹.

(۲) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۱۶.

(۳) - ويلايه تى كوردستان: نه وه هه ريمه سنوره كه ي له سه رده مى سولتان سه نجهرى سه لوقى (۵۱۱- ۵۲۲هـ/۱۱۱۷-۱۱۷۵ز) ديارى كراوه. بو زياتر زانيارى پروانه: رمضان شريف زيير، المرجع السابق، ص ۱۹. به لام وشه ي كوردستان بو يه كه مجار له لايه ن گه شتيارى نيتالى ماركوپولو (۷۳۴هـ/۱۳۲۷ز) هاتووه و چهند جارتك دووباره ي كردوته وه له كتيبه كه ي به چه شنى هه ريه ك له كوردستان و لور به يه كيك له هه شت مه مله كه ته كه ي ولاتى فارسى هه ژمار كردووه.

- Marco polo, travels of Marco polo (London: 1927), pp 37,53.

(۴) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۱۶.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۲۵.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۴۰۵.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۴۰۴.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۴۰۵.

تهوهري سيبم:

كورد له ههريمهكانى تردا

ياقوت دواى تهوهى باس لهو ناوچانه دهكات و به شوينى گرنكى كوردى دانراون، جگه له مەش باس له ههندى ههريم و ولاى تيريش دهكات، كه سهردهمانى كوردى تيدا ژياوه، بۆيه به پيى كتيبه كى ناوبراو پيويسته ناماژهيان بۆ بكهين:

أ- له ههريمى فارس دا:

يه كيك لهو فاكتهرانهى، كه بۆته هۆى تهوهى ئەم ههريمه به شوينى نيشته جيتى كوردى دابنريت ههبوونى ئەو زومه كوردى يانهيه كه لهم ناوچه يه دا ديارى كراون^(١).
 تهگه رچى بهر له ناو هينانى ئەو زومانه، كورده كان لهم ههريمه نيشته جي بوينه، به تايبه تى له كاتى فتوحاتى ئيسلامى بۆ ئەم ناوچه يه^(٢). به هه مان چه شن ياقوت بۆ جوونى ولا تناسانى وهك (ابن خرداذبه^(٣)) (ابن الفقيه الهمذاني^(٤)) (الاصطخري^(٥))، (ابن حوقل^(٦))، (المقدسى^(٧)) دووباره كردۆته وه، به لام ته نيا له برى به كار هينانى زوم كه به (رم/

(١) - ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ٥١؛ ابن الفقيه الهمذاني، المصدر السابق، ص ٤١٠؛ الاصطخري،

المسالك و الممالك، ص ٧٢؛ الانصاري، المصدر السابق، ص ١٧٩.

(٢) - ابن الاثير، الكامل، ج ٢، ص ٤٢٢.

(٣) - المسالك و الممالك، ص ٥١.

(٤) - البلدان، ص ٤١٠.

(٥) - المسالك و الممالك، ص ٧٢.

(٦) - صورة الارض، ص ٢٣٦.

(٧) - احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص ٣٢١.

رهم^(۱)ی ناوی بردووه^(۲).

ناوی ټو رهمانه به‌شپوهی کۆکراوه‌یی (رهموم)ه، ناویراو سه‌ره‌تا ناوی چوارییانی له‌گه‌ل شاری (شیراز)^(۳) هیناوه سنووریان بۆ دیاری ده‌کات^(۴)، به‌لام ته‌گهر سه‌رنج بده‌ین له کتیبی (معجم البلدان)دا له‌سه‌ره‌تای باسکردنی ټو رهمه کوردیانه ههمان زانیاری کتیبه‌که‌ی (ابن خرداذبه)(المقدسی)ی دووباره بۆته‌وه^(۵). جگه له‌وه یاقوت به‌شپوه‌یه‌کی فراوانتر باسی لهم په‌مانه کردووه که ته‌میش له‌بۆچوونه‌کانی (الاصطخری)یه‌وه خۆی ده‌بنینیتته‌وه، که‌وا بۆ پینج په‌م دابه‌شی کردووه و ناوی یه‌که‌یه‌کانی هیناوه، وهک (رم جیلویه- الرمیجان)^(۶) (رم شهریار- بازفجان)^(۷) (رم دیوان- حسن بن صالح)^(۸) (رم اللواجان- احمد بن لیلیث)^(۹) (رم کاریان)^(۱)، سنووره گشتیه‌که‌ی ههر یه‌کیتکیانی له‌گه‌ل ټم هه‌رته‌م دیاریکردووه^(۲).

(۱) - رهم: وشه‌یه‌کی کوردیه، له زمانی عه‌ره‌بی گوزارشت له (حی) واتا ناوایی ده‌کات، له زمانی فارسی هاومانای مال و خانوو دیت. المشترك وضعاً، ص ۲۱۱، معجم البلدان، مج ۳، ۷۱.

(۲) - المصدر نفسه و الصفحه.

(۳) - شیراز: شارێکه له هه‌رمی فارس، دووری له‌گه‌ل ټه‌سه‌فه‌هان (حموتاو دوو فه‌رسه‌خه/۴۳۲کم). المهلبی، المصدر السابق، ص ۱۲۷.

(۴) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۷۱.

(۵) - المسالك و الممالك، ص ۴۵۱ احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ص ۳۲۱.

(۶) - رهمی ریمیجان: ده‌که‌وتته‌ دواوه‌ی شاری ټه‌سه‌فه‌هان له لایه‌کی کوره‌ی ئوستوخره لاکه‌ی تری کوره‌ی شابووور یه‌کیتک له لایه‌کانی کوره‌ی ئه‌رجانه، که‌له‌شاری (به‌یضا) کۆتایی دیت. معجم البلدان، مج ۳، ص ۷۱.

(۷) - شهریار: ټم رهمه هاوسنوره له‌گه‌ل په‌می په‌میجان، که چه‌ند گوندیک و ناوچه‌یه‌که له‌خۆوه ده‌گریت. معجم البلدان، مج ۳، ص ۷۱.

(۸) - دیوان: ټم په‌مه ده‌که‌وتته‌ کوره‌ی سابوری هه‌رمی فارس له‌لای خواروه‌ی سنووره‌که‌ی کوره‌ی ئه‌رده‌شیر خوره‌یه. معجم البلدان، مج ۳، ص ۷۱.

(۹) - لواجان: ټم په‌مه که‌وتته‌ کوره‌ی ئه‌رده‌شیر خوره. معجم البلدان، مج ۳، ص ۷۱.

جگه لهو په‌مه کوردییانه، چندان ناوایی کوردی له‌م هدریمه به‌دی کراون، که نزیکه‌ی له (۵۰۰) هزار خانووی چرو جه‌نجالی له‌خوگرتبوو، که خه‌لکه‌کمی به‌پیشه‌ی ناژه‌لداري خه‌ریک بوون و گه‌رمیان کویتستانیان ده‌کرد^(۳). ناوی هه‌ندی لهو ناوایانه له‌سه‌رچاوه‌کاندا ناماژه‌ی بۆ کراوه وه‌ک کرمانیه و پامانیه... هتد^(۴).

هه‌ر له‌همان نهم هدریمه‌دا له شاری (بیضاء)^(۵)، گوندیک هه‌بوو به‌ناوی (کورد)^(۶)، هه‌روه‌ها یاقوت باسی قه‌لایه‌کی نهم هدریمه له ناوچه‌ی (شه‌رستان)^(۷) ده‌کات به‌ناوی (دنبلا)^(۸)، که نهمه‌ش ناوی هۆزیکي کوردی نیشته‌جیی ولاتی شام بوون^(۹)، که‌واته دوور نییه نهم قه‌لایه بۆ نهم هۆزه بگه‌ریتته‌وه.

ب- له هه‌ریمی خوراسان دا:

سه‌باره‌ت به‌ بوونی کورد له‌م هدریمه‌دا، شه‌وا له‌ چهند ناوچه‌یه‌کی دیاریکراودا نیشته‌جیی بوون، به‌تاییه‌تی له هه‌ندی شار و ناوچه‌کانی وه‌ک (اشترج)^(۱۰). (اندخه‌د)^(۱۱)، شارۆچکه‌یه‌ک بوو له بیابانی نهم هدریمه^(۱۲).

(۱) - کاریان: نهم ره‌مه که‌وتۆته شه‌ره‌دشیر خوره و له‌لایه‌کی ره‌می یازنجانه هه‌ریه‌که له کرمان و شه‌ره‌دشیر خوره و که‌ناره‌کانی ده‌ریای فارسی (عه‌ره‌بی) سنوره‌کانی تری شه‌ره‌مه‌ن. معجم البلدان، مه‌ج ۳، ص ۷۱.

(۲) - المصدر نفسه و الصفحة. هه‌روه‌ها بېروانه: الاصلطخري، المسالك و الممالك، ص ۷۱-۷۲.

(۳) - معجم البلدان، مه‌ج ۱، ص ۲۷۷. بېروانه: ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۳۶.

(۴) - الاصلطخري، المسالك و الممالك، ص ۷۲؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۴۰.

(۵) - بیضاء: شاریکه له هه‌ریمی فارس له کوره‌ی ئوستوخز، نیوانی له‌گه‌ل شیراز (هه‌شت فه‌رسه‌خه / ۴۸کم) بووه. المهلبی، المصدر السابق، ص ۲۶؛ معجم البلدان، مه‌ج ۱، ص ۵۲۹.

(۶) - المصدر نفسه، مه‌ج ۲، ص ۴۵۰.

(۷) - شه‌رستان: مه‌لّه‌ندی کوره‌ی سابوره له هه‌ریمی فارس. معجم البلدان، مه‌ج ۳، ص ۳۷۶.

(۸) - المصدر نفسه، مه‌ج ۳، ص ۳۷۷. هه‌روه‌ها بېروانه: المقدسی، المصدر السابق، ص ۳۲۰.

(۹) - السعودی، مروج الذهب و معادن الجوهر، تحقیق: یوسف البقاعی، (بیروت: د/ت)، ج ۲، ص ۳۳۸.

(۱۰) - شه‌تره‌ج: شاریکي بچووک بوو، له به‌رزاییه‌کانی مه‌رو، ناسراو بووه به شه‌تره‌نجی بالا. معجم البلدان، مه‌ج ۱، ص ۱۹۶.

یاقوت دواى نه‌وى نهم هه‌ریمه ده‌کاته چوار چاریگ^(۳)، یه‌که‌مینی چاریگی (نیران شه‌ر^(۴))ه. که نیسابور و قوهستان و ته‌به‌رستان (طبرستان) و هه‌رات(ه‌راه) و بوشه‌نج و بادغیش و توس(طوس) و تابران، ده‌گریته‌وه، شوینی کوردیشی له‌م چاریگه‌ داناه، به‌تایبه‌تی له‌ناوچه‌ی (قوهستان) به‌ دیاری خسته‌تون^(۵)، که‌وا کوره‌یه‌کی خوراسانه و که‌وتۆته ناوچه بیابانه‌کانی نهم هه‌ریمه^(۶).

ج- له هه‌ریمی کرمان:

یاقوت نهم هه‌ریمه به‌ ناوچه‌یه‌کی پان و پۆر و ئاوه‌دانی هه‌مه‌ چه‌شن وه‌سف کردوه، که له‌ چه‌ند گوند و شار پیک هاتوه، ده‌که‌ویته‌ نیتوان فارس و مه‌کران و سه‌جستان و خوراسان^(۷).

وولاتناسان په‌یوه‌ندیی کورد به‌م هه‌ریمه‌وه ده‌گه‌ریننه‌وه بۆ ئه‌و هه‌وت هۆز و تیره‌یه‌ی که له‌ چیاکانی (ققص) نیشته‌جی بوون، که‌وا به‌ره‌یه‌کیان به‌ کورده‌کان دانراون^(۸) و ژماره‌شیان زۆر بووه^(۱)، سه‌ره‌پای نه‌وه‌ی که ئاویان له‌م شوینه‌دا هه‌بووه^(۲).

(۱) - نهندخوز: شارۆچکه‌یه‌ک بوو له نیتوان به‌خ و مه‌رو . معجم البلدان، مج ۱، ص ۲۶۰.

(۲) - الاضطخري، المسالك و الممالك، ص ۱۵۳.

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۵۱.

(۴) - نیران شهر: ناوچه‌کانی نیتوان هه‌ریمی فارس و عیراق و چیاکانی هه‌ریمی خوراسان له ژنر نهم ناوه، کۆ ده‌کاته‌وه . معجم البلدان، مج ۱، ص ۲۸۹. (ابن رسته) ناوچه‌یه‌کی زۆر فراوانتر له‌ژنر نهم ناوه کۆده‌کاته‌وه. الاعلاق النفیسه، ص ۱۰۵.

(۵) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۴۱۶.

(۶) - ابوالفداء، المصدر السابق، ص ۴۴۴.

(۷) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۴۵۴. نهم ناوچانه‌ش به‌ شیتوه‌یه‌ک لایه‌کانی نهم هه‌ریمه پیک دینن: له‌ رۆژه‌لاتی خاکی مه‌کرانه و رۆژئاواشی هه‌ریمی فارسه و لای باکووره‌که‌ی بیابانی خوراسان و سه‌جستانه و لای باشووریشی ده‌ریای عه‌ره‌یه‌یه. مؤلف مجهول، حدود العالم، ص ۹۷؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۶۷؛ الحمیری، الروض المعطار فی خبر الاقطار، حقه: احسان عباس، (بیروت: ۱۹۸۴)، ص ۴۹.

(۸) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۶۹؛ المشترك وضعاً، ص ۳۵۶؛ ابوالفداء، المصدر السابق، ص ۳۳۵. سه‌باره‌ت به‌م چیایه، بروانه: ته‌وه‌ری سیتی‌می نهم به‌شه.

که‌چی خودی تیبینییه‌کانی یاقوت ناماژه‌ی به‌وه نه‌کردوه که کورد یه‌کێک بیټ له هۆزه‌کانی ئەم ناوچه‌یه، به‌لکو هەردوو تیره‌ی (قفص) و (بلوص) به‌هاوشیوه‌ی کورده‌کان داده‌نیټ، که‌وا له‌م ناوچه‌یه‌دا ده‌ژیان^(۳)، به‌پیتی ئەو بۆ‌چوونه‌ی یاقوتیش درده‌که‌ویتی ره‌نگه‌ کورد له‌م ناوچه‌یه هه‌بوویټ.

د - کورد له ولاتی شام و میسر:

جیی وه‌بیره‌یتانه‌وه‌یه کورد وه‌ک هەر نه‌ته‌وه‌یه‌کی سەر پرووی زه‌وی خاوه‌ن میژوویه‌کی تاییه‌تی خۆیه‌تی و رۆلی به‌رچاو و بی‌وینه‌ی له‌ هه‌مجۆلی شارستانی و سیاسی و سه‌ربازی و ناییندا، له‌ ناوچه‌کانی خۆی و هاوسنووره‌کانی و ولاتانی تر بینیه‌وه. وه‌کو ولاتی شام و میسر به‌ حوکمی به‌شداری کردنی له‌ به‌ره‌نگاریبوونه‌وه و به‌رپه‌رچدانه‌وه‌ی له‌شکرکیشیه‌کانی دوژمنان، هەر ئەم فاکتهرانه‌ بۆته‌ هۆی گیرسانه‌وه‌ی کورده‌کان له‌م دوو ولاته^(۴)، به‌تاییه‌تی ولاتی شام به‌ شوینی نیشته‌جیپوونی زۆر له‌هۆزه‌ کورديه‌کان دانراوه، وه‌ک هۆزی دونبولی و چه‌ندینی تر^(۵). که‌ له‌ ناوچه‌ی حه‌لب و چیاى (جبل السماق)^(۶) دابوون، ولاتناسانی سه‌ده‌ی پینجه‌میش دان به‌ هه‌بوونی کورد له‌م ولاته‌دا داده‌نیتن^(۷).

هه‌روه‌ها به‌ گویره‌ی ئەو لیته‌اتوویه‌ی سه‌رکرده‌ و ئەمیره‌ کورديه‌کان نیشانیان داوه‌ له‌ ولاتی میسر و شام، که‌ چه‌ندین رۆلی سه‌ربازی و کارگێریان بینیه‌وه، ئەمه‌ش بۆته

(۱) - الانصاري، المصدر السابق، ۱۷۶.

(۲) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۶۹.

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۴۹۱؛ مج ۴، ص ۴۰۴.

(۴) - سه‌باره‌ت به‌ گرنگرتین ئەو هۆکارانه‌ پروانه: قادر محمد حسن، اسهامات الکورد في الحضارة الاسلاميه، دراسة عن الكرد الحضاري في مصر و بلاد الشام خلال عهد الممالك البحرية (۶۴۸-۷۸۴هـ/ ۱۲۵۰-۱۳۸۲م)، (ارییل: ۲۰۰۹) ص ۳۹-۵۵

(۵) - پروانه: ل ۶۱، په‌راویزی ژماره (۴)؛ ابن فضل الله العمري، مسالك الابصار في ممالك الامصار، اصدار: فواد سزکین، (استانبول: د/ت)، ج ۳، ص ۱۲۶.

(۶) - چیاى سماق: چیايه‌کی گه‌وره‌یه‌ ده‌که‌ویتی به‌شی رۆژناوای شاری حلب. معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۰۲.

(۷) - البكري، المسالك و الممالك، ج ۱، ص ۲۶۱.

هۆكارىكى راستهوخۆى ناشنايتى كوردهكان بدم ناوچانه^(١)، لهديدى ياقوتيشهوه ههمان نهم هۆكارانه بدرچاودهكهون، بهجۆرىك ناوبراو رهچهلهكى كهسايهتیی مهركانى ولاتى شام، كه نهيبويهكان بوون، بۆ ناوچهى دوینی هدریمی ناران گهړاندۆتهوه^(٢). هۆزىكى كوردیى بهناوى (كورده شاميهكان) نهم ولاته كردووه^(٣)، گرنكى دهسهلاتى سوپاى (سهلاحهدينى نهيبوى)^(٤) له چهند قهلا و قولغىك وشارىك، وهك، (صيدا)^(٥) له نهيبى ههسن و نهجم^(٦) له قولغى (برزويه)^(٧) گوندى (حطين)^(٨) و (شفرعم)^(٩) بهدياردهخات.

ههروهها كوردی به يه كىك له نيشتهجیپوانى ولاتى ميسرىش داناوه، به پشت بهستن به زانياريهكانى نهبو سهلت نهندهلوسى^(١٠)، بهههمان شپوه باس له فهرمانهوايهتیی سهلاحهدين لهم ولاته دهكات كه چۆن رۆلى سهربازى و بيناسازى بينيهوه، وهك له

(١) - گرنگرين نمو كهسايهتیه كوردانه، كه رۆل و پۆستى سهربازى و كارگيزيان بينيهوه، ههروهكوله دهولتهتى فاتيميهكان (٢٩٧-٥٦٧ك/٩٠٩-١١٧١ز) له ولاتى شام لهوانه (ابوالثرىا) و (احمد بن ضحاك الكردى) هتد. بۆ زياتر زانيارى بروانه: مهدى عوسمان حسين، رۆلى سهربازى كورد له دهولتهت و ميرنشينه ناكورديهكان له سهردهمى عهباسيدا (١٣٢-٦٥٦ك/٧٤٩-١٢٥٨ز)، (ههوليت: ٢٠٠٨)، ل ل ٢٣٠-٢٦٠ خانزاد صباح محى الدين، علاقه الدولة الفاطمية بالکرد، دراسة السياسية الحضارية، مقدمة الى مجلس كلية الاداب، جامعة صلاح الدين، (اريل: ٢٠٠٩).

(٢) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤٩١.

(٣) - المصدر نفسه، مج ٥، ص ٢٣٦.

(٤) - بروانه: ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٧، ص ١٢٩-٢١٨.

(٥) - صيدا: شارىكه له كهناوهكانى ولاتى شام سهربهارى ديمشقه، له رۆژههلاتى شارى (صور). معجم البلدان، مج ٣، ص ٤٣٧.

(٦) - معجم البلدان، مج ٤، ص ٣٨٩، ص ٣٩١.

(٧) - برزويه: قولغىكه له ولاتى شام لهسه رىكهى چيايهكى بهرز. معجم البلدان، مج ١، ص ٣٨٣.

(٨) - حطين: گوندىكه له نيوان نهروسف و قيسارىه له ولاتى شام. معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٧٣.

(٩) - شفرعم: گوندىكى گهروهيه به دوورى (يهك فهرسخ/كم) له گملى شارى عهكا. معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٥٣.

(١٠) - الرسالة المصرية، منشورة ضمن كتاب (نوادير المخطوطات)، تحقيق: عبدالسلام هارون، (القاهرة: ١٩٧٢)، ج ١، ص ٢٣-٢٤؛ معجم البلدان مج ٥، ص ١٤٠.

دروستکردنی گوندی (طود^(۱)) و بنیاتنانی قه‌لا و شورهی شاره‌کانی (القاهره^(۲)) و (الفسطاط^(۳)) به دیار ده‌که‌ویت^(۴).

*****

(۱) - طود: گوندیکه له شاری صه‌عیدی سه‌روو له‌ناوچه‌ی (قوص) له ولاتی میسر. معجم البلدان، مج ۴، ص ۴۶-۴۷.

(۲) - شاریکه له‌ته‌ک (فسطاط) له‌ولاتی میسر. معجم البلدان، مج ۴، ص ۳۰۱.

(۳) - فسطاط: شاریکی ولاتی میسر و ده‌که‌ویتته رۆژه‌لاتی رووباری نیل. مؤلف مجهول، حدود العالم، ص ۱۳۱.

(۴) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۲۶۶. بۆ زیاتر زانیاری پروانه: به‌شی چواره‌می ئەم لیکۆلینه‌وه‌یه.

ته‌وه‌ری چواره‌م: دیارده سروشتی و تابووریه‌کانی هه‌ریمه کوردنشینه‌کان

یه‌که‌م - روویا زه‌ویا.

ا- چیاکان.

ب- روویار و سه‌روچاوه تابووریه‌کان.

یه‌که‌م: رووی زه‌وی:

تێپۆگرافیای ناوچه کوردنشینه‌کان له‌ناوچه‌یه‌که‌وه بۆ ناوچه‌یه‌کی تر جیاوازه، له رووی به‌رزی و نزمییه‌وه چیاو ده‌شتاییه‌کی ته‌خت، له‌گه‌ڵ چه‌ندین گه‌ردوته‌پۆلکه له‌خۆوه ده‌گریت. هه‌روه‌ها خا‌که‌که‌ی به‌ ئاو ده‌وه‌ڵمه‌نده، نه‌مه‌ش به‌دیار ده‌که‌وێت له‌ روویاره گه‌وره‌کان و سه‌روچاوه گه‌رنه‌که‌کان، به‌لام به‌گه‌شتی زیاتر له‌ نیوه‌ی کوردستان به‌ ناوچه شاخاوییه‌کان دا‌پۆشراوه^(۱).

هه‌روه‌کو چۆن ئه‌و هه‌ریمانه‌ی که‌ ناوچه کوردییه‌کان له‌خۆوه ده‌گریت به‌ناوچه‌ی شاخاوی و به‌رز وه‌سف کراون، وه‌ک هه‌ریمی چیاکان به‌شیکی زۆری بریته‌یه له‌چیاو لوتکه‌ی به‌رزو بلند^(۲)، هه‌روه‌ها هه‌ریمی تازه‌ریایمانیش به‌هه‌مان شیوه^(۳) و له‌ هه‌ریمی

(۱) - عه‌بدوڵڵا غه‌فور، جوگرافیای کوردستان، (هه‌ولێر: ۲۰۰۵)، ل ۲۵.

(۲) - ابن حوقل: المصنر السابق، ص ۳۱۵؛ الحمیری، المصنر السابق، ص ۴۴۷؛ درک کنان، کرد و کردستان، ترجمه جواد هاتفی، (ته‌ران: د.ت)، ص ۵؛ علی اکبر وقایع نگار، جغرافیا و تاریخ کردستان، (ته‌ران: ۱۳۸۸)، ص ۶۹.

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۲۸؛ ابوالفداء، المصنر السابق، ص ۳۸۶.

ئه‌رمینیاش بان و ته‌پۆلکه‌ی چیاکان درێژ ده‌بنه‌وه وه‌کو سنورێکی سروشتی ئهم هه‌رێمه سه‌یر ده‌کریت^(١). هه‌رێمی ئارانیش خۆی له به‌رزاییه‌کانی ئه‌رمینیا هه‌لکه‌وتوه^(٢). شایانی باسه ئهو چیاپانه‌ی، که له‌لایه‌ن یاقوت باس کراون^(٣)، که‌وا ده‌پرواننه سه‌ر ئهو هه‌رێمانه‌ی ئاماژه‌مان پێکرد ئه‌مانه‌ن:

أ- چیاکان

١- بارما/ بارما:

چیاپه‌که له نێوان تکریت و موصل (موصل) به چیاپ (حه‌مرین)^(٤) و (مکه‌حول) ده‌ناسریت،^(٥) که لای پۆژه‌ه‌لاتی درێژ ده‌بیته‌وه بۆ ناوه‌راستی هه‌رێمی جه‌زیره، له‌لای رۆژئاواکه‌شی تاكو ناوچه‌کانی کرمان کۆتایی دیت، له وێدا به ماسه‌به‌زان ده‌ناسریت. پرویاری دیمه‌شه‌ش ئهم چیاپه ده‌کات به دووبه‌ش^(٦).

٢- تین/تینین:

چیاپه‌کی به‌ناوبانگه له نزیک چیاپ جودی^(٧).

(١) - ابو الفداء، المصدر السابق، ص ٣٨٧. بۆ زیاتر زانیاری پڕوانه: صلاح الدین امین طه، الحیاة العامة في ارمينية (٣٠-٢٤٧هـ/٦٥١-٨٦٧م)، اطروحة دكتورا، مقدمة الى مجلس كلية الاداب، جامعة بغداد، (بغداد: ١٩٧٩)، ص ص ٢٤-٢٦.

(٢) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٣٦.

(٣) - بروانه: نه‌خشه‌ی ژماره (٢)، (٤)، (٨).

(٤) - چیاپ حه‌مرین: ئهم چیاپه هاوکات له رۆژئاوای شارۆچکه‌ی مهنده‌لیسه. عه‌بدوللا غه‌فور، سه‌رچاوه‌ی پیتشو، ل ٣٦.

(٥) - معجم البلدان، مج ١، ص ٣٢٠.

(٦) - المصدر نفسه و الصفحة.

(٧) - المصدر نفسه، مج ٢، ص ٥٤.

۳- جودى^(۱) - (چيای سپى)^(۲):

ئەم چيایە كەوتۆتە نزيك جهزيرەى ئيبن عومەر، دريژ دەبيتتەوہ بۆ لای رۆژھەلاتى ديجلە و ناوچەكانى دەورويەرى موسل(موصل)^(۳). بەردەوام دەبيتت لە ناميد و مەيافارقين ھەتا وەكو ناوچە سنوورەكانى شارى ھەلبە لەوئ بە (لكام) دەناسرئت^(۴).

۴- داسن/ داسين:^(۵)

چيایەكى گەورەيە دەروانيتتە باكوورى شارى موسل(موصل) لە لای رۆژھەلاتى رووبارى ديجلە، ناوھەشى بۆ ھۆزە كوردییە نيشتەجى بووھەكى ئەم ناوچەيە دەگەرتتەوہ^(۶).

۵- ساتيدما:

چيایەكە لە نيتوان مەيافارقين و سەرد كە شوين و پينگى مەليكى رۆم ھرقل بوو لە ھۆنراوھەكيش بەديار دەكەوتت^(۷).

(۱) - ناوبانگى چيای جودى بۆ كەشتيیەكەى نوح پتغەمبەر دەگەرتتەوہ، كە لەسەرى لەنگەرى گرتووه، لە قورئانى پيروزيش ناوى ھاتووه. ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۰۶؛ المقدسي، المصدر السابق، ص ۱۲۴؛ القزويني، عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات، (مصر: ۱۹۵۶)، ص ۹۹؛ الخزل و الدال، ق، ص ۳۱۳.

(۲) - ھاوكات ناوى چيای جودى چيای سپیە، بەجۆريك دريژدەبيتتەوہ لە شارى دەھۆك و دەورويەرى ژمارەيەكى زۆرقەلاو شوينەوارە ميژويەكان لەخۆدەگريت، بەرزىەكەشى(۱۳۰۲م) دەبيت. درويش يوسف حسن، بلاد ھكارى(۳۳۴-۷۳۷ھ)(۹۴۵-۱۳۳۶م)، دراستە سياسیة و حضاریة، (اربييل: ۲۰۰۵)، ص ۲۱.

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۷۹.

(۴) - ابن فضل الله العمري، مسالك الابصار في ممالك الامصار، تحقيق: احمد زكي، (القاهرة: ۱۹۲۷)، ج ۱، ص ۶۰.

(۵) - ھاوكات ئەم چيایە دەروانيتتە ناھيەكانى دەورويەرى ئەتروش. درويش يوسف حسن، المرجع السابق، ص ۲۲.

(۶) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۴۳۲.

(۷) - وھرقلا يوماذي ساتيدما - من بني بركان ذي الباس رجع. معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۶۹.

٦- چیاى نامهد:

چیايه کى به‌ناویانگه، ده‌که‌وتته شاری نامهد^(١)، سهرسورهینه‌ری ئەم چیايه له‌مه‌دایه، درزیکی تیايه ئەو درزه‌ش شمیره‌یکی لی دانراوه، که هیتزکی زۆری پراکتشانی هه‌یه، زیاتر له هیتزی موگناتیس^(٢).

٧- طُورَعَبْدِین/تورعه‌بدین:

ئەم چیايه هه‌لکه‌وتتوه له‌ناوچه‌ی (طور عبدين)^(٣)، که ده‌پروانیتته سهر شاری نه‌سیبین(نصبین)، به‌ستراوه‌توه به چیاى جودی^(٤)، له شاری دارا تا شاری به‌له‌دله‌هه‌رتمی جهزیره درێژ ده‌بیته‌وه^(٥).

٨- حِبْتُون/حیبتون (هفتون)^(١):

چیايه که ده‌که‌وتته ناوچه‌کانی موصل(موصل)^(٢).

٩- سَلْق/سه‌لق (لاهیجان)^(٣):

چیايه کى به‌رزه ده‌پروانیتته سهر زى، که مه‌به‌ست زى گه‌وره‌یه (زاب الاعلی)، ناحیه‌کانی موصل(موصل) ده‌به‌ستیتته‌وه به‌ناوچه‌کانی شه‌هره‌زور(شاره‌زور)^(٤).

(١) - معجم البلدان ، مج ١، ص ١٩، ص ٥٦.

(٢) - المصدر نفسه و الصفحة. هه‌روه‌ها پروانه: ابن الفقيه الهذلي، المصدر السابق، ص ١٨١.

(٣) - تور عابدين(طور عابدين) ياخود (میدیات) ناوچه‌یه که سهر به‌شاری نه‌سیبین له سهر چیايه که هه‌لکه‌وتتوه، چیاكه‌ش هه‌ر به‌ناوی ناوچه‌که ده‌ناسریت. معجم البلدان، مج ٤، ص ٤٨

(٤) - المصدر نفسه و الصفحة.

(٥) - سهراب، المصدر السابق، ص ١١٦.

(٦) - کورد به‌هه‌فتون ناوی ده‌بات، که له‌هه‌فتاوه هاتوه، له‌به‌ر ئەوه‌ی هه‌ندى جار پیتی(ح) له‌کوردی ده‌گۆزیت بۆ (ه)، وه‌کو هه‌ریر بۆته هه‌ریر. فائزه محمد عزت، المرجع السابق، ص ٥٦، هه‌مش(*).

(٧) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٢١١.

(٨) - النقشبندی، الكرد في الدينور و شهرزور، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة بغداد، (بغداد: ١٩٧٥)، ص ٤٩.

(٩) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٢٣٨؛ عبدالحق البغدادي، مراصد الاطلاع، تحقيق: علي محمد الجاوي، (د/م: ١٩٥٤)، ج ٢، ص ٧٢٨.

۱۰- شَعْران/ شه‌عران چپای هه‌ورامان:

چپایه‌که له نیوان ناوچه‌کانی موسل (موسل) و شه‌هره‌زورور^(۱)، واتا له نیوه‌ندی ئەم دوو ناوچه‌یه دایه و درزییه‌که‌ی (۳۰ میل، ۱۰ فەرسه‌خ،)^(۲) ه، له‌گه‌ل ئەمه‌شدا به چپایه‌کی ناوچه‌ی (باجرمق)^(۳)، که به قه‌ندیل ناسراوه، داده‌نریت^(۴)، بۆیه‌ش پیتی گو‌تراوه شه‌عران له‌بەر چری داروده‌ختی سه‌ر ئەم چپایه و به‌ته‌مه‌نترین چپاو هه‌بوونی میوه‌جاتی زۆر و نه‌توانه‌وه‌ی به‌فری لوتکه‌که‌ی به‌ناویانگه^(۵).

۱۱- مَتّی/ مدتا^(۶):

ئەم چپایه له رۆژه‌ه‌لاتی شاری موسله، به‌رزه و ده‌روانیتته سه‌رده‌ه‌ورویه‌که‌ی^(۷).

۱۲- چپای سینجار(سنجار)/ژه‌نگار:

چپایه‌کی به‌رزه، یاقوت دیسان بنه‌چه‌ی وشه‌که‌ی بۆ زمانی عه‌ره‌بی ده‌گه‌رینیتته‌وه، که گویا که‌شتی نوح خۆی پیاکیتشاوه و کاتی به‌ته‌کی رۆیشتوه، وتوویه‌تی (سن جبل جار علینا)^(۸)، ئەم چپایه‌کی سه‌خته و به‌رزیه‌که‌ی (۱۴۶۳م)^(۹).

(۱) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۴۹، ص ۳۷۵.

(۲) - الخوارزمي، المصدر السابق، ص ۵۴؛ قدامة بن جعفر، المصدر السابق، ص ۱۵۰.

(۳) - باجهرمق: کوره‌یه‌که‌ی فراوانه داقوقیش به‌شه‌کیه‌تی. معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۱۳. له‌بهرئه‌وه‌ی له‌ناوچه‌کانی نیوان موسل وشه‌هره‌زورور زنجیره چهند چپایه‌ک درێژ ده‌بیتته‌وه، ره‌نگه ئەمه‌ش یه‌کێک له‌چپا‌کانی ئەم زنجیره‌یه بیتی، هه‌ر‌بۆیه‌ش هاوکات ناتوانریت به‌ش‌یوه‌یه‌کی ورد ده‌ست نیشانی ئەوه بکریت، که‌نایا شه‌عران کام چپایه، له‌گه‌ل ئەوه‌ش چهند بۆچونیک هه‌ن.

(۴) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۴۹. هه‌روه‌ها پروانه: ابن الفقيه الهمداني، المصدر السابق، ص ۱۷۹.

(۵) - له‌زمانی فارسیشدا، ناوی به‌(ته‌خت شیره) هاتوه. معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۴۹؛ الجوهري، الصحاح، (بیروت: ۱۹۹۰)، ج ۳، ص ۵۵.

(۶) - هاوکات ناسراوه به‌مه‌تینه، له‌لای رۆژه‌ه‌لاتی پیتی ده‌لین (سه‌ری‌ت‌امیدی). درویش یوسف حسن، المرجع السابق، ص ۲۲.

(۷) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۵۳۲.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۲۶۲؛ ابن بطوطة، المصدر السابق، ص ۱۳۸.

(۹) - موسی مصطفی، سنجار، (ارییل: ۲۰۰۵)، ص ۲۶.

(ابوالفدا) (م: ٧٣٢/ك/١٣٣١ز) ش به پیتترین چیا، که کهوتۆته باکووری شاری سینجار، وه‌سفی ده‌کات^(١).

١٤- چیا ماردين:

چیا به‌کی به‌ری له هه‌ریمی جه‌زیره و شاری ماردين له‌سه‌ر هه‌لکه‌وتوه، ده‌روانیتته سه‌ر شاری دوونه‌سه‌ر و دارا و نه‌سه‌یبن^(٢). به‌ریزه‌که‌ی (دووه‌سه‌خ/١٨ کم) ده‌بیت^(٣).

١٥- چیاکانی هه‌کاری^(٤):

ده‌که‌ویته باکووری شاری موصل(موصل)^(٥) ده‌روانیتته سه‌ر ناوچه‌کانی سه‌ر به‌م شاره‌و گوندی جو‌زی که‌وتۆته سه‌ر^(٦).

١٦- آروند /ئه‌روه‌ند- ته‌له‌ه‌ند:

ئه‌م چیا به‌ ده‌که‌ویته شاری هه‌مه‌دان^(٧)، درێزیه‌که‌ی (٣٠٠٠) پییه (٢٤٠٠م)،^(٨) کیتۆیکی سه‌وز و شوین گه‌شت و گوزار^(٩) و خاوه‌ن سه‌رچاوه‌ی ئاوییه^(١٠). بۆته جیی شانازی خه‌لکی هه‌مه‌دان وشاعیریکیش وه‌سفی ده‌کات ده‌لیت:^(١١)

(١) - تقویم البلدان، ص ٢٨٣؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ٣٩٨.

(٢) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٣٩. هه‌روه‌ها بروانه: ابن حوقل، المصدر السابق، ص ١٩٤؛ مؤلف مجهول، حدود العالم، ص ٣٠.

(٣) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ١٩٤؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ٥٧٢.

(٤) - معجم البلدان، مج ٢، ص ١٨٤.

(٥) - سباهی زاده، المصدر السابق، ص ٦٤٧.

(٦) - معجم البلدان، مج ٢، ص ١٨٤.

(٧) - المصدر نفسه، مج ١، ص ١٦٣؛ القزوينی، عجائب المخلوقات، ص ٩٨.

(٨) - احمد میرزا میرزا، غریب اقلیم جبال فی صدر الاسلام، رساله ماجستير، کلیة الاداب، جامعة صلاح الدین، (ارییل: ١٩٩٥)، ص ٢٨.

(٩) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٦٣. هه‌روه‌ها بروانه: ابن الفقیه الهمذانی، المصدر السابق، ص ٢٧٣.

(١٠) - شهاب الدین الابشهی، المستطرف فی کل فن مستطرف، تحقیق: درویش الجویدی، (بیروت: ٢٠٠٨)، ج ٢، ص ٣١.

(١١) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٦٣.

تذکرت من ارونډ طیب نسیمه

فقلت لقلب بالفراق سلیم

سقی الله ارونډا و روض شعابه

ومن حلة من ضاعن ومقیم

((شنه‌ی بۆن خوۆشی ئه‌روه‌ندم هاته‌وه یاد، به‌دلی جو‌دابووی خوۆم ووت به‌ئارامی،

خودایه خاك ومیترگی ئاویده‌ی، خاكه‌شیرینه‌كه‌ی لیۆ وون نه‌كه‌ی))

۱۷- به‌ه‌ستون / به‌ه‌ستون- بیستون:

چیا‌یه‌کی ب‌لند و سه‌رکه‌شه، سه‌رکه‌وتنی بۆسه‌ر لوتکه‌كه‌ی سه‌خته^(۱)، ده‌كه‌ویته‌ نزیك شاری قه‌رمیسین(کرمانشا) به‌ دووری هه‌شت فه‌رسه‌خ (۴۸ کم)^(۲)، پروه‌كه‌ی له‌سه‌روه بۆ خواره‌وه داتاشراوه و لوسه، هۆکاره‌كه‌شی کیسه‌راویه‌کان به‌م جوۆره دایانتاشیوه، تاكو بیته‌ شوینی بازرگانی گه‌وره‌وه ده‌سه‌لاتیان تیا بنوینن، سه‌روچاوه‌ی ئاویشی پیتا تیپه‌ر ده‌بیته^(۳).

۱۸- خوۆزَن / خوره‌زن :

چیا‌یه‌که له ده‌روازه‌ی شاری هه‌مه‌دان، له‌سه‌ر ئه‌م چیا‌یه وینه‌ی شیرتیکی له‌سه‌ر دروستکراوه، وه‌ك په‌نه‌انیك (ته‌لیسم/طلسم)، گوايه گوزارشت له‌ پاراستنی ئافاته‌کان ده‌کات^(۴).

۱۹- تین / ته‌ین :

چیا‌یه‌که له‌ نیتوان حولوان و هه‌مه‌دان^(۵).

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۵۱۵.

(۲) - الاضطري، المسالك و الممالك، ص ۱۱۵.

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۵۱۵. هه‌روه‌ها پروانه: ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۳۱۶.

(۴) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۴۰۰؛ مج ۵، ص ۴۱۵.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۶۹.

۲۰- زَلَم / زه‌لم (گزه‌ی زه‌لم):

چیاپه‌که له نزیك شاری شه‌ره‌زور^(۱)، سه‌باره‌ت به ناوه‌که‌ی یاقوت ده‌یگه‌رینیتته‌وه بۆ ناوی جوړه پوه‌کیتک که له‌م چیاپه‌دا ده‌پویت^(۲).

۲۱- چیاپ نه‌هاوه‌ند(زاگرۆس):

ئه‌م چیاپه ده‌که‌ووتته شاری نه‌هاوه‌ند، سه‌روچاوه‌ی ئاویتکی لیتیه، که ده‌بیت به دوو لق^(۳)، لقیکیان بۆ نه‌هاوه‌ند، لقه‌که‌ی تر بۆ دینه‌وه ر ده‌چیت^(۴). په‌نه‌انیتکی (طلسم) به‌فرینی له‌سه‌ر شیتوه‌ی ماسی و مانگایه‌ک بۆ پاریزگاری کردنی له‌که‌م بوونه‌وه‌ی ئاوی سه‌ر ئه‌م چیاپه^(۵)، بۆ دروستکراوه.

۲۲- سِن سُمَيْرَة / سین سومه‌یره^(۶):

چیاپه‌که له دواوه‌ی شاری قه‌رمیسین(کرمانشا)^(۷)، ده‌که‌ووتته نیتوان دینه‌وه‌ر و قه‌رمیسین^(۸).

۲۳- چیاکانی هه‌مه‌دان:

شاری هه‌مه‌دان، زنجیره‌ چیاپه‌ک له‌خۆده‌گریت، که‌چهندان قه‌لا و ناوچه‌ی ده‌که‌ووتته سه‌ر^(۹).

(۱) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۷۵.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۱۴۶.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۹۶؛ مج ۲، ص ۳۱۳.

(۴) - القزويني، عجائب المخلوقات، ص ۱۰۷.

(۵) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۹۶؛ مج ۵، ص ۳۱۳. هه‌روه‌ها بېروانه: ابن الفقيه الهمداني، المصدر السابق، ص ۵۲۷.

(۶) - ناوی ئه‌م چیاپه له‌وه هاتوه، کاتێ سوپای موسلمانه‌کان بۆ فه‌تح کردنی ناوچه‌کانی نه‌هاوه‌ند گه‌یشتونته‌ چیاپه‌ک، که به‌رزتر بووه له چیاکانی ده‌روبه‌ری، بۆیه وتووایه ئه‌م چیاپه له ددانی سومه‌یره ده‌چیت، که ئافره‌تیکي به‌نی معاویه‌ی کوری که‌عب بوو. معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۶۹.

(۷) - المصدر نفسه والصفحه.

(۸) - سهراب، المصدر السابق، ص ۱۱۴.

(۹) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۶۸؛ مج ۱، ص ۱۶۹.

۲۴- سَبَلان/ سه‌به‌لان:

چیايه‌کی گه‌وره‌یه، ده‌روانیتته سهر شاری نهدرهبیل له‌سهر خاکی نازه‌ریایمان^(۱)،
به‌دریزایی سالّ به‌فر دایپۆشیوه^(۲)، له قه‌د پالەکانی سهرچاوه‌ی کاتزایی هه‌یه^(۳).

۲۵- اَبْرَشْتَوِيم-اَرَشَق/ته‌بره‌شته‌ویم و نهرشەق:

دوو چیان له شاری (بذ)^(۴) له نزیك موقان له هه‌ریمی نازه‌ریایمان^(۵) وه‌ك
پیتگه‌یه‌کی (بابه‌ك خوره‌می)^(۶) بووه.

۲۶- الحارث و الحویرث /حارس و حوه‌یرس (زنجیره چیاکانی نارارات):

نهم زنجیره له هه‌ریمی نهرمینیا^(۷)، كه هه‌مان چیاى نارارتی گه‌وره و
بجووكن^(۸)، لوتكه‌یه‌کی به‌رزبان هه‌یه^(۹). وه‌كو مه‌زارگه‌ی پاشاكانی نهرمینیا
بووه^(۱۰).

(۱) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۸۶؛ عبدالحق البغدادي، المصدر السابق، ج ۲، ص ۶۹۰. هه‌روه‌ها پروانه:
مؤلف مجهول، حدود العالم، ص ۲۹.

(۲) - المهلي، المصدر السابق، ص ۱۳۹؛ معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۸۶.

(۳) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۸۸.

(۴) - بذ: كوریه‌كه یاخودشارتكه له هه‌ریمی نازه‌ریایمان. معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۶۱.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۶۵، ص ۱۵۲.

(۶) - بابەك خوره‌می: نمو كه‌سایه‌تییه بوو سه‌ره‌رشتی جموجۆلی خوره‌مییه‌كانی ده‌كرد له‌ناوچه‌ی نازه‌ریایمان
و نهرمینیا، له دژی خه‌لافه‌تی عه‌باسی له سالی (۲۰۱-۲۲۲ك/۸۱۶-۸۳۱ز) بانگه‌وازی نایینی
خوره‌می ده‌كرد دواتر له‌لاین خه‌لیفه‌له‌سالی (۲۲۳هـ/۸۳۲ز) كوژراوه. البغدادي، الفرق بين الفرق، تحقيق:
محمد محي الدين عبد الحميد، (بيروت: ۱۹۹۵)، ص ۲۶۶-۲۶۷.

(۷) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۲۰۵. هه‌روه‌ها پروانه: الاضطخري، المسالك و الممالك، ص ۱۱۲.

(۸) - بۆ زیاتر زانیاری پروانه: اسماعیل شکررسول، المرجع السابق، ص ۳۶.

(۹) - القزويني، اثار البلاد، ص ۴۹۶.

(۱۰) - الاضطخري، المسالك و الممالك، ص ۱۱۲؛ معجم البلدان، مج ۲، ص ۲۰۵.

۲۷- قَبْقُ / قَدْبِق - قَوْقاز :

چیاپه که له لایه‌ک به‌شاری ده‌ریه‌ند (باب الابواب) به‌ستراوه^(۱)، له لاکه‌ی تری به ولاتی رۆم، درێژ ده‌بیته‌وه بۆ سنووری ولاتی خه‌زه‌ر و ئالان^(۲)، یاقوت زانیاری له کتیبه‌که‌ی (ابن الفقیه‌ الهمذانی) وه‌رگرتوه، که خه‌لکانی ئه‌م چیاپه خاوه‌ن حه‌فتاو دوو زمان^(۳)، که‌گوزارشته له فریسی ره‌گه‌ز و ئاین و زمان له‌م ناوچه‌یه دا. درێژیه‌که‌ی (پینج سه‌د فه‌رسه‌خه / ۳۰۰۰ کم).^(۴)

۲۸- بُعال/بوعال:

چیاپه که له ده‌ووبه‌ری ئه‌رمینیا^(۵).

۲۹- سنک اسفید / سنک نه‌سفید :

چیاپه پته‌وه له نزیک شاری خیلات (خلاط) مه‌لازگرد (مه‌لازگرد)^(۶).

۳۰- نُقان/نوقان:

ناوی چیاپه که له هه‌ریمی ئه‌رمینیا^(۷).

۳۱- چیاکانی لورستان (پشته‌کوه):

ناوچه‌ی لورستان زۆریه‌ی خاکه‌که‌ی به چیا داپۆشراوه^(۸)، له پروانگه‌ی یاقوتیشه‌وه ناوچه‌یه‌کی چیاپه، هه‌روه‌کوچۆن چیاکانی ده‌پروانه سه‌ر ناوچه‌کانی (اندامش)^(۹)

(۱) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۳۰۶. به (قیتق) ش ناوی هاتوه. سباهی زاده، المصدر السابق، ص ۱۰۹.

(۲) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۳۰۶.

(۳) - البلدان، ص ۵۹۱؛ معجم البلدان، مج ۴، ص ۳۰۶. پروانه: المسعودی، مروج الذهب، مج ۱، ص ۹۱.

(۴) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۳۰۶.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۴۵۲.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۲۶۸.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۲۹۷.

(۸) - القلقشندي، المصدر السابق، ج ۴، ص ۳۴۵.

(۹) - ئه‌ندامش: ناوچه‌یه‌که له نیوان چیاکانی لور و جندیسابور. معجم البلدان، مج ۱، ص ۲۶۰.

و (ايذج^(١))، لوتكه شيان سدركه شهو هميشه به فرى زورى لى ده باريت^(٢).
 ٣٢- قفص / قوفس:

ثم چيايه ده كه وئته هدرئى كرمان^(٣)، ناسراوه به چياي كورده كان^(٤)، سبارت به سنوره كهى، ياقوت زانبارى له كتيبى كهى (المقدسى) وهرگرتووه، كهوا ناوچه كانى جروم و جيفرت و رۆزبار ده كه ونه دواوى ثم چيايه، هدره ها ته خواست و بيابانى نيوان قفس و مهكران ده كه ونه لاي رۆزه لآتى و لاي رۆژئاوا كه شى به لوس و هورمزه^(٥).

ب - رووبار و سهرچاوهى ئاوييهكان

يەكێك لەو تايبەتمەنديانەى رووى زەوى ناوچه كوردنشينهكان، هەبوونی پانتایی ئاوييه، كه به چه شنيك له رووبارو دهرياجه و سهرچاوهى گهوره و گرينگ به دياردە كه وئت، له لايەن ياقوت ناماژه به مانەى خواره وه كراوه.

١- دجله / ديجه.

بۆ ناوى ثم رووباره ياقوت زانبارى له همزه تهسفه هانى وهرگرتووه ده لیت: له شى كراوه كهى وشەى (دليد) وه هاتووه. به ناوى تريس ناو بردراوه وهك (تهرنه كروز وكودهك دهريا) يا دهرياي بچوك^(٦)، ثم رووباره له چياكانى ئاميد هه لته قوئيت^(٧)، له شوئنيك پيى ده لیت:

(١) - نيزج: كوربه كه له نيوان خوزستان و تهسفه هان. معجم البلدان، مج ١، ص ٢٨٨.

(٢) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٢٨٨.

(٣) - معجم البلدان، مج ٤، ص ٣٨١.

(٤) - المشترك وضا، ص ٣٥٦؛ ابوالفداء، المصدر السابق، ص ٣٣٥.

(٥) - احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص ٣٤١؛ معجم البلدان، مج ٤، ص ٣٨١.

(٦) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤٤.

(٧) - ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ١٤٩؛ البكري، المسالك والممالك، ج ١، ص ١٧٦-١٧٧. كه چى

لهه ندى سهرچاوه ده رچه كهى له ولاتى رۆم داده نين. سباهى زاده، المصدر السابق، ص ٨٢.

(هلوس)^(١)، يه كه مين تاو كه ده پڙيته نهم پووياره له خاكي (شمشاط)ه، له خاكي پڙم، پيى ده لئين پوويارى (كلاب)^(٢)، ههروهه پوويارى (ذيب) كه سهروچاوه كهى له نهرمينيايه^(٣)، ژماره يه كى زور له چه م تيكه لى ده بيت، وه كو ساتيدما و زور، به لام بهره بهره تاوه كهى زياد ده كات، كاتى چه مى په زمى ده پڙيته ناو.

كاتى ده گاته شارى به دليس و ده وويه رى خيلات ناوى ترى تيكه لاو ده بيت، وه به شاره كورد نشينه كان نامهد و مه يافارقين و حيصن كه يفا و جه زيره ي نين عومهر دا تيپه ر ده بيت و دواتر بۆ به لهد و موسل دريژ ده بيت هوه بۆ (حديثه)^(٤) و سن (فتحه)^(٥) بهره دوام ده بيت، تاكو ده گاته شارى به غدا^(٦)، به مجوره پوويارى ديچله به ناوچه يه كى زورى خاكي كوردستان تيپه ر ده بيت^(٧).

١- هر ماس / هر ماس:

پووياريكه له شارى نه سيبين به جوړيك ده رچه و سهروچاوه كهى هه ر له م شاره يه^(٨)، كيتلگه كانى ناودير ده كات^(٩)، له بهر زورى تاوه كهى نهم پووياره به بهرد و

(١) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤٤١.

(٢) - المصدر نفسه والصفحه.

(٣) - المقدسي، المصدر السابق، ص ١٣١؛ البكري، المسالك والممالك، ج ١، ص ١٧٧.

(٤) - حديثه: شاروچكه يه كه بووه له سه ر ديچله، جياوازه له گهل حديثه لى شارى نه نبار. معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٣.

(٥) - سن: ناوچه يه كه له روزه لاتي ديچله، معجم البلدان، مج ١، ص ٣٢٠.

(٦) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤٤١؛ الانصاري، المصدر السابق، ص ٩٥-٩٦؛ ابن فضل الله العمري، المصدر السابق، تحقيق: احمد زكي، ج ١، ص ٧٩.

(٧) Kerim Yildiz, The Kurdistan Iraq, (London:2004) P.9.

(٨) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٣٣٩. ههروهه پروانه: المهلي، المصدر السابق، ص ١١٢.

(٩) - سهراب، المصدر السابق، ص ١٢١.

پینکها ته‌ی کاربۆن داخراوه، بۆ پاراستنی شاره‌که له ژیر ناوکه‌وتنی^(۱). ناوه‌که‌شی به‌شپۆه‌یه‌کی رێک و پێک له نێوان (ثرثار) و (خابور) دابه‌ش ده‌بیت^(۲).
 ئەو به‌ش‌ه‌ی که بۆ پوواری (ثرثار) ده‌چیت، پیتی ده‌لێن پوواری نه‌سیب^(۳)، دواتر ده‌رژته‌ ده‌یله^(۴)، به‌ش‌ه‌که‌ی تری بۆ خابور له (قرقیسیا)^(۵) ده‌رژته‌ پوواری فورات^(۶).

۲- ساتیدما^(۷):

پوواری‌که له نزیک شاری نه‌رزه‌ن^(۸)، ده‌رچه‌که‌ی له ولاتی رۆمه^(۹)، ناوی پوواری مه‌یافارقینیش له‌خۆ ده‌گریت^(۱۰).

۳- خابور/ خابور^(۱۱):

ناوی پوواری‌کی گه‌وره‌یه له نێوان شاری ره‌ئسولعه‌ین (راس العین) و فورات^(۱۲)، که له ره‌ئسولعه‌ین ده‌ر ده‌چیت و اتا سه‌ره‌تای ناوه‌که‌ی له‌م شاره‌یه^(۱۳)، له نزیک

(۱) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۳۹۹؛ القزويني، اثار البلاد، ص ۳۶۸.

(۲) - محمد جاسم الحمادي، المرجع السابق، ص ۶۳.

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۷۵. بروانه: سهراب، المصدر السابق، ص ۱۲۱.

(۴) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۳۳۹؛ الحميري، المصدر السابق، ص ۵۹۵.

(۵) - قرقيسيا: شارێکه ده‌که‌وتته رۆژه‌لاتی پوواری فورات. المهلبی، المصدر السابق، ص ۱۱۲.

(۶) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۳۲۷؛ ابوالفداء، المصدر السابق، ص ۳۸۱.

(۷) - ناسراوه به (بظمان سو). لیسترنج، المرجع السابق، ص ۱۴۳.

(۸) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۶۹.

(۹) - المصدر نفسه والصفحة؛ مج ۲، ص ۴۴۱.

(۱۰) - ئەو پوواری‌ه‌ی، که ده‌رچه‌که‌ی له مه‌یافارقین به (باسانقایه) ناوی هاتوه. سباهی زاده،

المصدر السابق، ص ۸۴.

(۱۱) - لقه گه‌وره‌که‌ی ئەم پوواری هارکات ناوی هیزله. عه‌بدوللا غه‌فور، سه‌رچاوه‌ی پیتشوو، ل ۸۸.

(۱۲) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۳۴.

(۱۳) - المهلبی، المصدر السابق، ص ۱۱۱.

قهرقیسیا تیکه‌لاوی فورات ده‌بیټ، به گرنګترین ناوی پروویاری هرماس ده‌ژمیردریټ^(۱).

۴- خَابُورِ الْحَسَنِیَّة/خَابُورِ حَسَنِیَّة(زاخۆ)^(۲):

پروویاری تیکه ده‌که‌ویته چیاکانی شاری موسل، سه‌ره‌تا ناوچه و گوندی چیاکانی موسل ناودیټر ده‌کات، دواتر ده‌پژیتته دیجله^(۳)، به‌لام له پایه‌کی تر دا یاقوت له کتیبه‌که‌ی (المسعودی) وه‌رگرتوه به‌شیټوه‌یه‌ک نهم پروویاره ده‌رچه‌که‌ی له خاکی نه‌رمینیا‌یه و ده‌پژیتته دیجله له نیوان باسورین و فیشابور^(۴) له ناوچه‌کانی باقردای له‌خاکی موسل^(۵).

۵- کُرْفَار/ سه‌رسار:

روویاری تیکه گه‌وره‌یه له هدریمی جه‌زیره، کاتی له‌گه‌ل هرماس، روویاری نه‌سیټین پیک دینن به شاری حه‌زه‌ر (حض)^(۶) تیټه‌ر ده‌بیټ و دواتر ده‌پژیتته پروویاری دیجله، له‌ویټوه ده‌گاته (تکریت)^(۷)، به‌لام کاتی ناوه‌که‌ی که‌م ده‌بیټه‌وه، ته‌نیا له‌شیټوه‌ی گومیتیکی خوټواوی ده‌میټیټه‌وه، له وشکانییه‌کانی نیوان سینجار و تکریت^(۸).

(۱) - ابن رسته، المصدر السابق، ص ۹۴؛ البکری، المسالك والممالك، ج ۱، ص ۱۷۸.

(۲) - نهم پروویاره به شارۆچکه‌ی زاخۆ له باکووری رۆژه‌لاتی موسل تیټه‌ر ده‌بیټ، ده‌پوات له‌گه‌ل نه‌زیل سوو تیکه‌لاو ده‌بیټ و نیجا له پروویاری دیجله ده‌پژیت، عبداللأ غه‌فور، سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۸۸، درویش یوسف حسن، المرجع السابق، ص ۵۴.

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۳۵.

(۴) - فیشابور: ناوچه‌یه‌که له ناحیه‌کانی موسل له رۆژه‌لاتی دیجله. معجم البلدان، مج ۴، ص ۲۸۴.

(۵) - المسعودی، مروج الذهب، ج ۱، ص ۷۱؛ معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۳۵.

(۶) - حه‌زه‌ر: شارۆچکه له نیوان تکریت و سینجار. القزوينی، اثار البلاد، ص ۳۴۵.

(۷) - تکریت: شارۆچکی به‌ناویانگه له‌نیوان موسل و به‌غدا، نیوانی له‌گه‌ل شاری به‌غدا (سی فدرسه‌خ/ ۱۸۰م). معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۸.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۷۵.

۶- بليخ/ بهليخ:

پووياريكه له سهروجاوهى (ذهبانى) له شارى حدران هه لده قولى و ده رژيته پوويارى فورات^(۱). هاوكات له وولاتى سورياه.

۷- خازر/ خازير:

ئهم پووياره به نيوان شارى هه ولير (ئيربله) و موسل (موسل) تپه ده بيت، له نيوان زى گه وه و بچوك دريو ده بيته وه^(۲). پيشى ده وتريت (بريشق)^(۳)، سه ره تاي ئهم پووياره له (اربون) ناوچه كانى (غلا- نه هلا) به^(۴)، پاشان ده چيته چهند ناوچه ده كى چيائى^(۵)، دواتر ده رژيته زى گه وه^(۶).

۸- زاب الأعلى والأسفل/ زى گه وه و بچوك:

ئهم دوو زيه له هه ريمى جه زيرهن، زى گه وه له نيوان موسل و ئيربله، ده رجه كه شى له سنورى نيوان (بابغيش)^(۷) و نازه ربايجان^(۸)، يا خود به شيوه ده كى گشتى له خاكى ئه رمينيا هه لده قولىت^(۹)، له بهر تيرپه وهى ناوه كهى به شيت ناسراوه^(۱۰)، به لام زى بچوك له چياكانى سلق (لاهيجان) له شه ره زوور

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۴۹۳. ههروه ها پروانه: ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ۱۵۰.

(۲) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۳۷. به ريشو وشه ده كى ناراميه به ماناى چۆمى سه ره كى ديت. درويش يوسف حسن، المرجع السابق، ص ۲۷، هامش رقم (۸).

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۴۰۶؛ مج ۲، ص ۳۳۷.

(۴) - نه هلا ناوچه ده كه له روزه لاتى موسل له نزيك خازر، هاوكات ده كه ويته نيوان تاكرى و ناميدى. معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۷۶؛ درويش يوسف حسن، المرجع السابق، ص ۴۹.

(۵) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۳۷.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۲۷۶.

(۷) - بابغيش: ناحيه ده كه له نيوان نازه ربايجان و نه رده بيل. معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۰۸.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۱۲۳؛ سباهى زاده، المصدر السابق، ص ۸۴.

(۹) - ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ۱۵۰؛ المسعودي، مروج الذهب، ج ۱، ص ۷۱.

(۱۰) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۲۴؛ القزوينى، عجائب المخلوقات، ص ۱۱۰؛ سباهى زاده، المصدر السابق، ص ۸۴.

هه‌لده‌قوتی، له‌وتوه تێپەر ده‌بیت به ئیبل(هه‌ولێر)، ئینجا درێژ ده‌بیتسه‌وه بۆ ناوچه‌کانی سن(فتحه)، پاشان ده‌رژیتته دیخه^(۱).

۱۰- حَوسَر / خه‌وسه‌ر

دۆلێکه له رۆژه‌لاتی موسل، ناوه‌که له رووباری دیخه به‌تال ده‌بیت و ناوه‌رۆکه‌شی بۆ گوندی باجه‌بارا له رۆژه‌لاتی موسل ده‌روات^(۲).

۱۱- جَلاب / جولا‌ب:

ناوی رووباریکه له شاری هه‌ران ده‌رچه‌که‌شی له گوندیکه پیتی ده‌لێن (دب) دواتر ده‌رژیتته به‌لیخ^(۳).

۱۲- حَشاك / حه‌شاك:

دۆلێکه یان رووباریکه له هه‌ریمی جه‌زیره له نیوان دیخه و فورات، ناو له هه‌ماسه‌وه وه‌رده‌گرت^(۴).

۱۳- صَنْجَة / سه‌نجه

رووباریکه له نیوان دیارموزر و دیاره‌کر، پردیکی به‌ناویانگی له‌سه‌ربوه^(۵).

جگه له‌مانه ناوی ژێر زه‌ویش یه‌کیکه له سه‌رچاوه ناوییه‌کانی ئەم هه‌ریمه، که هه‌ندی ناوچه‌کان پشستی پی ده‌به‌ستن، وه‌ك له‌شاری ئیبل(هه‌ولێر)^(۶) و

(۱) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۲۴.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۱۴؛ مج ۲، ص ۴۰۶.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۱۴۹. رهنه‌گه ناوه ره‌سه‌نه‌که‌ی گولاو بیته، چونکه له‌رووی واتایه‌وه (جولا‌ب) له‌زمانی کوردی گولاوه واتا ته‌عریب کراوه. جگه له‌مه‌ش له‌رووی رێزمانیه‌وه له‌وانه‌یه وشه‌ی (گ) له‌عه‌ره‌بی نیه گۆردرایتت بۆ (ج) وه‌کو گه‌لالیه بۆ جه‌لالیه.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۲۶۲. وه‌له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ناو له‌هه‌ر ماسه‌وه وه‌رده‌گرتت بۆیه به‌(حشاك) ی عه‌ره‌بی ناویردراوه، که به‌مانای ده‌مه‌وانه دیت له‌کوردی، بۆیه ده‌توانین بلین رهنه‌گه ئەم ناوه‌ش به‌عه‌ره‌بی کرابیت.

(۵) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۴۲۵. هاژه‌ی ناوی ئەم رووباره به‌رز بووه، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ناوی زۆر سووه پردی بۆدروستکراوه، هه‌ر بۆیه‌ش کاتی ناوی بۆ عه‌ره‌بی گۆراوه بۆته (صنجه) واتا دروستکهری ده‌نگ له‌زمانی کوردیدا.

(۶) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۸.

(برطلی)^(۱) و(برقعید)^(۲)، جگه لهو سهروچاوانه له نامیدو رهئسولعهین دا هدیة^(۳).

ههروهها دهرياجه و رووبارهكاني ههريمي چياكان بهشارو ناوچه كوردیهكاني نهم ههريمه تيپهردهبن، وهكو له گوندي (باايوب)^(۴)، دهرياجهيهكي بچووكي هديهو ناوي تيذا زوره^(۵).

رووباريكي گهوره و فراوانيش دهريجهكي له چياكاني شههزهزوره^(۶) و له شاري ههمهدانيش دهرياجهي (فرهان) به دوری (چوارفهرسخ / ۲۴ كم) ه، كه كيئگهكاني ههمهدان سوودي ليوهردهگرن^(۷). شاري بچووكي (جزدان) له شاري شههزهزوردا خاوهن دهرياجهيهكه^(۸)، ههروهها شاري نههاوهند خاوهن رووباريكيه جوژه قورپيكي رهش لهسر كهناهكانييهتي بۆ خهتم دروستكردن بهكارهيتراوه^(۹). له (مسعر بن مهلهل)هوه وهريگرتوه، سهروچاوهيهك له گوندي (ولاسجرد)^(۱۰) هديه بۆ ناوچهكاني ههمهدان دهچيئت^(۱۱).

وه نهووپووبار و سهروچاوه ناويانهي له ههريمي تازهرباييمان و تاران و شهريمينياش لهكتيبي (معجم البلدان)دا به ناوچهكوردنشينهكان تيپهردهبن، لهخزه دهگرن نهمانه:

(۱) - (برطلی) بهرتولي/بهرتله:گونديكيه لهدههروبهري موسل. معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۸۵.

(۲) - بهرقعید: شاره دتيهكه لهتهنيشت بقعائي موسل لهلاي نهسيين. معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۸۷.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۵۶، مج ۳، ص ۲۶۲.

(۴) - بائيوب: گونديكيه له نيوان كرماشان و ههمهدان، معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۰۲.

(۵) - المصدر نفسه و الصفحه.

(۶) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۷.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۴، ص ۲۵۸.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۳۷۵. ههروهها پروانه: مسعر بن مهلهل، المصدر السابق، ص ۱۹.

(۹) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۳۱۳.

(۱۰) - ولاسجرد: له ناحيهكاني دههروبهري ههمهدانه. معجم البلدان، مج ۵، ص ۳۸۳.

(۱۱) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۳۸۳.

۱۵- رَس/رَس - ناراس:

نهم پرووباره ده‌رچه‌کمی له شاری قالیقلايه، به هریمی نهرمینیا تیپه‌ر ده‌بیت و به‌رهو شاری (ورثان)^(۱) و به‌یله‌قان تا‌کو ده‌گاته پرووباری (الکر)، به‌یه‌که‌وه ده‌ریای خه‌زه‌ر پینک دینن^(۲). شاری (برزند)^(۳) و به‌رزه‌عه ده‌پریت^(۴). به‌شپوه‌یه‌کی گشتی ده‌که‌ویته نیوان نازه‌ربایمان و نهرمینیا.^(۵)

۱۶- کُر/کُور:

نهم پرووباره له نیوان نهرمینیا و نارانه، شاری (تفلیس)^(۱) شوق ده‌کات، نیوانی له‌گه‌ل به‌رزه‌عه‌ش (دوو فهرسه‌خه/۱۲ کم)^(۲). پرووباریکی سازگاره و زانیاری له (الاصطخری) یه‌وه وهرده‌گریت، که چۆن نهم پرووباره به‌هیمنی و به‌رووشینش به‌ ولاتی (جرزان)^(۳) و نینجا (ابجان)^(۴) و ناوچه‌کانی ئالان تیپه‌ر ده‌بیت^(۵).

۱۷- کلان رُوذ/ که‌لان روز:

- (۱) - کۆتایی سنوری لای باکووری هریمی نازه‌ربایمانه، نیوانی له‌گه‌ل پرووباری ناراس (دوو فهرسه‌خه/۱۲ کم). معجم البلدان، مج ۵، ص ۳۷۰ - ۳۷۱.
- (۲) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۴۴. هه‌روه‌ها پروانه: ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۶۹.
- (۳) - به‌رزه‌ند: شاریکه له‌باکووری رۆژه‌لاتی هریمی نازه‌ربایمان، به‌لام یاقوت به‌شاریکی ده‌روبه‌ری تفلیس له نهرمینیا داده‌نیت، په‌نگه مه‌به‌ستی به‌رزه‌نجی هریمی ناران بیت، چونکه نه‌و نزیک‌تره له‌شاری ته‌فلیس. ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۳۰۰، معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۸۲. بۆ زیاتر زانیاری بروانه: النقشبندی، اذربيجان، ص ۷۳-۷۴.
- (۴) - مسعر بن مهلهل، المصدر السابق، ص ۱۳؛ معجم البلدان، مج ۳، ص ۴۴.
- (۵) - القزوينی، اثار البلاد، ص ۲۸۵، ص ۴۹۵.
- (۶) - ته‌فلیس: به‌پیی بیروای یاقوت شاریکی کۆنه یا ده‌که‌ویته ناران یان نهرمینیا، له‌به‌رته‌وه‌ی ناران به‌شیک بووه له‌نهرمینیا، که‌واته هه‌ردوو ده‌ستنیشان کردن یه‌ک شوینی شاره‌که‌یه. معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۵.
- (۷) - المصدر نفسه، مج ۴، ص ۴۵۱؛ القلقشندي، المصدر السابق، ج ۴، ص ۴۰۰.
- (۸) - ناحیه‌یه‌کی فراوانی هریمی نهرمینیا، وه‌کو ناران به‌شیک فراوانی نهرمینیا پیکدینیت و مه‌ل‌به‌نده‌که‌شی ته‌فلیسه. معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۲۵.
- (۹) - ناوی ناحیه‌یه‌که له‌چای قۆقاز له‌ته‌ک شاری ده‌ربه‌نده. معجم البلدان، مج ۱، ص ۶۴.
- (۱۰) - المسالك و الممالك، ص ۱۱۱؛ معجم البلدان، مج ۴، ص ۴۵۱.

پوویاریکه له نازه‌ریایمان له نزیك شاری به ز^(۱).

۱۸- إسبیلروز/ نیسبیلروز (سبیلروز)

به پوویاری سپی به‌ناویانگه له هه‌ریمی نازه‌ریایمان^(۲).

۱۹- روویاری کورد:

ئهم روویاره له‌شاری دوینه و میترگه‌کانی ئهم شاره ئاودیر ده‌کات^(۳).

* هه‌روه‌ها ده‌ریاچه‌ش له ناوچه کوردنشینه‌کان له کتیبی معجم البلداندا به‌دی

ده‌کریت.

أ- أَرْمِيَّةُ / ده‌ریاچه‌ی ئورمیه:

ئهم ده‌ریاچه‌یه دووری له شاری ئورمیه (دوو فهرسه‌خ/ ۱۲ کم)ه^(۴)، که به‌ناوی

جۆراوجۆر باسکراوه، وه‌ك (طروج)^(۵) (تلا)^(۶) (کبودان) وچیچست. ^(۷) ئاوه‌کەشی

به‌وه وه‌سف کراوه که تائه و هه‌یج گیاندارتیکی تیدا نازیت^(۸).

ب- زَرَاوُنْدُ / ده‌ریاچه‌ی زه‌راوه‌ند:

ده‌ریاچه‌ی ئهم ده‌ریاچه‌یه یاقوت زانیاری له (مسعر بن مه‌له‌ل) وه‌رگرتوه، که

له‌شاری سه‌لماسه‌وه درێژ ده‌بیته‌وه به ئورمیه‌ش تێپه‌ر ده‌بیته‌ و بۆ شوئینیک

ده‌چیته‌ که به (وادى الكرد) ناسراوه^(۹).

(۱) - المصدر نفسه، مج ۴، ص ۴۷۵.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۷۲-۱۷۳.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۴۶.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۵۹.

(۵) - حمدالله المستوفي القزويني، نزهة القلوب، ص ۲۲۳- ۲۲۴، ص ۲۴۱.

(۶) - ابوالفداء، المصدر السابق، ص ۳۹۷؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ۶۷.

(۷) - احمد عبد العزيز، المرجع السابق، ص ۳۹.

(۸) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۵۹.

(۹) - الرسالة الثانية، ص ۱۴، معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۳۶.

ج- آرچیش / ده‌ریاچه‌ی ئه‌رجیش^(۱):

ئهم ده‌ریاچه‌یه به خیلاتی (خلاق) ناسراوه^(۲)، که وتۆته به‌شی رۆژه‌لاتی ئهم
شاره^(۳)، هاوکات ناسراوه به ده‌ریاچه‌ی (وان^(۴)) وه به یه‌کێک له ده‌ریاچه
سه‌رسوپه‌ینه‌ره‌کانی ئه‌رمینیا ده‌ژمی‌ردیت^(۵).

له‌هه‌رتیمی فارسی‌شدا یاقوت زانیاری له (المقدسی) وه‌رده‌گریت، که په‌مه کوردیه‌کان
په‌ویاری تیدا بووه^(۶)، به‌لام له بیابانی خوراسان سه‌رچاوه‌ی ئاوی کورده‌کان له بیره‌کان
بووه^(۷).

په‌وی زه‌وی کوردن‌شینه‌کان، جگه له‌و دوو پینکاته‌یه‌ی که ئاماژه‌مان پینکرد، ناوچه‌ی
ده‌شتاییش زۆر پانتایی خاکی پینک هیناوه، به‌تایبه‌تی ئه‌گه‌ر به‌شپۆه‌ی گشتی سه‌یری ئهم
هه‌رتیمانه بکه‌ین له چوارچۆه‌ی سنووری جوگرافیکه‌یدا. به‌جۆرێک له هه‌رتیمی جه‌زیره‌دا
شاری هه‌ران (له‌سه‌ر پانتایی زه‌وی دروستکراوه^(۸)) (شاری ئه‌ربلیش (هه‌ولێر) که‌مه‌یک
له‌ناست زه‌وی به‌زرتیه^(۹))، له هه‌رتیمی چیا‌دا ناوچه‌کانی ئاریۆجان (پانتاییه^(۱۰)) له
هه‌رتیمی ئاران شاری به‌رزعه (له‌سه‌ر زه‌وی بنیاتنراوه^(۱۱))، له‌گه‌ڵ ئه‌مه‌شدا خوزستان به

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۵۰. هه‌روه‌ها پروانه: الاضطخري، المسالك والممالك، ص ۸۲؛ ابوالفداء،
المصدر السابق، ص ۴۲.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۵۰. هه‌روه‌ها پروانه: ابن الفقيه الهمداني، المصدر السابق، ص ۵۹۱.

(۳) - سباهی زاده، المصدر السابق، ص ۶۶.

(۴) - ده‌ریاچه‌ی وان به گه‌وره‌ترین ده‌ریاچه له کوردستان داده‌ترت. بۆ زیاتر زانیاری پروانه: حکیم عبدالرحمن
زیر، مدینه خلاق، (ارییل: ۲۰۰۵)، ص ۳۴.

(۵) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۵۰؛ حکیم عبدالرحمن زیر، المرجع السابق، ص ۳۴-۳۵.

(۶) - احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص ۳۲۱؛ معجم البلدان، مج ۳، ص ۷۱.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۴، ص ۴۱۶.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۲۳۵.

(۹) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۷.

(۱۰) - ئاریۆجان: کوره‌یه‌کی ماسه‌به‌زانه له‌لای راستی حولوان. معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۶۷.

(۱۱) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۷۹.

خاکپکی مسی وه‌سف کراوه^(۱). پشت به‌ستنی خه‌لکی ناوچه‌کان به ناوی بیره‌کان به‌لگه‌یه بۆ ده‌شتایی خاکی کوردستان^(۲).

دووهم - ئاو وه‌هوا:

له کتیبه‌که‌ی یاقوت زانیاری ده‌رباره‌ی ئاو و هه‌وای ناوچه‌کوردنشینه‌کان بۆ که‌موکورتی نییه، له‌بهر ئه‌وه‌ی له وه‌سفی هه‌ر ناوچه‌یه‌کدا به‌شپۆه‌یه‌کی تایبه‌تی ئاوو هه‌واکه‌ی دیار ناکات، به‌لام له به‌ده‌رخستنی هه‌ندێ له‌و باسانه‌ی، که کاریگه‌ری راسته‌وخۆی له‌سه‌ر پله‌ی ساردی و گه‌رمی هه‌یه، ئیمه ده‌توانین ئاووه‌ه‌وای ناوچه‌کوردنشینه‌کانی تێدا به‌رجه‌سته بکه‌ین و هه‌ندێ له‌و هۆکارانه‌ی، که کاریگه‌ری له‌سه‌ر ئه‌م باره سروشتیه‌ی ناوچه‌کان هه‌یه، (وه‌کو پووی زه‌وی و چیاکان و پووباره‌کان و سه‌رچاوه‌ ئاوییه‌کان و ریژه‌ی به‌فر و باران بارین)، هه‌روه‌کو له هه‌ریمی جه‌زیره، له‌سه‌ر لوتکه‌ چیا‌ی شه‌عران به‌فریکی زۆری لێده‌باریت و ناتوتتوه^(۳). چیاکانی ئامیدیش سه‌روچاوه‌ی ناوی لێ هه‌لده‌قولیت^(۴)، له‌گه‌ل ئه‌مه‌شدا (المقدسی) شئاماژه به‌ساری ئاووه‌ه‌وای شاری ئامه‌ده‌کات^(۵). بوونی کاریز و بیر له هه‌ندێ ناوچه‌ی ئه‌م هه‌ریمه^(۶)، ئه‌وانه به‌لگه‌ن بۆ ئه‌وه‌ی که ئه‌م ناوچه‌یه به‌فرویارانی زۆری لێ ده‌باریت.

هه‌روه‌ها هه‌ندێ ناوچه‌ش ئاوو هه‌وای مام ناوه‌ندییه، وه‌ک له شاری موصل، زستانی سارد و هاوینی گه‌رمه^(۷)، ته‌نانه‌ت زستانی ئه‌م شاره به‌زستانیکی سه‌خت و هه‌وای

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۲۸۶.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۳۷، ص ۳۸۵، ص ۳۸۷.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۳۴۹.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۴۴۱.

(۵) - حسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ص ۱۱۲۹.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۳۸، ص ۳۸۵، ص ۳۸۷.

(۷) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۲۴. هه‌روه‌ها (ابن الاثیر) ئاماژه به‌ئاوه‌ه‌وای ناوچه‌کانی سه‌ره‌شاری موصل ده‌کات، که‌چۆن باران تا کۆتایی وه‌رزی به‌هار به‌رده‌وامه. الکامل، ج ۱۰، ص ۴۰۶.

دژواروسارد وهسف کراوه. ^(۱) ههروه‌ها دوو کهژه‌که‌ی تر که‌شه‌که مام ناوه‌ندییه، له‌بهر ته‌وی هه‌ندی ناوچه‌ی ته‌م هه‌رته‌مه به شوینی گه‌شتوگوزار وه‌سف ده‌کات، وه‌ک باقردا ^(۲)، بویه ده‌بیته ناووه‌هواکه‌ی نه‌سارد و نه‌گه‌رم بیته.

هه‌روه‌ها له هه‌رته‌می چیاکاندا پرشته‌ی شاخه‌کان کاریگه‌ره بو سه‌ختی ناووه‌هواکه‌ی، له‌کتیبه‌که‌ی یاقوتیشدا به هه‌مان شیوه کوشنده‌ی هه‌واکه‌ی و پریژه‌ی به‌فر بارینی زۆر به‌دیار ده‌که‌ویته ^(۳). هه‌روه‌کو چۆن حولوان و نه‌هاوه‌ند و هه‌مه‌دانیش به ناوچه‌یه‌کی هه‌واسارد و ناله‌بار وه‌سف ده‌کات ^(۴). هه‌رته‌مه‌کانی وه‌ک تازه‌ربایجان و ناران و نه‌رمینیش ناوو هه‌وای زستانه‌یان به‌سه‌ردا زاله له‌بهر ته‌وی یاقوت هه‌ندی ناوچه‌ی به‌ ناوی سازگار و هه‌وای سارد وه‌سف ده‌کات ^(۵)، جگه له‌وه‌ی ناوچه‌کانیان شاخاوییه.

سییه‌م - سه‌رچاوه ئابوورییه‌کان:

ته‌گه‌ر به وردی کتیبی (معجم البلدان) بھوینیته‌وه ته‌وا بارودۆخی ئابووری هه‌ندی ناوچه کوردنشینه‌کانمان بو روون ده‌بیته‌وه، که تیایدا به‌رهمه کشتوکالییه‌کان و به‌رهمه ناژه‌لییه‌کان و کانزاکانی باس کراوه.

به‌چه‌شنیک یاقوت تیشکی خستۆته‌سه‌ر ته‌م لایه‌نه، جا چ به‌ زانیاری وه‌رگرتن بیته‌ یان وه‌سف کردنی شوینه‌کان، که خۆی چاوی پیکه‌وتبن، ته‌نانه‌ت گرنگی دان به‌م لایه‌نه‌ روون ده‌بیته‌وه کاتی سه‌ردانی شاری نه‌رده‌بیل ده‌کات، ناماژه‌ی به‌وه کردووه که ناوه‌که‌ی سازگاره و هه‌واکه‌ی پاکه و که‌چی هه‌چ به‌رهمه‌میکی چاندرای لی ناپووته ^(۶). یاخود له

(۱) - القزوينی، اثار البلاد، ص ۴۶۱.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۲۷.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۹۹.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۹۶، مج ۲، ص ۲۹۱، مج ۵، ص ۴۱۲.

(۵) - المصدر نفسه، ص ۱۲۸، ص ۱۴۵.

(۶) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۴۵.

هندئى شوئندا بهگشتى بارودوخى تابوورى پروون دهكاتوه، نه مېش به ده پرېنى شهوى كه خپرو بېرى تېدا زوره^(۱)، يا چيندروى تېدا زوره^(۲).

۱- بهرهمه كشتوكالېيهكان و نازهلې:

ياقوت باس له كشتوكال و بهرهمهكانى دهكات له هندئى ناوچهدا و پروونى دهكاتوه، كه خاوهن بېستانن^(۳). بهتايبهتى له ناوچهكانى پهيوهسته به شارى موسل^(۴)، چينى جوتيار له ناوچهكان و دهستى كاربان له بوارى تابووريسوه هوكارىكه بؤ شهوى سرچاوهى كشتوكالى ليوه بهرهم بېت^(۵)، هندئى شارىش تايبهت دهكات به يدك جوړ بهرهم، ههروهك شارى خيلات به ميوهجات^(۶)، شارى سينجار به مزره مېنيهكان^(۷)، شارى به دليس به سېو^(۸)، هندئى بهرېوم وهك زهيتون له (باعشيقا^(۹)) پاقله مېنيهكان له بهرتله،^(۱۰) له (باصفرا) رهزى ترئى دهست نيشان كردوه^(۱۱) و له گهل له (شقلاباذ^(۱۲)).

(۱) - مج البلدان مج ۱، ص ۲۸۳؛ مج ۲، ص ۴۵، ص ۱۳۴، ص ۴۸۰.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۱۱۵، ص ۱۳۸، ص ۵۴۵.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۵۶، ص ۱۳۸؛ مج ۲، ص ۱۳۸، ص ۴۱۸؛ مج ۵، ص ۱۰۰.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۲۴، مج ۲، ص ۳۲۸.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۳۸، مج ۳، ص ۲۰۷.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۳۸۰.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۲۶۲.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۵۹.

(۹) - باعشيقا: گونديكى موسله و پهيوهسته به ناوچهكانى نمينهوا له روزهلاتى موسل. معجم البلدان، مج ۱ ص ۳۲۴.

(۱۰) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۸۵.

(۱۱) - باصفرا: گونديكى گهروهيه له روزهلاتى موسل. معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۲۴.

(۱۲) - شقلاباز(شه قلاوه): گونديكى گهروهيه له دهرويهرى ئيريل، نيوانيشيان (۸ فرسه خ/۴۸ كم). معجم

البلدان، مج ۳، ص ۳۵۵.

به‌روو له‌حیزان^(۱) و به‌رزعه به تووه خۆر سکه‌که‌ی و هه‌نجیریش به‌ناویانگ به‌وه^(۲)، به‌روبوومی خورما له (سلامیه^(۳)) و به‌عشیق و حولوان و ته‌له‌عفر^(۴) قه‌یسی له ته‌بریز^(۵)، هه‌روه‌ها هه‌نجیر له‌ناوچه‌کانی ده‌رویه‌ری پرویاری ئاراس و حولوان^(۶)، هه‌ناریش له (قوریشیه^(۷)) و هه‌رتمی نازه‌ریایمان و قه‌لای شوش^(۸)، برنج له ناوچه‌کانی (جوجر^(۹))، حولوان کونجیسی لی هه‌به‌وه^(۱۰). زافه‌ران (زعفران) ش له (روزراور)^(۱۱) و نه‌ه‌وند^(۱۲) یاقوت باسی هه‌ندئێ به‌رهمی کشتوکالی له ئه‌رمینیا و (دیرجرجیس)^(۱۳) ده‌کات، دلتیا نییه که چ به‌رهم‌میکه، به‌لام به (باوی) ده‌چووئیت^(۱۴). یه‌کیتک له‌و پيشانه‌ی که کورده‌کان خه‌ریکی بوینه، به‌ختی‌کردنی مه‌رومالات به‌وه، که یاقوت تیشکی خستۆته سهر، به‌تایبه‌تی له‌ناوچه‌ی (سیسر^(۱۵)) و ولاتی فارس، که‌خاوه‌ن کیتلگی نازه‌لی بوون^(۱۶)، له ده‌ریاچه‌ی ناوچه کوردنشینه‌کانیش ماسی و چۆره‌کانی هه‌بوون^(۱۷)، وه‌ک له پرویاری کوپ چۆره ماسیه‌کی لی ده‌ژیا، که به (دواقن-

(۱) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۳۱.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۷۹.

(۳) - سلامیه: گونديکی گه‌روه‌یه له ناوچه‌کانی موسل. معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۳۴.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۲۴، مج ۲، ص ۳۹، ص ۲۹۰.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۱۳.

(۶) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۲۹۰، مج ۳، ص ۱۴۴.

(۷) - قوریشیه: گونديکی نزیک جه‌زیره‌ی ئین عومره. معجم البلدان، مج ۴، ص ۳۳۷.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۴۴، ص ۳۷۲.

(۹) - جوجر: گونديکی په‌یوه‌سته به قه‌لاکانی (عه‌قره‌ی جه‌میدی). معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۷۸.

(۱۰) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۲۹۰.

(۱۱) - روزراور: کوره‌یه که نزیک له‌نه‌هاوه‌ند له‌هه‌رتیمه چیاکان. معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۳۶.

(۱۲) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۳۱۳.

(۱۳) - دیری جهرجیس: نه‌و دیره له جه‌زیره‌ی ئین عومره. معجم البلدان، مج ۲، ص ۵۳۵.

(۱۴) - المصدر نفسه و الصفحه، مج ۱، ص ۱۶۰.

(۱۵) - سیسر: ناوچه‌یه که له نیتوان هه‌مه‌دان و نازه‌ریایمان. معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۹۷.

(۱۶) - المصدر نفسه و الصفحه، مج ۴، ص ۲۲۷.

(۱۷) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۶۰، مج ۳، ص ۴۴.

عشب) ناسراو بوو^(۱). که وهک دهسکه و تیکي نابووری سهیر ده کریت، یاقوت له وهسفی وهرن (کبش)ی ولاتی میسر ده چوتیت به وهرنی کوردی^(۲)، که دیاره به ناویانگ بووه.

۲- کانزا و بهرهمه پیشه‌سازیه‌کان

کانزا و بهرهمه‌کانی له ناوچه کوردنشینه‌کان به‌دی کران، به‌تایبه‌تی کبریت^(۳)، به‌شپوهیه‌ک یاقوت وهسفی چهند ناوچه‌یه‌ک ده‌کات به‌وهی خاکه‌که‌ی یا ناوه‌که‌ی کبریتیه^(۴)، یا کانزایه^(۵)، جگه له‌سه‌رچاوه‌ی نه‌وت به‌رهمه‌میکی گرنگی خانیقین^(۶) و سن،^(۷) و (باکویه)یه^(۸).

کاتزای زیرپیش و زیوه‌وه‌الای زیو زرنیخ (مه‌رگه‌مووش) له‌شاری (شیز)^(۹) و زیر(الران)^(۱۰) و (صرعون)^(۱۱)، ه، ئاسنیش له (حانی)^(۱۲) و (هرور)^(۱۳) (بالو)^(۱۴) و ئاریوجان،^(۱۵) قیریش له ماسه‌به‌زان^(۱)، کاتزای زه‌راوند له ده‌ریاچه‌ی زه‌راوند هه‌بووه به (البورق الزراوندی) ناسراوه.^(۲)

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۷۹.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۱۵۹.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۴۱.

(۴) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۲۲، ص ۲۹۰، ص ۲۹۹.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۲۸.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۳۴۰.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۲۰.

(۸) - باکویه: شاریکه له ناوچه‌کانی ده‌رهنه‌ند. معجم البلدان، مج ۱، ص ۲۳۸.

(۹) - شیز: ناحیه‌یه‌کی تازه‌ریایجانه له نیتوان مه‌راغه و زه‌نجان و شه‌ره‌زور و دینه‌وه‌ر. معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۸۳.

(۱۰) - الران: شاریکه له نیتوان مه‌راغه و زه‌نجان. معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۸.

(۱۱) - صرعون: شاریکه کۆنه له ناوچه‌کانی ده‌وریه‌ری موسل. معجم البلدان، مج ۳، ص ۴۰۱.

(۱۲) - حانی: شاریکه ناسراوی دیاره‌که‌ه. معجم البلدان، مج ۲، ص ۲۰۸.

(۱۳) - هرور: قولغیکه پته‌وه له‌باکوری شاری موسل. معجم البلدان، مج ۵، ص ۴۰۳.

(۱۴) - بالو: ناوچه و قه‌لایه‌که له خاکی نهرمینیا، معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۳۰.

(۱۵) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۶۷.

ئهو بهره‌مه ئابووریانه‌ی له بواری پیشه‌سازی به‌کار هاتوون، وهک پیشه‌سازی ده‌رمان لهو ناوچانه‌ی که خاکه‌که‌ی کبریتی بووه، وهک له شاری حولوان^(٣). جگه له‌بهره‌می په‌مۆکه بۆ جل ویدرگ به‌کارهاتوه، له‌ناوچه‌ی (حزه^(٤)) و قامیشی شه‌کر له (غیضة^(٥))، پیشه‌سازی دروست کردنی جلویه‌رگیش، شاری ته‌بریز پتوه‌ی به‌ناویانگ بووه^(٦).

٣- بازارگانی:

شوینه کوردنشینه‌کان هه‌لکه‌وتۆته ناوچه‌یه‌کی جوگرافی ستراتیژی بازارگانی، به‌هۆی به‌یه‌که به‌ستنه‌وه‌ی هه‌موو ئهو رینگاویانه جیاوازانیه‌ی که ده‌وریکسی بالاییان هه‌بووه له هه‌جۆلتی بازارگانی و بۆته تۆرپیکي فراوان له نیتوان رینگا و شکانییه‌کانی نیتوان ولاتان و هه‌ریمه‌کان له‌ناوخواو ده‌روه، به‌مه‌به‌ستی بازارگانی ده‌ستکه‌وته زیده‌کانی کشتوکالی و پیشه‌سازی و بهره‌مهاتوه‌کانی گیانه‌وه‌ری^(٧). نه‌گه‌ر ته‌نیا له روانگی بازارگانی سه‌یری کتیبی یاقوت بکه‌ین، ئهم بابه‌ته چهند خالیک کۆی کردۆته‌وه، به‌کیتک لهو خاله‌ گرنگانه بوونی بازاره، که په‌یه‌هسته‌یه‌کی پتوه‌ی به‌ بازارگانییه‌وه هه‌یه، یاخود دیاریکردنی هه‌ندی ناوچه به‌شوینی بازارگانان^(٨)، هه‌روه‌ها ئهو بهره‌مه ئابووریانه‌ی که له‌ناوچه‌کان

(١) - المصدر نفسه، مج ٥، ص ٤١.

(٢) - المصدر نفسه، مج ٣، ص ١٣٦.

(٣) - المصدر نفسه، مج ٢، ص ٢٩٠.

(٤) - حزه: ناوچه‌یه‌که له نزیك شاری هه‌ولیز. معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٥٦.

(٥) - غیضة، ناحیه‌یه‌که له رۆژه‌ه‌لاتی موسل. معجم البلدان، مج ٤، ص ٢٢١.

(٦) - المصدر نفسه، مج ٢، ص ١٣.

(٧) - بۆ زیاتر زانیاری ده‌باره‌ی بازارگانی له ولاتی کوردستان برونه: اکو برهان محمد، التجارة والنظم المالية في كردستان (٤-٧هـ/١٠-١٣م)، اطروحه دكتورا، مقدمة الى مجلس كلية العلوم الاجتماعية، جامعة كويه، (كۆیه: ٢٠٠٧).

(٨) - معجم البلدان، مج ٣، ص ١٣٠.

ناماژه‌یان پیده‌کات، زیده‌ی بهره‌مه‌کان بازرگانی پیکراوه له گه‌ڼ دیاریکردنی هندی رینگای ناوچه ستراتژییه‌کانی بازرگانی.

أ- بازار:

گرنگترین نهو بازاراندی که یاقوت ناماژه‌ی بۆ کردوون له ناوچه‌کانی وهک (دوغان)^(۱)، که بازاری تیدا هه‌بووه و خه‌لکه‌که‌ی له مانگی جارێک تیدا کۆده‌بوونه‌وه، له بهرتولی بازاره‌که‌ی کپین و فرۆشتنی تیدا ده‌کرا ته‌نانه‌ت داها‌تی سالانه‌ی بیست هه‌زار دینار بوو^(۲)، له بازاره‌کانی (باشزا)^(۳) پوژانی دوشه‌مه و پینج شه‌مه‌ش داده‌خرا، له باعشیکا دا بازار و قه‌یسه‌ری هه‌بوو^(۴)، له (اذرمة)^(۵) نزیکه‌ی دووسه‌د دوکانی تیدا هه‌بووه، شاری به‌رزعه‌ش، که به بازاری (کرکی) به‌ناویانگ بوو، ته‌نیا روژانی یه‌کشه‌مه بازرگانه‌کان تیدا کۆده‌بوونه‌وه و هه‌موو جوړه خه‌لکێک پووی تیده‌کرد^(۶).

ب- کالا هه‌ناردو هاتوو‌ه‌کان:

نهو بهره‌مانه‌ی، که کالای زیده بهره‌مه‌اتوو بوون بازرگانی پیده‌کرا، بهره‌مه‌ کشتوکالییه‌کان وهک هه‌رمی له توشنۆ(شنۆیه)^(۷)، سیو له‌شاری به‌دلیس^(۸)، چه‌ند میوه‌جاتیک له به‌رزعه‌ ده‌کرا به هه‌نارده بۆ فارس و خوزستان(اهوان)^(۹)، هه‌روه‌ها بهره‌می ناژه‌لی وهک ماسی له ده‌ریاچه‌ی شه‌رجیش زۆر بوو، ده‌ناردرا بۆ ناوچه‌کانی

(۱) - دوغان: گونڤیکی گه‌وره‌یه له نێوان ره‌شولعه‌ین و نه‌سیین. معجم البلدان، مج ۲، ص ۴۸۴.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۸۵.

(۳) - باشزا: شاره دینه‌که له کوره‌ی بقعانی موسل نزیک به‌رقمعید. معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۲۲.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۲۴.

(۵) - نه‌زعه‌مه: گونڤیکه له ده‌ورویه‌ره‌کانی شاری موسل. معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۱.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۷۹.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۲۰۱.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۵۹.

(۹) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۷۹.

ده‌ورویه‌ر و تاكو هندستان^(۱)، به‌رهمه‌ پيشه‌سازيه‌كان وه‌ك جل و به‌رگ له ته‌بريژ بۆ ناوچه‌كاني ده‌ورويه‌ري بازرگاني پي‌نده‌كرا^(۲)، خوئ له ده‌رياچه‌ي فره‌ان له‌همه‌دان كورده‌كان بۆ ناوچه‌ي جياجيان ده‌برد^(۳)، كانزاي ناسن بۆ ده‌ورويه‌ري (حاني) و جيهاني ئيسلامي ره‌وانه‌ده‌كرا^(۴)، جگه له‌مه‌ش هه‌ندي جار ناوچه كوردنشينه‌كان، به‌رهمه‌كاني ده‌ورويه‌ر ده‌بون به‌ هاورده بۆ شاره كورديه‌كان، وه‌ك ئيربل پشتي به‌به‌رهمه‌ي ده‌ورويه‌ري ده‌به‌ست^(۵).

ج- ماوه‌ي نيوان ناوچه‌كان به‌ ديار ده‌خات، جگه له تيشك خستنه سه‌ر هه‌ندي رتيگا كه رتيره‌وي بازرگاني بوون وه‌ك:

۱- رتيگاي ناوه‌خزي ناوچه كورد نشينه‌كان:

ئيربل (هه‌ولير)	←	ئورميه (ورمي) ^(۱)
ئيربل (هه‌ولير)	←	ئوشنۆ (شنۆيه) ^(۲)
ئيربل (هه‌ولير)	←	نازه‌ريايجان ^(۳)
موصل (موصل)	←	نه‌سيبين (نصيبين) ^(۴)
نه‌سيبين (نصيبين)	←	ره‌ئسولعه‌ين ^(۵)
هه‌مه‌دان	←	قه‌رميسين (كرماشان) ^(۶)

(۱) - معجم البلدان ، مج ۱ ، ص ۳۵۰ .

(۲) - المصدر نفسه ، مج ۲ ، ص ۱۳ .

(۳) - المصدر نفسه ، مج ۴ ، ص ۲۵۸ .

(۴) - المصدر نفسه ، مج ۲ ، ص ۲۰۸ .

(۵) - المصدر نفسه ، مج ۱ ، ص ۱۳۸ .

(۶) - المصدر نفسه ، مج ۱ ص ۱۵۹ .

(۷) - المصدر نفسه ، مج ۱ ، ص ۲۰۱ .

(۸) - المصدر نفسه ، مج ۲ ، ص ۴۵ .

(۹) - المصدر نفسه ، مج ۱ ، ص ۳۸۷ .

(۱۰) - المصدر نفسه ، مج ۴ ، ص ۹۲ .

همه‌دان ← حولان^(۲)

۲- ریگای دهره‌کی شاره کورد نشینه‌کان:

ئیربل (هولیر) ← به‌غداد^(۳)

همه‌دان ← به‌غداد^(۴)

*****

---

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۵۱۵.

(۲) - المصدر نفسه و الصفحة.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۴۵۹؛ مج ۴، ص ۳۵.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۳۴۰؛ مج ۴، ص ۳۵۸.

بهشی سییه

شارو ئاوی و پوالهته تهلارسازیهکانی ناوچه كوردنشینهكان
لهكتیبی (معجم البلدان)دا

تهویری یهكه:

شار و دهوروبههكانی.

تهویری دووهم:

سیماکانی (قهلاكان، قولفهكان، شورهكان، دهزگا داممزاوهكانی تر)

شارو ئاوايى و روالهته تهلار سازه كانى ناوچه كورد نشينهكان له كتيبي (معجم البلدان) دا

ئاوه دانى و تهلار سازه دوو هۆكارى پهبوست به يه كن له ههر ولات و شوپتيكدا بن، گوزارشت له بهره و پيشه وه چوونى نه قل و ليكدانه وهى دانشتوانى نه و شوپنه ده كات، واته هموو نه و كارانهى له مهر بيناسازيدا بۆ ئاوه دانكردنه وه هاتوونه ته كايه وه، رهنگدانه وهى پلهى زيره كى و شارستانيتى نه و شوپنه يه، بۆيه ههر ميلله تيك گرنگه رادهى توانايى خۆى بزاني له پووى بيناسازيه وه، تا بزاني ناستى رابردووى تا چ راده يه كه ده توانى كاريگر بيت بۆ سهر ژيانى ثابنده، كتيبي (معجم البلدان) يه كيكه له و سهرچاوه گرنگانهى كه به شيكى گرنگى پهبوسته به لايهنى بيناسازى كوردستان و ناوچه كوردنشينهكان، كه تيايدا به شيويه كه ته م دياردانه ليكدرانه ته وه، وهك بلتي پوويكى گشتى شارستانيه تى ته م ناوچانه بن، شارستانيه كهش له وه داخۆى دۆزبوه ته وه كه برىتى بى له بوون و بونيات نانى شارو ديهات و قه لا و قولغ و شوره و كاروانسهر اكان و دامه زراوه كانى تر، همموو نه و شتانه به م شيويه خۆى له (معجم البلدان) دا نواندوه، كه ئيمه له خواره وه يه كه يه كه باسيان ده كه مين:

تهوهری پهكهم

شار و دهوهره بركانی (اعمال)^(١)

یاقوتی حمموی له كتیبی (معجم البلدان) دا بهه مان شهو تاییه تمندیسهی كه زانیارییه كانی خزی پی خستوونه ته روو، بهه مان شیوه باس له ناوچه كوردی و كوردنشینه كانیش دهكات^(٢)، ههروه كو ناماژه مان بو كردهوه، كه چوڼ ناوی زوریه ی ناوچه كان بو زمانی عه ره بی ده گهرنیتته وه، له گهل تیبینی و شیکردنه وهی زمانه وانه عه ره به كان، جگه له مه كاتی باسی هندی شار دهكات به ته وای شوینی هه لكه وتنی دیاری نه كرده وه، كه راسته خو ده كه ویتته چ هه ریمك واتا هندی جار له نیوان دوو هه ریم ده ستیشانی دهكات، وه له بهر شه وهی شوینی كورد ته نها له هندی ناوچه ی دیاری كراودا به دیار ده خات . بویه لیړه دا پشتمان به هندی توینینه وهی زانستی به ستوه، له گهل چند ده قیكی میژووی له مه ر دیاری كردنی شاره كوردنشینه كان^(٣)، له گهل شه وشدا هه ر به وه نه وه ستاوه كه ته نیا باس له بارودوخی ناوه وهی ناوچه كه بكات، به لكو باس له هه مو شه دیهات و شوین و شاروچكه و كوره و ناحیه كانی ده وریه ی دهكات، كه له رووی تیدارییه وه سه ر به شاره كان بوون:

(١) - یاقوت (اعمال)ی بو شهو ده وریه رانه به كارهیته وانه، كه په یوه ست به شاره كه، واته هه ر شارنكی گه وره چند شاروشاروچكه و تاخ وگه ركه له خووه ده گرت.

(٢) - بو زیاتر زانیاری بگه رتیه سه ر به شی یه كه می شه لیکولیتنه ویه.

(٣) - لیکولیتنه وه كانیش وه كو : فائزه محمد عزت، المرجع السابق ؛ النقشبندی، الكورد فی الدینور و شهرزور، اذر بیجان.؛ حكیم احمد مام بكر، المرجع السابق؛ صلاح الدین امین طه، المرجع السابق؛ احمد میرزامیرزا، المرجع السابق. بو ده قه میژوویه كانیش له باس كردنی هه ر شارنك بهرچاو ده كه ویت .

یه‌که‌م // شاره‌کانی هه‌ریمی جه‌زیره:

۱- آمد/ ئامهد - دیاربه‌کر:

بۆ پیناسه‌کردنی ئەم شاره یاقوت یه‌که‌م جار هه‌ولتی داوه بئه‌چه‌ی وشه‌ی ناوی شاره‌که له ڕووی زمانه‌وانییه‌وه لیکبدا‌ته‌وه و ڕه‌گه‌زی دروستبوونی ناوه‌که‌ی بۆ دیار بخت^(۱). له‌گه‌ڵ ئەمه‌شدا هه‌ندی له سه‌رچاوه‌کان هه‌مان ئەم وشه‌یه ده‌به‌نده‌وه سه‌رناوی ئەو که‌سه‌ی که ئەم شاره‌ی دروست کردووه^(۲). که یه‌که‌که له شاره‌ کۆنه‌کانی هه‌ریمی جه‌زیره و گه‌ره‌ترین شاری دیاربه‌کری ئەوکات بووه^(۳). ده‌که‌وتته سه‌ر چیا له رۆژئاوای ڕووباری ده‌یله‌دا^(۴). هه‌مان ئەو رووباره له شێوه‌ی ده‌مه‌داس (هه‌لال) له سی‌لاوه ده‌وره‌ی داوه^(۵).

۲- میافارقین/ مه‌یافارقین:

به‌ناویانگه‌ترین شاره له دیاربه‌کری هه‌ریمی جه‌زیره‌دا^(۱). به‌لام له‌به‌ر ئەوه‌ی ئەم شاره که‌وتۆته سنووری نیوان هه‌ریمی جه‌زیره و ئه‌رمینیا^(۲). هه‌ندی جار شوینه‌که‌ی به‌خاکی ئه‌رمینیا ژمی‌دراوه^(۳)، یاقوت ناوه‌که‌شی بۆ دوو ڕه‌گه‌ شی ده‌کاته‌وه. ڕه‌گه‌ی یه‌که‌م (میا) که ناوی که‌چی بنیاتنه‌ری شاره‌که‌یه و (فارقین) به‌مانای جیا‌کردنه‌وه دیت وانا (بارجین) به

(۱) - بروانه: ئەم لیکۆلینه‌وه‌یه، ل ۲۴.

(۲) - ئامیدی کوری مالک یان ئامیدی کوری سه‌مید که یه‌که‌مین که‌س بووه ئەم شاره‌ی بنیات ناوه. ابن شداد، المصدر السابق، ق ۱، ج ۳، ص ۲۵۳؛ الهروي، الاشارات الي معرفة الزيارات، تحقيق: جبانيت سورمل، (دمشق: ۱۹۵۳)، ص ۶۶.

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۵۶؛ مج ۲، ص ۱۳۴.

(۴) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۰۱؛ الحميري، المصدر السابق، ص ۳.

(۵) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۵۶.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۱۳۴؛ مج ۵، ص ۳۵.

(۷) - الحميري، المصدر السابق، ص ۵۶۷.

(۸) - الادريسي، نزهة المشتاق في ذكر الامصار و الاقطار والبلدان، (د/م/ت)، ص ۲۸۴.

زمانی فارسی^(۱) به‌چەشنتیک یه‌کتیک شوینه‌که‌ی جیا بکاته‌وه و یاخود پته‌وی بکات. به‌لام (الانصاری) (م: ۷۲۷/ک/ ۱۳۲۶ز) له‌سه‌ره‌تا به‌فارقینی داناوه، دواتر بۆته عه‌ره‌بی واته بۆته (مه‌یافارقین)^(۲). له‌گه‌ل نه‌مه‌شدا یاقوت ناوکی تریشی خستۆته ڤوو، که بریتیه له (مدود صالا) که به‌زمانی عه‌ره‌بی مانای شاری شه‌یدان دیت^(۳). کورده شامیه‌کان به‌یه‌کتیک له‌پیکه‌هاته‌ی دانیشتوانی شاره‌که داده‌نیت^(۴).

۳- جَزیرهٔ اِبْنِ عُمَرَ / جَهزیره‌ی ئیبن عومەر-بۆتان:

یاقوت وای بۆ ده‌چیت که یه‌که‌مین که‌س بنیاتی نابی، (حسن بن عمر بن الخطاب التغلبی) (م. ۲۵۰ ک - ۸۶۵ز) بووه^(۵). به‌لام له رایه‌کی تردا هاتوو که ئەم که‌سایه‌تییه دووباره بنیاتی ناوه‌ته‌وه^(۶)، که بۆچونیکێ په‌سه‌ند تر دروست تره، چونکه هه‌ندی سەرچاوه دروست بوونی ئەم شاره بۆ سه‌رده‌می دوا‌ی لافاوی (طوفان) ی نوح ده‌گه‌رینه‌وه^(۷). ناویشی (جَزْرَتَاد کَرْدُو) بووه^(۸). واتا (جهزیره‌ی کورده‌کان)^(۹). کاریگه‌ری ناوی ڤوواری دیمله یان بوونی دۆل و خه‌ره‌ند و چال له‌م شاره که به‌تاو

(۱) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۳۵ - ۲۳۶.

(۲) - نخبه‌الدهر، ص ۱۹۱. بروانه‌ ئلسترنج، المرجع السابق، ص ۱۴۳.

(۳) - ئەم ناوه ڤۆمه‌کان لییان ناوه، له‌به‌ر نه‌وه‌ی کاتی ناکوکی له‌گه‌ل مه‌لیکی فارسی (سابورذو الاکتاف) له‌م ناوچه‌یه ڤویداوه، ژماره‌یه‌کی زۆر له‌خه‌لکی مه‌سیحی تیدا کوژراوه، بۆیه ئەم ناوه‌ی ڤی ووتراوه. معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۳۷.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۲۳۶.

(۵) - ڤه‌نگه مه‌به‌ستی نه‌وه بووینت، ناوه‌که بۆ زمانی عه‌ره‌بی بگه‌رینه‌ته‌وه. المصدر نفسه، مج ۲، ص ۱۳۸.

(۶) - ابن شداد، المصدر السابق، ق ۱، ج ۳، ص ۲۱۳؛ الانصاری، المصدر السابق، ص ۱۹۱.

(۷) - الهروي، المصدر السابق، ص ۶۸. بۆ زانیاری زیاتر بره‌وانه: سلام حسن طه، جزيرة ابن عمر (بۆتان)، (همولیر: ۲۰۰۶)، ص ۲۵-۳۱.

(۸) - هارتمان، دائرة المعارف الاسلامیة، مادة (جزیره ابن عمر)، مج ۱۱، ص ۴۴۶.

(۹) - ابن شداد، المصدر السابق، ق ۱، ج ۳، ص ۲۱۳.

دهوره دراوه، بۆیه به جهزیره ناوبراوه.^(۱) شویتنه‌که‌ی له باکووری شاری موسل(موسل) دایه^(۲).

۴- حیزان/حیزان-هیزان^(۳) :

شاریکه له دیاربه‌کری هدرتمی جهزیره و له نزیک شاری (سعد/سعرت)^(۴) دایه^(۵). له کۆنوه کوردی تیدا نیشته‌جی بووه، به تایبه‌تی هۆزی حاربوختی کوردی^(۶).

۵- حصن کيفا/ حصن کيفيا:

یاقوت ناوی ئەم شارە‌ی بۆ وشه‌یه‌کی ئهرمه‌نی گه‌راندۆتسه‌وه، که (که‌یبا) یه^(۷). ئهرمه‌نییه‌کانیش به‌م قولغه‌یان وتوهه (کیفی)^(۸) پیشی وایه ده‌که‌ویته‌ نیوان جزیره‌ی ئین

(۱) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۳۸.

(۲) - المصدر نفسه و الصفحه؛ المشترك وضا، ص ۱۰۲؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ۲۰۷.

(۳) - لهه‌ندی سەرچاوه ناوه‌که‌ی بۆ(حیزان بن انوش بن شیت بن ادم علیه السلام) ده‌گه‌رتننه‌وه. سباهی زاده، المصدر السابق، ص ۳۰۳. وه‌له‌ رۆژگاری نه‌مرۆدا به (هیزان) ناسراوه، که وشه‌یه‌کی کوردیه‌سه‌ وه‌ مانای هۆز دیت. عبدالرقيب يوسف، الدولة اللوستكية، (بغداد: ۱۹۷۲)، ج ۱، ص ۲۲.

(۴) - سعد: شاریکى گه‌وره‌یه له دیاربه‌کر نزیک ئهرزه‌ن. الشابشتي، الديارات، تحقيق: كوركيس عواد، (بيروت: ۱۹۸۶)، ص ۱۹۸.

(۵) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۳۱.

(۶) - الفارقي، تاريخ الفارقي، حققه وقدم له: عبد اللطيف عوض، راجعه محمد شفيق غريال، (القاهرة: ۱۹۵۹)، ص ۴۹، ص ۵۹.

(۷) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۲۶۵. (حمدالله مستوفى قزوینی) بنیاتنانی ئەم شارە بۆ پاشای فارسى ئهرده‌شير بابکان ده‌گه‌رتنیتته‌وه. نزهة القلوب، ص ۱۰۳.

(۸) - پروانه: سپان حسن علي، حصن كيفا، (اربييل: ۲۰۰۵)، ص ۲۵-۲۷.

عومەر و شاری نامید^(١). ناویراو وهسفی پرده کەمی ئەم شاره ده کات، که له لایه کەوتۆته سەر پروویاری دیله، ئەم پرده هاوشیوهی نییه له هیچ شوینیک^(٢).

٦ - دارا:

ناوه کەمی بۆ پاشای فارسی (دارا بن دارا بن قویاذ)^(٣) ده گهریتهوه^(٤). کەوتۆته بناری چیاکانهوه^(٥)، مەبهست له چیای ماردینه^(٦) له نیوان شاری نه سیبێن و ماردین^(٧) به دوری (بیتج فەرسه خ/٣٠ کم) له شاری نه سیبێن^(٨). نیشته جیبووانی کورد له ده ورره ی ئەم شاره به دی کران^(٩).

(١) - معجم البلدان، ج ٢، ص ٢٦٥. کهچی له هندی سەرچاوه له نیوان مەیفارقین و جهزیره ی نین عومەر دانراوه. القلقشندی، المصدر السابق، ج ٤، ص ٣٢٠؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ٢٩٥.

(٢) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٦٥.

(٣) - دارا کورپی دارا وه له لای فارسه کان به دارای سیبیم ناسراوه له نیوان (٣٣٦-٣٣٠ پ.ز) حوکمی کردوه، دواتر نه سکه ندهری مه کدۆنی کووشتیویه تی. المسعودی، مروج الذهب، ج ١، ص ١٥٦.

(٤) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤١٨؛ المشترك وضعاً، ص ١٦٧.

(٥) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤١٨. بهه مان شیوه (الاصطخري) باسی کردوه. المسالك و الممالك، ص ٥٣.

(٦) - المشترك وضعاً، ص ١٦٦؛ ابو الفداء، المصدر السابق، ص ٢٨١؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ٣٢٣.

(٧) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤١٨.

(٨) - الحميري، المصدر السابق، ص ٢٣٠.

(٩) - ابن جبير، رحلة ابن جبير، المعروف ب(تذکیره باخبار عن اتفاقات الاسفار)، (بيروت: ١٩٥٩)، ص ٢١٥.

۷- الرُّها / روه‌ا - ئورفه:

یاقوت ناوی نهم شاره بۆ (رها بن الروم بن لنطی بن سام بن نوح) ده‌گه‌رینیتته‌وه^(۱). له‌لایهن رۆمه‌کانیش به (اذاسا) ناویردراوه^(۲). ده‌که‌وێته‌ نێوان موسل و شام به‌ دووری (شەش فەرسەخ ۳۶ کم)، له‌ هدریه‌کیکیان^(۳).

۸- زوزان / زۆزان^(۴):

یاقوت سهره‌تا به‌ کوره‌یه‌کی به‌ناویانگ له‌ نێوان چیاکانی ئه‌رمینیا و خیلات و نازه‌ریایمان و دیاریه‌که‌ر و موسلی داده‌نیت^(۵)، به‌لام دواتر زانیاری له‌ (ابن الاثیر) وه‌رده‌گریت، که‌وا ناحیه‌یه‌کی فراوان بووه‌ له‌ رۆژه‌لاتی دیمله‌ له‌ نزیک جەزیره‌ی ئه‌ین عومەر، سهره‌تای سنووره‌که‌ یشی به‌ دووری دوو رۆژ له‌شاری موسل ده‌ست پێده‌کات و تا شاری خیلات و له‌نازه‌ریایمان کۆتایی دیت^(۶). خه‌لکه‌که‌ی ئه‌رمه‌نی بووه‌ و کوردیش به‌خاوه‌ن قه‌لا و مه‌مله‌که‌ت له‌م ناوچه‌یه‌ ناسراوه^(۷).

(۱) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۰۶

(۲) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۲۷؛ مج ۳، ص ۱۰۶؛ ابن عبدالحق البغدادي، المصدر السابق، ج ۱، ص ۴۶.

(۳) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۰۶

(۴) - زۆزان وشه‌یه‌کی کوردیه‌ و به‌ناوچه‌یه‌کی ناووه‌ه‌وای سه‌خت و سارد ده‌لێن، واتا کۆتستان. حکیم احمدمام بکر، المرجع السابق، ص ۱۶۲، هامش رقم (۲).

(۵) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۵۸.

(۶) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۵۸

(۷) - المصدر نفسه و الصفحه

۹- سنجار / سینجار-شهنکار:

سه‌بارت به‌ناوه‌که‌ی یاقوت له دوو رادا چری ده‌کاتمه‌ه. یه‌کیکیان بۆ نه‌وه‌ی پیغه‌مبهر ئیبراهیم (سلاوی خوای لیبی)، که یه‌که‌مین دروستکاری شاره‌که بووه^(۱). به‌لام له راکه‌ی تردا بۆ که‌شتیه‌که‌ی نوح (سلاوی خوای لیبی)، که به‌ته‌ک چیا‌ی سینجار رویشتوه^(۲). شوینه‌که‌شی ده‌که‌وتته‌ بناری چیا و له پۆژه‌ه‌لاتی هه‌رتمی جه‌زیره و پۆژئاوای شاری موسل وله‌باشووری نه‌سیبین دایه^(۳)، که دووری نیوانیان سی پۆژه‌ری یه^(۴). هه‌ر له‌کوژنیشه‌وه به‌شاری نیشته‌جیبوانی کورد دانراوه^(۵).

۱۰- ماردین :

یاقوت ناوی نهم شاره‌شی بۆسه‌ر زمانی عه‌ره‌بی گه‌رانددته‌وه، گوايه وشه‌که کۆیه‌و بۆ چاوگی یان کاری (مارد) ده‌گه‌رتته‌وه، که به‌مانای سه‌رکه‌ش دپوه‌زمه) دیت، ره‌نگه له‌به‌ر نه‌وه بیته هه‌لکه‌وتنی شاره‌که له‌سه‌رچیا‌یه‌کی به‌رزدايه^(۱). به‌لام هه‌ندی سه‌رچاوه‌ش ده‌گه‌رپننه‌وه بۆ ناوی (ملودین)، که ناوی یه‌کیک له کوره‌کانی پاشایه‌کی فارسه که له‌م ناوچه‌یه نیشته‌جی بووه^(۲).

(۱) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۲۶۲

(۲) - المصدر نفسه والصفحة ۴؛ القزويني، اثار البلاد، ص ۴۹۳.

(۳) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۶۲؛ سباهي زادة، المصدر السابق، ص ۳۹۸.

(۴) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۶۲.

(۵) - ابن بطوطة، المصدر السابق، ص ۱۳۸.

(۶) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۳۹. همروه‌ها پروانه: ابن جبیر، المصدر السابق، ص ۲۱۵؛ القزويني، اثار البلاد، ص ۲۵۹؛ ابو الفداء، المصدر السابق، ص ۲۷۹.

(۷) - پاشای فارسی دواي نه‌وه‌ی کوره‌که‌ی نه‌خۆش ده‌که‌وتت، پزیشکه‌کان چیا‌یه‌کی به‌رزی بۆ ده‌ست نیشان ده‌که‌ن، تاكو چاك بيته‌وه که شوینی شاری ماردین بووه. الماردیني، تاريخ ماردین في كتاب (ام العبر) تحقيق: حمدي عبدالمجيد السلفي، تحسين ابراهيم الدوسكي، (دهوك: ۲۰۰۲)، ص ۱۱.

ناوچه پتهو و قايمه كهي له هدرتيمى جەزيره دەرپوانيتته سەر شارى نەسببىن و داراو دونهيسەر^(۱). بەلام يەكيتك لهو خاسيبه تانهى ئەم شارە كە ياقوت ناماژەى پى دەكات، خانووه كانى چين لەسەر چين گونجاوه بە جۆرتك هەر چينيتك وهستاوه لەسەر ئەوهى ژيرهوى خۆى^(۲).

۱۱- دُنيسِر / دونهيسەر _ قزل تەپه (خوسرى):

شاريتكى گهورهيه له هدرتيمى جەزيره له تزيك شارى ماردىن، نيوانيان (دوو فەرسەخە / ۱۲ كم) ياقوت دووجار سەردانى ئەم شارەى كرددوه، سەرەتا لە گوند چووه، دواتر گۆرپانكارى گهوهى بەسەردا هاتوه دواى تپه پيونى سى سال ژمارەى دانىشتوانى زيادى كرددوه و بازاى فراوانى لى دروستبووه^(۲).

۱۲- نَصِبِين / نەسببىن:

شاريتكى هدرتيمى جەزيره لهسەر پىنگاى نيوان موسل و شام، دوورى لهگەل شارى موسل شەش پۆزه پتیه^(۴). دەكهوتتە باكوورى شارى سىنجا^(۵) و، نيوانيشيان (نۆ فەرسەخە / ۵۴ كم)^(۱).

بەيه كيتك لەشارە كوردن شينهكان دادەنريت^(۱)، بەتايبهتى لەيه كيك لهو ناوچانهى، كەسەر بەم شارەبووه^(۲).

(۱) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۳۹

(۲) - المصدر نفسه و الصفحة

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۴۷۸. ههروهها (ابن جبير) بههه مان شيوه وهسفى دهكات، جگه لهوهى كاروانه رتیه بازرگانان بووه. رحله ابن جبير، ص ۲۱۶؛ سوادى عبد محمد، الاحوال الاجتماعيه والاقتصاديه فى بلاد الجزيره الفراتيه خلال القرنين السادس الهجرى الثانى العشر الميلادى، (بغداد: ۱۹۸۹)، ص ۶۲-۶۳.

(۴) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۸۸.

(۵) - ابو الفداء، المصدر السابق، ص ۲۸۳؛ سباهى زاده، المصدر السابق، ص ۶۲۵.

(۱) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۸۸؛ القزويني، اثار البلاد، ص ۴۶۷.

۱۳- مَوْصِل / (مهوسیل) موسل:

یاقوت ناوی ئەم شارە بۆ هۆکاری شۆین هەنگەوتنەکی گەڕاندۆتەوه، کەچۆن شوینی بەیدە گەیانندی ناوچه‌کانی هەریمی جەزیرە و عێراقە، یاخود لەنیوان پروویاری دێجلە و فورات،^(۳) لەگەڵ ئەمەشدا بەنیۆه‌ندیکی نیوان سینجار و حەدیسە یە^(۴). هەرۆه‌ها بەناوچه‌یکە نیوان جەزیرە و شامیش دادەنریت^(۵). هەر سەبارەت بە ناوہ‌کە‌ی ناماژە بەناوی پاشایەک دەکات کە ناوی (موسل) بووه^(۶). کەرەنگە بۆ ئەو بگەریتەوه. بەلام پرای یەکەمی کەزیاتر بەپەسەند زانیوه، ئەمیش بۆ واتای وشەکە لەزمانی عەرەبی بەدیار دەکەوت. جگە لەو ناوہ جیاوازانە‌ی بۆ شاری موسلی داناوه^(۷).

لە دیدی یاقوتدا کەوتۆتە سەر لایەکی روویاری دێجلە^(۸)، بەشێوەیەک لەبەرە رۆژئاواکە‌ی هەنگەوتووہ^(۹)، رووہ رۆژە‌لاتەکە‌ی بە نەینەوا ناسراوبووہ^(۱۰). لەبەر ئەوہ‌ی

(۱) - ابن جبیر، المصدر السابق، ص ۲۱۵.

(۲) - بەتایبەتی (طور عابدين-میدیات) کە کوردەکان هەندێک لە هۆزی عەرەبی شەیبانی لەم ناوچه‌یە نیشته‌جێ بوینە. الهمدانی، المصدر السابق، ص ۲۴۷.

(۳) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۲۳.

(۴) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۲۳.

(۵) - ابن الفقيه الهمداني، المصدر السابق، ص ۱۷۶.

(۶) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۲۳. بەلام (المقدسی) ناماژە بووه دەکات کە ناوہ‌کە‌ی خۆلان بووه، ، بەلام کاتی عەرەب لێی نیشته‌جێ بوون گۆریویانە بۆ موسل. احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ص ۱۲۶. لەوانەشە وشە‌ی خۆلان کوردی بیته، لەبەر ئەوہ‌ی لەوشە‌ی خۆلانەوه نزیکە ومانای موسلیش لەوہ‌سغه جوگرافیه‌کە‌ی گوزارشت لە بەیە‌ک‌گە‌یاندن و خۆلانەوه‌ی ناوچه‌کان دەکات.

(۷) - وه‌کو ناوی (اثر) لەسەر دەمی فارسه‌کان بە نوارد شیرو ناوی هاتوه، (حدبا) ی بۆ ناوی شاری موسل گەڕاندۆتەوه. معجم البلدان، مج ۱، ص ۹۲، مج ۵، ص ۲۲۳، مج ۲، ص ۲۲۷؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ۱۳۰.

(۸) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۲۳.

(۹) - القزوينی، اثار البلاد، ص ۴۶۱؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ۶۱۱.

(۱۰) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۲۳.

پيش ئيسلام ئهم شاره له دوو قوتغ پينكها تبوو رۆژهه لاته كه ي نهينهواو رۆژناواكه ي موسل بووه ^(١).

ههروهها ناويراو ئهم شاره بهيه كيتك له پايتهخته كاني دهولته تي ئيسلامي وهسف دهكات ^(٢). له بهر نهوه ي شوين و پينگه ي گرنگي موسولماناني جهزيره بووه و به جوړيك مولك و مائي دهولته تي تيدا كو ده كرايه وه ^(٣).

ياقوت له باسي زور ناوچه كاني سدر بهم شاره، واتا دهه ورو بهره كاني كوردي ليه به ديار ده خات ^(٤)، جگه له وه ي هه رله سه ده ي چواره مي كوچي ده يه مي زاييندا ئهم ناوچه يه به شويني راسته وخوي كوردي دانراوه ^(٥).

١٤- اربيل / ئيربل-هههولير:

ياقوت ناوي ئهم شاره بو ئهم شي كرده وه، كه زمانه واناني عه ره ب بزيان كرده وه، ده گه رپنينيه وه ^(٦).

پاشان به يه كيتك له ناوچه كاني موسلي ژماردوه ^(٧).

(١) - الانصاري، المصدر السابق، ص ٤٠؛ ابو الفداء، المصدر السابق، ٢٨٥.

(٢) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٢٢٣.

(٣) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ١٩٤.

(٤) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٣٨؛ مج ٢، ص ٤٣٢. ههروهها ماركو له گه شته كه ي نامازه ي به وه كرده وه، كه چوڻ خه لكي نهوشاره كورديان بي وتراوه. travels of Marco polo, p 37

(٥) - المسعودي، مروج الذهب، ج ٢، ٣٣٨؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ١٩٥. بو زياتر زانباري بروانه: لسترنج، المرجع السابق، ص ١١٥-١١٨.

(٦) - بروانه ئهم ليكولينه وه، ل ٢٥.

(٧) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٣٨؛ الانصاري، المصدر السابق، ص ١٩٠. به لام (ابن خرداذبه) به يه كيتك له ناحيه كاني (طسوج) ي (سواد / ره شه خاك) ي داناهه. المسالك والممالك، ص ١٨. به بنكه يه (قاعيه) ي گرنگي شه ره زووريش ژمي دراهه. ابو الفداء، المصدر السابق، ص ٤١٣؛ سباهي زاده، المصدر السابق، ١٣٦.

ناویراو باس له‌خه‌لکی شاره‌که ده‌کات، که کورد بوونه دواتر به‌عه‌ره‌بی کراوه (استعربوا) ^(۱). به‌لام به‌شپۆه‌ی گشتی به‌عه‌ره‌ب نه‌کراوه، به‌لکو ناویراو له‌گه‌ل چینیک قسه‌ی به‌عه‌ره‌بی کردوو و نه‌وانیش به‌هه‌مان زمان وه‌لامیان داوه‌توه بویه وایزانیوو هه‌موو خه‌لکه‌که به‌عه‌ره‌بی قسه‌یان کردوو، په‌نگه‌ ئه‌م توێژه‌ش چینی رۆشه‌نبیرو زاناکان بووین، چونکه یاقوت له‌گه‌شته‌کانی بۆ هه‌ر ناوچه‌یه‌ک وویستوو به‌تی چاوی به‌ زاناکان بکه‌وێت، وزانیاریان لیوه‌ریگریت، جگه له‌مه‌ش خوێندن به‌گشتی له‌وکاته بۆ خوێنده‌واران به‌عه‌ره‌بی بووه زیاتریش خوێندنیک ئاینی بوو.

به‌لام بۆ باسکردنی سروشتی قهومی ئه‌م شاره که کورده هۆنراوه‌یه‌کی به‌نمونه ده‌هینیتته‌وه که به‌شپۆه‌یه‌کی خراب وه‌سفیان کراوه، ئه‌گه‌رچی ئاماژه به‌وه‌ده‌کات که شعیریکی گالته‌وگه‌پی (نوشیروان البغدادی) ناسراو به (شیطان العراق الضریر) ^(۲) و وه‌هۆنراوه‌یه‌که‌یشی به‌لگه‌یه‌ک نیه بۆ دیارکردنی ئاکارخه‌لکی ئه‌م شاره چونکه هه‌ر ئه‌م شاعیره په‌شیمان ده‌بیته‌وه وه‌هۆنراوه‌یه‌کی تر دا به‌سه‌ر یان دا‌هه‌لده‌لیت. ^(۳)

۱۵- بَلْد - بَلط ^(۴) / به‌له‌د:

ئه‌م شاره له‌سه‌رده‌می فارسه‌کان (شه‌رآبادی پیی و تراوه) ^(۵). ده‌که‌وێته باکووری شاری موسل و له‌ رۆژئاوای دیله‌دایه: یاقوت به‌یه‌کیک له‌ ناوچه‌کانی سه‌ر به‌شاری موسلی داناره، که دووریه‌که‌ی له‌گه‌ل ئه‌م شاره (حه‌وت فه‌رسه‌خ / ۴۲ کم) بووه، له‌گه‌ل شاری نه‌سیبین (بیست و سی فه‌رسه‌خ / ۱۳۸ کم) بووه ^(۶). ئه‌گه‌ر چی یاقوت ئاماژه به‌وه ناکات

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۸؛ الانصاری، المصدر السابق، ص ۱۹۰.

(۲) - سه‌رچاوه‌ی به‌رده‌ست باس له‌ژیانی ناکه‌ن

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۹.

(۴) - معجم البلدان، مج ۱ ص ۴۸۴.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۴۸۱. له‌سه‌رده‌می ئاشووریه‌کان به (بلدای یان بلطای) هاتوو، بۆ زیاتر

زانیاری پروانه: عبدالله امین اغا، بلد (اسکی موصل)، (موصل: ۱۹۷۴)، ص ۱۳.

(۶) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۴۸۸.

كهښم شارهو ناوچهی تر كوردی تیدا ژیاوه، بهلام هدریمی جهزیره بهههریمیکی كوردی داده نریت، بویه رهنگه كورد لهو ناوچانهی كه ناوبراو كوردی لیبه دیار نه خستوه هه بویت،

۱۶- حَرَان / حهران:

یاقوت ناوی ښم شارهش بۆ زمانی عهده بی ده گهریتتهوه، بهلام ښماژه به پایسك دهكات كه په كه مین كهس (هاران) بووه دروستی كردوه، كه رهنگه بۆ ښم ناوه بگهریتتهوه^(۱). شاریکی به ناویانگی جهزیره یه و سدره پتگای موسل و شام و پۆم بووه^(۲).

۱۷- سَرُوج / سهروج:

شاریکه له نزیك حهران له هدریمی جهزیره^(۳).

۱۸- الرَّقَّة - (رهقه):

ناوی ښم شاره به رۆمی کالینکوس بووه^(۴)، ده که ویتته هدریمی جهزیره له سهر فورات، نیوانی له گهڼ حهران سی رۆژه پتیه^(۵). یاقوت ښماژه به له ناوچوونی ښم شاره دهكات و ناوه که ی خستوته سهر رافقه، هدروو ناوچه به گشتی پتی وتراوه په^(۶).

(۱) - معجم البلدان ، مج ۲ ، ص ۲۳۵

(۲) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۲۳۵.

(۳) - المصدر نفسه ، مج ۳ ، ص ۲۱۶

(۴) - المصدر نفسه، مج ۴، ص ۴۳۲

(۵) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۵۹.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۱۵.

۱۹- رَأْسُ عَيْنٍ / ره‌ئسوعه‌ین (سه‌راکانی):

شاریکى گه‌وره‌یه و به‌ناوبانگه له میژووی کۆن، له نیوان هه‌ران و نه‌سیبێن و دونه‌یسهره، که دووری له نه‌سیبێن (بیست و پینج فهرسه‌خ/ ۱۵۰ کم) بووه، سه‌روچاوه‌ی ناوی زۆر لیبوه^(۱). هه‌ندی جار پیتی گوتراوه (عین الورده)^(۲).

۲۰- ثَل موزن / گردۆله‌ی موزون:

شاریکى کۆنه له نیوان ره‌ئسوعه‌ین و سروج دایه، نیوانی له‌گه‌ڵ یه‌که‌میان ده‌ میله (نزیکه‌ی سی فهرسه‌خ/ ۱۸ کم) و به‌ به‌ردی ره‌ش بونیات نراوه^(۲).
دووه // هه‌ندی له‌و شاره کوردنشینه‌نهی هاوسنوری هه‌ریمی جه‌زیره و چیاکانن، یاقوتیش ده‌یانژمیتریت به‌شاره‌کانی (هه‌ریمی عیراق)^(۴)، که‌راسته‌وخۆ ده‌که‌ونه لای باکووری پۆژه‌ه‌لاتی:

۲۱- دَقُوقًا / داقوقا^(۵):

شاریکه له نیوان ئیربل و به‌غدا^(۱)، یاقوت باس له‌وه ده‌کات که ئەم ناوچه‌یه هه‌واڵ و فتوحات و رووداوی خه‌وارجه‌کانی تێدا زۆر بووه^(۲). ئەم باسه‌ش له‌وه‌وه سه‌رچاوه‌ی

(۱) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۱۴.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۴، ص ۱۸۰.

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۴۵.

(۴) - یاقوت به‌ناوچه‌کانی ره‌شه‌خاکی ناو بر دووه، معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۷۲-۲۷۵. سنووری لای باکووری شاری هه‌دیه‌یه له‌سه‌ر رووباری فورات و تکریت له‌سه‌ر رووباری دیحله، لای باشووریش عه‌بادان و ده‌ریای فارسیه (خلیج العربی)، له‌پۆژناواکه‌شی قادیسیه کوفه، و هه‌سه‌ره‌زور و حولان و سه‌یوان سه‌یمه‌ره له‌لارۆژه‌ه‌لاتیه‌یه. الاصلطخری، المسالك والممالك، ص ۵۶.

(۵) - داقوق توژمه‌رتک پیتی وایه و شه‌یه‌کی کوردیه‌و له‌دوو بره‌گه پیتک دیت (ده و اتا دی) (کوک و اتا گه‌وره). محمد جمیل ملامحمد روژیانی، داقوق فی التاریخ، (السليمانية: ۲۰۰۴)، ص ۷. هاوکات دووریه‌که‌ی له‌دووز خورماتو (۳۹ کم) له‌گه‌ڵ که‌رکوک (۳۷ کم) ده‌ییت. فائزه محمد عزت، المرجع السابق، ص ۶۰، هه‌مش، رقم (۴).

گرتووه، که ژماره یهک له خهوارچهکان له سنوری نیتوان جهزیره و چیاکان و عیراق دا چالاکیه کانی خزیان بهر توه دهبرد^(٢)، نهم شارهش له نیتوان ههرسی ناوچه دا هه لکه وتووه، جگه له مهش له بهر توهی دوور بووه له ناوچهی دهسه لاتی ته مهویه کان.

٢٢ - بَنَدَنِجَينَ / بَهَنَدَه نِجَينَ - مَهَنَدَه لای:

سه بارت به م شاره یاقوت له زانیاری (حمزه نه سفه هانی) یهوه وهرگرتووه که نهم شاره ناوچه یه که له ههریمی عیراق و له پال چیا و کاروباره کانی سهر به شاری به غدا بووه^(٤).

به لام (المقدسی) له ریز شاره کانی حولوانی داناوه^(٥). ههروه ها یاقوت له زاری (العماد بن کامل البندیجی) یهوه گیتراویه تیهوه، که به نده نیجین چهند گهره کیکی ناوه دانی له یهک دوور، که هه یچ کامیان له تهک یه که وه نه بوون، ده گرتته وه.

به لام سه بارت به ناوه که ی ناوبراو له سه ره تادا ناماژهی به ناوی (وندینکان) کردووه، پاشان ههر نهم ناوه بۆ عه ره بی (به نده نیجین) گۆردراوه^(١)

(١) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤٥٩؛ حمد الله مستوفی قزوینی، نزهة القلوب، ص ٤١. به لام له هه ندی سهرچاوه له ریز شاره کانی ههریمی جهزیره دانراوه. ابو الفداء، المصدر السابق، ص ٢٨٧؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ٣٢٨.

(٢) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤٥٩.

(٣) - یه کیک له مو بزوتنه وانه (شیبان بن عبد العزیز الحروری الخارجی) له سه ره ده می دوا خه لیه نه مهویه کان (مهروانی کوری محمد) له سنوری نهم ناوچه بهر توه دهبرد. خلیفه بن خیاط، تاریخ خلیفه ابن خیاط، راجعه و ضبطه و صححه و حواشه و فهرسته، مصطفی نجیب، حکمت کشلی، (بیروت، ١٩٩٥)، ص ٢٤٥-٢٤٦؛ ابن الاثیر، الکامل، ج ٤، ص ٣٥٦-٣٥٨. بۆ زیاتر زانیاری پروانه: احمد میرزامیرزا، المرجع السابق، ص ١١٤-١٢١.

(٤) - معجم البلدان، مج ١، ص ٤٩٩. هاوکات سنوره که ی له باکووری پۆژه لاتی شاری به غدا یه، به دووری (٥١) کم وه بهشی پۆژناوashi چیا ی پشتکوه، له سه ره سنوری نیتوان عیراق و نیترا نه. محمد جمیل بندی رۆژیانی، مدن کوردیه قديمه، (السليمانية: ١٩٩٩)، ص ٨٩.

(٥) - احسن التقاسيم فی معرفة الاقاليم، ص ١٠٧.

۲۳ - خانقن / خانیقین:

شاریکه له ناحیه‌کانی ره شه‌خاک له کوره‌ی (شاه فیروز)^(۱) له رینگای هه‌مه‌دان بۆ به‌غدا،^(۲) به‌لام سهرچاوه‌کانی پیش یاقوت به‌گه‌وره گوندیکی سهر به حولان^(۳)، یاخود گوندیکی ههریمی عیراقیان داناوه^(۴)، له‌گه‌ل نه‌مه‌شدا به‌یه‌کیتک له ناوچه‌کانی سهر به ههریمی چیاکانی نزیك شه‌هره‌زوریش ژمیردراوه^(۵).

۲۴ - جلولاء / جهلولا:

یاقوت ناوه‌که‌ی بۆ رووداوی (جهلولا)^(۶) ده‌گهرینیتته‌وه‌وه، واتا دیسانه‌وه خۆی ده‌خاته ناو هه‌له‌ی زانستی، به‌شیتوه‌یه‌ک پیتی وایه نه‌م ناوچه‌یه وه‌کو گۆره‌پانی لاشه‌ی دوژمنانی نیسلام بووه، واتاله وشه‌ی (جلله‌ها)هاتوه^(۷). نه‌م شماره به‌ناحیه‌ی (گسوج-

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۴۹۹. توئزه‌ران له‌پال راو و رافه کردنی ناوی نه‌م شماره پایی خویان ده‌په‌برن، به‌جزریک ناوی به‌نده‌نیجین له (به‌نده‌نیگان) گۆراوه بۆ عه‌ره‌یی بۆته (بندنیجین)، که چه‌ند به‌نداوتیکی لیوه‌دروست کراوه به‌مانای (به‌ریه‌ستی گلدانه‌هی ناو) دیت. محمد جمیل بندی رۆژیانی، مدن کردیه قدیمه، ص ۸۴-۸۵.

(۲) - شاه فیروز: کوره‌یه‌که له ناحیه‌ی سه‌واد، که هه‌ندی‌له‌شاره دیتسه‌کانی چیا‌ی به‌سه‌ره‌وه‌ن، و به‌شوتنی کورده‌کان دانراوه. ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ۱۸، ابن الفقیه الهمدانی، المصدر السابق، ص ۳۸۷.

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۴۰؛ المشترك وضا، ص ۱۵۱؛ سباهی زادة، المصدر السابق، ص ۲۰۷.

(۴) - ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ۱۸.

(۵) - المهلبی، المصدر السابق، ص ۱۱۴.

(۶) - الحمیری، المصدر السابق، ص ۲۱۰.

(۷) - رووداوی جه‌لولا: کاتی پرۆسه‌ی فتوحات ده‌گاته نه‌م ناوچه‌یه، له‌سالی (۱۶/۶۳۷ن) پرویه‌رووی فارسه‌کان ده‌بنه‌وه، بۆ موسولمانان سهرکه‌وتنیتکی گه‌وره بووه. البلاذری، المصدر السابق، ص ۲۶۷-۲۶۵.

(۸) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۵۶.

دیهستان^(۱) په شه‌خاک ژماردوه، (ریځگای خوراسان)^(۲) ی پیدا تپهر ده‌بیت^(۳)، ماوهی نیوانی له گمڼ شاری خانیقین (حدوت فدرسه‌خ-۴۲/کم) ی داناوه^(۴).

سییه // شاره‌کانی روژناوای ههریمه چیاکان:

۲۵- شه‌رزور / شه‌ره‌زوور (شاره‌زوور):

یاقوت ناوی نهم کوره‌یهی بۆ وشه‌یه‌کی فارسی گه‌راندۆته‌وه، بره‌گه‌کانیشی شی کردۆته‌وه که (شه‌هر) به‌مانای شاریان ناوچه و (زور) ناوی پاشا فارسییه‌که‌ی ده‌سه‌لاتداری ناوچه‌ی شه‌ره‌زوور بووه^(۵).

کوره‌یه‌کی فراوانیشه له نیوان ئه‌ربل و هه‌مه‌دان^(۶)، یاخود به‌شپۆیه‌کی تر له نیوان

(۱) - طسوج: یاقوت له ناست ناحیه‌ی داناوه. معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۷۳.

(۲) - ریځگای خوراسان: نهمو ریځگایه بوو، که‌بازرگانان به‌کاریان ده‌هینا له کاتی گه‌شته‌بازرگانه‌کانیان له‌خو‌راسانه‌وه بۆ ناوچه‌جیا‌جیا‌کانی تر تا‌کو‌ده‌گه‌یشه‌وولاتی سین. وه‌ناسراویشه به‌(طریق الحریر العظیم). قحطان عبد‌الستار الهدیثی، خراسان فی عهد السامانی، دراسة فی الاحوال السیاسیة والاداریة والاقتصادیة من سنة ۴۰۲ هـ/ ۸۱۹ م) الی (۳۸۹ هـ/ ۹۸۸ م)، اطروحه دکتورا مقدمة الی کلیة الاداب، جامعة بغداد، (بغداد: ۱۹۸۰ م)، ص ۴۸۵.

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۵۶؛ المشرك وضعا، ص ۱۰۶؛ ابو‌الفداء، المصدر السابق، ص ۳۵۷؛ سباهی زادة، المصدر السابق، ص ۲۷۵.

(۴) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۵۶؛ ابو‌الفداء، المصدر السابق، ص ۳۰۷. که‌چی هه‌ندی سهرچاوه (نۆفدرسه‌خ/ ۵۴ کم) یان داناوه. قدامة بن جعفر، المصدر السابق، ص ۹۲.

(۵) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۷۵؛ الانصاری، المصدر السابق، ص ۱۸۴. بۆزیاتر زانیاری ده‌ره‌یه‌ی ناوی نهم شاره‌بروانه: النقشبندی، الدینور وشه‌رزور، ص ۵۱-۵۵. وه له‌بهر نهمی کوره‌بووه که‌شاری زۆروناوچه‌ی فراوان له‌خۆه ده‌گریت، بۆیه له‌وانیه ناوه‌که‌ی وشه‌یه‌کی کوردی بیت به‌مانای شاری زۆر بیت.

(۶) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۷۵؛ القزوينی، اثار البلاد، ص ۳۹۷. هاوکات باشووری روژه‌لاتی ناوچه شاخاویه‌کانی شاری سلیمانیه، له‌تريك سنووری عیراق و ئیران ده‌گریتته‌وه. النقشبندی، الدینور وشه‌رزور، ص ۵۰.

موسل و ههمه دان^(١)، كه ههمان مه به ستى شوينى يه كه مه، به لام له سدرچاوه كان ده بينين، له هه ندى كاتدا به ناوچه يه كى بچوك وه سف كراوه^(٢)، كه په ننگه نه مهش بۆكار يه گهرى بارودوخى راميارى و كارگيرى بگه رتته وه.

خه لكه كه ي نه م شاره له سدرده مى ياقوت هه مووى كورد بوون^(٣). هه روه ها له سدر زانيارى (مسعر بن مهلهل^(٤)) نه م ناوچه يه چه نده شاروچكه و گوندى له خو گرتوه^(٥).

٢٦- الصيْمَرَة و سِيْرَوَان / سه يمه ره و سيروان:

سه بارهت به باسكردنى نه م دوو شاره، ياقوت زانيارى (الاصطخرى) ده خاتهروو^(٦)، كه وا دووشارى بچوكن^(٧)، شارى سه يمه ره ده خاته نيوان هه رتتى چياكان و هه رتتى خوزستان^(٨). به شاريتكى كوروى (مه ره جان قذف)^(٩) ي داناو^(١٠).

(١) - ابوالفداء، المصدر السابق، ص ٤١٣.

(٢) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ٣١٤؛ ابو الفداء، المصدر السابق، ص ٤١٣؛ سباهى زاده، المصدر السابق، ص ٤٢٧.

(٣) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٧٥. بهر له چاخى ياقوت نه م شاره به كوردى دانراوه. مسعر بن مهلهل، المصدر السابق، ص ١٠؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ٣١٤.

(٤) - الرسالة الثانية، ص ١٨ - ١٩.

(٥) - وهك ديلمستان (ديلمان) وپيرو دزدان. معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٧٥.

(٦) - المسالك و الممالك، ص ١١٨.

(٧) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٤٣٩.

(٨) - المصدر نفسه، مج ٣، ص ٤٣٩.

(٩) - مه رجان قذق (مه رگان گچكه) ناوه كه ي به عه ره بى كراوه: كوربه كه ي فراوانه نزيك له سه يمه ره له هه رتتى چياكان له لاي راستى ريتگاي حولوان بۆ ههمه دان، چه نده ان شار و گوند له خووه ده گرتت. معجم البلدان، مج ٥، ص ٢٣٣. هه روه ها پروانه: ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ٤٧؛ اليعقوبى، المصدر السابق، ص ٧٢.

(١٠) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٤٣٩. كورد يه كيتك بووه له يتيكه اته ي دانيشتوانى نه م شاره له كو تاي سه ده ي سي ته مى كوچى نويه مى زانينى. اليعقوبى، المصدر السابق، ص ٧٢. ته نانه ت تو نه رتت ناوه كه ي بۆ وشه يه كى زمانى كوردى وفارسى (سه ده - مه ره) ده گه رتتته وه. النقشبندى، الدينور وشه رزور، ص ٣٠، هامش رقم (٢).

واتا به‌گشتی که‌وتزته سنوری هه‌رتمی چیاکانه‌وه^(١). هه‌روه‌ها شاری سه‌روانیشی به کوره‌یه‌کی یان گوندیکی کوره‌ی ماسه‌به‌زان له هه‌رتمی چیاکان ژماردوه^(٢).

٢٧ - ماسَبَدَان / ماسه‌به‌زان^(٣):

سه‌باره‌ت به ناوه‌که‌ی یاقوت بۆدوو برکه (ماه- سه‌ژان) شیده‌کاته‌وه، برکه‌ی یه‌که‌م به‌مانای مانگ (القمر) دیت،^(٤) به‌لام برکه‌ی دووم ناوی مه‌مله‌که‌تیکه، که‌فارسه‌کان ده‌ستیان به‌سه‌ر داگرتوه، چونکه وشه‌ی (ماه) ده‌خرایه سه‌ر ناوی مه‌مله‌که‌ته‌کانی فارسی^(٥).

ناویراو به کوره‌یه‌کی هه‌رتمی چیاکان وه‌سفی ده‌کات^(٦)، که‌چی هه‌ندی‌بجار به‌شاریکی شوین پته‌و باسکراوه‌وله‌گه‌ل نه‌مه‌ش به‌یه‌ک ناوچه له‌گه‌ل شاری سه‌روان دانراوه^(٧). به‌لام دوو شوینی جیاوازن، وه‌نم باسه‌ش په‌نگه له‌وه‌وه سه‌رچاوه‌ی گرتبیت، چونکه له‌ته‌ک یه‌ک بوونه^(٨).

(١) -المشترك وضعاً، ص٢٨٩؛ الانصاری، المصدر السابق، ص١٨٤.

(٢) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٢٩٦؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ٤٠٩.

(٣) - ماسه‌به‌زان: کوره‌یه‌که ده‌که‌ویته باشووری رۆژئاوای هه‌رتمی چیاکان، هاوسنوره له‌گه‌ل خاکی عیراق له‌لای رۆژئاواکه‌ی له‌به‌ره‌ی باشووریشموه هه‌رتمی خوزستانه. احمد میرزامیرزا، المرجع السابق، ص ٤٠.

(٤) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٤١. له‌بیرورای لیکۆله‌ره‌وان (ماه) وشه‌یه‌کی کوردیه یان به‌مانای شار دیت یاخود رینگای سه‌خت ودژوار به‌لام له‌شیکردنه‌وه‌ی وشه‌ی ماهی کوفمو به‌سه‌ره نزیکتره له‌وه‌ی به‌مانای شار بیت. النقشبندی، الدینور وشهرزور، ص١٥؛ محمد جمیل بندی رۆژیانی، مدن کوردیه قديمه، ص٢٠٩، هامش، رقم (٢٧).

(٥) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٤٩.

(٦) - المصدر نفسه والصفحة.

(٧) - اليعقوبي، المصدر السابق، ص٧١؛ الانصاری، المصدر السابق، ص١٨٤؛ ابو الفداء، المصدر السابق، ص٤١٥.

(٨) -المشترك وضعاً، ص٢٩٤؛ القزوينی، اثار البلاد، ص٢٦٠.

هه‌روه‌ها یاقوت باس له‌پیکهاته‌ی دانیشه‌توانه‌که‌ی ناکات، هه‌رچه‌نده له‌سه‌ده‌ی سییه‌می کۆچی نۆیه‌می زاینی کورد له‌دانیشه‌توانی وینده‌ری بوون.^(١)

٢٨- حُلوان / حولوان:

یاقوت، حلوانی عیراقی ناو ناوه، چونکه به‌لاپاتی چیا به‌سه‌ر عیراقدا ده‌روانیت، به‌جۆرتیک شوینه‌که‌ی له سنووری ناوچه‌کانی ره‌شه‌خاک له دواوه‌ی چیاکان ده‌ستنیشان ده‌کات^(٢). له‌گه‌ل ئه‌مه‌شدا به‌شارتیکه‌ی هه‌ریمه‌ی چیاکان ژمیرداوه^(٣)، که ده‌که‌وتیه باشووری رۆژئاوای ئه‌م هه‌ریمه^(٤). به‌لام ناوبراو ئه‌وه‌ی چه‌سپاندوه که که‌وتۆته سنووری عیراق، ئه‌مه‌ش به‌وه‌ستان له‌سه‌ر رایه‌که‌ی (ابو زید البلخی)، که ئه‌مه‌ پوون ده‌کاته‌وه، که حولوان ده‌چیتته سه‌ر ناوچه‌کانی عیراق و تاکه شاریه‌تی که‌چیای لیبت^(٥) ده‌سه‌ره‌ی بنه‌ چه‌ی ناوه‌که‌ی بۆ (حلوان بن عمران بن الحاق بن قضاة) ده‌گه‌رتنیته‌وه، که سه‌ره‌رشتیاری ئه‌م ناوچه‌یه بووه^(٦). به‌لام نازانریت خاوه‌نی چ پله‌یه‌کی نیداری بووه‌و، که‌ی ده‌سه‌لاتی له‌م ناوچه‌یه هه‌بووه، بۆیه به‌رایه‌کی ده‌مارگیرانه سه‌رده‌کریت، چونکه له‌وانه‌یه ئه‌م که‌سایه‌تیه ناوی شاره‌که‌ی وه‌کو نازناو وه‌رگریت.

(١) - الیعقوبی، المصدر السابق، ص ٧٢؛ الاضطری، المسالك والممالك، ص ٢٨٢.

(٢) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٩٠؛ المشترك وضعا، ص ١٤٢؛ ابن الاثیر، الباب فی تهذیب الانساب، (بیروت: ١٩٨٠)، ج ١، ص ٣٨٠؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ٢٩٧.

(٣) - الیعقوبی، المصدر السابق، ص ٧٥؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ٣١٧.

(٤) - قدامة بن جعفر، المصدر السابق، ص ١٧٣. واتا له‌و به‌شه‌ی خاکی کوردستانه، که ده‌که‌وتیه هه‌ریمه‌ی چیاکان، جگه له‌وه‌ی به‌شارتیکه‌ی کۆنی نیشه‌جیبوانی کورد داده‌نریت ویاقوتیش هۆزیکه‌ی کوردی بۆ ئه‌م شاره ده‌گه‌رتنیته‌وه. الیعقوبی، المصدر السابق، ص ٧٥، معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٨٤.

(٥) - المصدر نفسه، مج ٢، ص ٢٩١. ته‌نانه‌ت به‌ ناوه‌ندی کوره‌ی (شاژ فیروز قباذ) دانراوه. ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ١٨.

(٦) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٩١. له‌گه‌ل ئه‌مه‌شدا (البکری)ش بۆ وشه‌ی عه‌ره‌بی ده‌گه‌رتنیته‌وه به‌لام له‌رووی واتای وشه‌که‌وه، که مه‌به‌ست له‌ پاراستنی ناوچه ده‌شتایه‌کانه. معجم ما استعجم، مج ١، ج ٢، ص ٩٦.

٢٩ - دینور / دینه‌وهر^(١):

شاریکه له هدریمی چیاکان، یاقوت به (ماه کوفه)^(٢) ش ناوی ده‌بات^(٣)، نزیکه له قهرمیسین و له‌باکووری پوژئاوای هه‌مه‌دانه^(٤)، نیتوانیشیان (بیست فەرسەخ / ١٢٠ کم) زیاتره، له گه‌ل شه‌هره‌زووریش چوار قوژناغه^(٥).

به‌لام پینکهاته‌ی نه‌ته‌وه‌کانی دیار نه‌کردوه، که له‌هه‌ندی سه‌رچاوه‌ی تر به‌عه‌جهم و عه‌ره‌ب یان داده‌نیتن^(٦)، عه‌ره‌به‌کانیش له‌کاتی پرۆسه‌ی فتوحات له‌م شاره‌ نیشته‌جی بوون، مه‌به‌ست له‌عه‌جه‌مییه‌کانیش کوردیش ده‌گریتته‌وه، چونکه شوینی هۆزی کۆنی کوردی بووه^(٧).

(١) - یاقوت ناوه‌کۆنه‌کی به‌دیناوه‌ران داده‌نیتت، به‌جوژیک خه‌لکه‌کی له‌سه‌ر ناینی زه‌رده‌شتی بوون. ته‌نانه‌ت محمه‌ده‌لام‌جیل روژنیانی ناوی (دینه‌ور) بو سه‌رده‌می ناشوریه‌کان ده‌گه‌رتنیتته‌وه‌و له‌دوو پرگه‌ پینکها‌توه (دین-ور) واتا (دین زاده). .معجم البلدان، مج ٥، ص ٤٩، مدن کردیه‌ قديمه، ص ٢٠٤.

(٢) - (ماه کوفه) کوره‌یه‌کی فراوانه‌ له‌ چهند شاروچکه‌ و قه‌زا و ناحیه‌یه‌ک پینک هاتوه، له‌ سنووری سه‌رووی شاری دینه‌وره‌ له‌ به‌ره‌ی پوژئاواشی کوره‌ی حولوانه‌، کوره‌ی ماسه‌به‌زان له‌باشووری پوژه‌ه‌لاتی شاری هه‌مه‌دان و باکووری هه‌دریمی نازه‌ریایجان. قدامه‌ بن جعفر، المصدر السابق، ص ١٧٣؛ النقسبندی، الدینور و شهرزور، ص ١٩.

(٣) - له‌به‌ر نه‌وه‌ی نه‌و ناوه‌ی بو‌دانراوه‌ چونکه‌ نه‌و داها‌ته‌ی واتا باج و سه‌رانه‌ی نه‌م ناوچه‌یه‌ بو‌ خه‌لکی کوفه‌ په‌وانه‌ ده‌کرا. سه‌رچاوه‌کانی به‌ر له‌یاقوتیش به‌مه‌ ناوزه‌دیان کردوه. ابن رسته، المصدر السابق، ص ١٦٦؛ المقدسی، المصدر السابق، ص ٢٩٠؛ معجم البلدان، ج ٢، ص ٥٤٥.

(٤) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ٣٠٥؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ٣٤٠.

(٥) - معجم البلدان، ج ٢، ص ٥٤٥.

(٦) - الیعقوبی، المصدر السابق، ص ٧٦.

(٧) - وه‌کو هۆزی شوه‌یجانی کوردی. المسعودی، مروج الذهب، ج ٢، ص ٣٣٨؛ البکری، المسالك والممالك، ج ١، ص ٢٦٢.

٣٠- قَرْمِيسِين/قهرميسين- کرماشا:

ناوه بنچینه‌یه‌که‌ی (کرمانشاهان) ه و یاقوتیش ناماژه‌ی به‌وه کردووه، بۆ (قهرميسين)ی عدره‌بی گزراوه^(١). بونیاتنه‌ری ئەم شاره (قویاژ بن فیروز) (٤٨٨-٥٣١ز) پاشای فارس بووه^(٢).

هه‌روه‌ها به شاریکی به‌ناویانگی نزیك دینه‌وه‌ر له نیتوان هه‌مه‌دان و حولوان وه‌سفی ده‌کات. نه‌گه‌رچی له‌کاتی باسکردنی نه‌و سه‌گزیه به‌ردینه‌ی که‌له‌م شاره‌دا هه‌بووه به شوینی ده‌سه‌لاتداری پاشاکانی چین و تورک و پۆمی داده‌نیت^(٣). ئەمه نه‌وه‌ناگه‌یه‌نیت که‌ته‌م شاره له‌دیروزه‌مانه‌وه شوینی نیشه‌جی کوردی هوکمرانانی نه‌بووه، له‌به‌رته‌وه‌ی هه‌ر له‌سه‌ده‌ی سییه‌می کۆچی نۆیه‌می زاینیدا زۆریه‌ی خه‌لکه‌که‌ی له‌کوردو عه‌جه‌م پیتک هاتوون^(٤).

٣١- هَمْدَان/ هه‌مه‌دان:

کاتیك سه‌یری کتیبی (معجم البلدان)، سه‌باره‌ت به‌م شاره ده‌که‌ین، ده‌بینین دانه‌ری کتیب چه‌ند لاپه‌ره‌یه‌کی بۆ ته‌رخان کردووه، که‌وا هه‌ندی لایه‌ن و بارودۆخی ئەم شاره به دیار ده‌خات، بگه‌ر هه‌ر له‌ناوه‌که‌یه‌وه که‌بۆچی ده‌گه‌رپه‌ته‌وه^(٥). له‌گه‌ل نه‌و جیاوازی بیروپایانه‌ی سه‌باره‌ت به‌م شوینه هه‌بووه خسته‌ویه‌تیه‌ پوو، به‌شیه‌یه‌ک جارێک به چاکترین و په‌فاهیده‌ت و پته‌وترین ناوچه‌ی مه‌لیکه‌کان دانراوه. جارێکی تر به‌ ناوۆلاترین

(١) - معجم البلدان، مج ٤، ص ٣٣٠؛ الحمیری، المصدر السابق، ص ٤٥٦.

(٢) - ابن الفقیه‌ الهمدانی، المصدر السابق، ص ٤٢٢؛ معجم البلدان، مج ٤، ص ٣٣٠. به‌لام له‌هه‌ندی سه‌رجاوه پاشا (بهرام بن سابورزو الاکتاف) به‌ بنیاتنه‌ری ئەم شاره داده‌نرت. مؤلف مجهول، مجمل التواریخ والقصص، ص ٦٨.

(٣) - معجم البلدان، مج ٤، ص ٣٣٠. هه‌روه‌ها (ابن الفقیه‌ الهمدانی) ناماژه‌ی به‌ شوینی سه‌گزی مه‌لیکه‌کان کردووه. البلدان، ص ٤٢٩.

(٤) - الیعقوبی، المصدر السابق، ص ٧٦.

(٥) - بروانه‌ته‌م لی‌کۆلینه‌وه‌یه، ل ٢٦٦.

(اقبح) شار و (دۆزهخ دره) و اتا ده‌رگای جده‌نهم وه‌سفی ده‌کات^(۱). له ناوه‌راستی هه‌ریمی چیاکان هه‌لکه‌وتوووه، به‌گه‌وره‌ترین ناوچه‌ی نهم هه‌ریمه‌داده‌نریت^(۲). له‌چهن‌دین شارۆچکه و گوند و ناوچه پیتک دیت و، به‌نزیکه‌ی شه‌ش سهد و شه‌ست گوند ده‌خه‌میلنریت^(۳). هه‌روه‌ها به‌گرینگترین شه‌ره‌کوردیه‌کانی هه‌ریمی چیاکان داده‌نریت^(۴)، یاقوت کورده‌کان له‌م شه‌ره‌به‌دیار ده‌خات^(۵).

۳۲- نَهَاوُنْد / نَهَاوَه‌نْد:

سه‌باره‌ت به‌ ناوه‌که‌ی یاقوت دوو بیروپا ده‌خاته به‌رچاو یانه‌وه‌تا ناوی بنیاتنه‌ری شه‌ره‌که نوح (سلاوی خوی لیبی) بووه^(۱). یان بۆ سروشتی بارودۆخی شه‌ره‌که که خیرویبیری زۆر بووه، بۆیه به‌ (نیوهاوند) و اتا (چهنده‌ها خیر) هاتوووه^(۲). هه‌روه‌ها به‌ (ماه بصره)^(۳) و (ماه دینار)ش^(۴) ناوبردراوه. که‌وتۆته باشووری شاری هه‌مه‌دان^(۵)، و اتا لای باکووره‌که‌ی نهم شه‌ره‌یه‌و و نیتوانیان (چوار فه‌رسه‌خ / ۲۴ کم) بووه^(۶).

- (۱) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۴۱۲-۴۱۳.
- (۲) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۳۷؛ السمعانی، المصدر السابق، ج ۵، ص ۶۴۹؛ ابو الفداء، المصدر السابق، ص ۴۱۷؛ سیاهی زاده، المصدر السابق، ص ۶۴۸.
- (۳) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۴۱۰.
- (۴) - البکری، المسالك والممالك، ج ۱، ص ۲۶۲.
- (۵) - هه‌روه‌کو له‌ده‌ریاچه‌ی فه‌ران نهمه به‌دیار رده‌که‌وت. معجم البلدان، مج ۴، ص ۲۵۸.
- (۶) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۳۱۳. هه‌روه‌ها بروانه‌السمعانی، المصدر السابق، ج ۵، ص ۵۴۱؛ القزوينی، اثار البلاد، ص ۴۷۱.
- (۷) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۴۹، ص ۳۱۳.
- (۸) - له‌به‌ر نه‌وه‌ی هه‌روه‌کو شاری دینه‌وه‌ر نه‌وده‌سکه‌وته‌ی که‌له‌خه‌لکی شاری نه‌هاوهند کۆ ده‌کرایه‌وه بۆ شاری به‌سه‌ره‌ده‌ناردرا. معجم البلدان، مج ۵، ص ۴۸؛ الانصاری، المصدر السابق، ص ۱۸۳. هه‌ریۆیه‌ش ره‌نگه‌ ناوی شه‌ره‌که بۆ سروشتی بارودۆخه‌که بگه‌ریتته‌وه.
- (۹) - بۆ ناوی نه‌وییاوه فه‌رسه‌ ده‌گه‌ریتته‌وه، له‌کاتی فه‌تخکردنی نهم ناوچه‌یه ده‌ستگیر کراوه، دواتر موسولمانان له‌گه‌لێ ریک که‌وتوون به‌سه‌پاندنی باج و سه‌رانه. معجم البلدان، مج ۵، ص ۴۹.
- (۱۰) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۳۰۵؛ ابو الفداء، المصدر السابق، ص ۴۱۷.
- (۱۱) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۳۱۳.

٣٣- أَسَدَآبَاذ / نَهْسَد تَابَاد - شِيرَاوَه^(١):

نهم شماره ده‌که‌وتته سدر رینگای نیتوان هم‌مەدان و عیراق و ماوهی نیتوانیان قۆناغیتکه له‌گه‌ل هم‌مەدان^(٢)، به‌لام (المهلبی) ماوهی نیتوانیان (تۆفهرسه‌خ / ٥٤ کم) ی داناوه^(٣).

٣٤- بَرُوجِرْد / به‌روجیرد:

شاریتکه له نیتوان هم‌مەدان و (که‌رهج)^(٤) و ماوهی نیتوانی له‌گه‌ل یه‌که‌میان (هه‌ژده فهرسه‌خ / ١٠٨ کم) و له‌گه‌ل که‌ره‌جیش (ده فهرسه‌خ / ٦٠ کم) ه^(٥). وه نه‌و جیاوازیه‌ی له‌نیتوان کتیبه‌که‌ی یاقوت و زانیاری تر ده‌بیتریت نه‌ویه نایراوکه ناماژه پیده‌کات، سهره‌تا گوندبووه دواتر بۆته شار^(٦). به‌لام له‌هه‌ندی سهرچاوه‌دا به‌مه‌تبه‌ندیکی گرینگی کوره‌ی (ماه البصره) باسکراوه^(٧).

٣٥- کَنْکُورَ / که‌نکیور^(٨):

گوندیتکه له نیتوان هم‌مەدان و قهرمه‌سین^(٩)، یاقوت هه‌مان نه‌و شوینه به (قصر اللصوص) شی وه‌سف کردووه^(١٠).

(١) - له‌بهر نه‌وهی ده‌که‌وتته به‌شی رۆژئاوای هه‌رتمی چیاکان و نه‌ویه‌شه‌ش زۆریه‌ی کورد بوون، هه‌رله‌بهر نه‌مه توێژه‌ریک پیتی وابه له‌سروشستی گیرانه‌وه‌کانی یاقوت زۆریه‌ی ناوی ناوچه‌کانی بۆ زمانی عه‌ره‌بی گه‌رانئۆته‌وه و ره‌نگه‌ نه‌مه‌شی کردبیتته عه‌ره‌بی. حکیم احمد مام بکر، المرجع السابق، ص ١٨٠.

(٢) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٧٦، به‌لام (ابن رسته) له‌سهر رینگای نیتوان هم‌مەدان بۆ ناوچه‌ی ره‌شه‌خاک ده‌رپرپوه، که‌هه‌مان مه‌به‌ستی شوینه‌که‌ی یاقوته،، الاعلاق النفیسه، ص ١٦٧.

(٣) - المسالك و الممالك، ص ١٤٥.

(٤) - که‌ره‌ج: شاریتکه له نیتوان هم‌مەدان و نه‌سفه‌هان، له هه‌مه‌دانه‌وه نزیکتره، نیتوانیشیان (سی فهرسه‌خ / ١٨ کم) بووه، معجم البلدان، مج ٤، ص ٤٤٦.

(٥) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٤٠٤، مج ٤، ص ٤٤٦.

(٦) - المصدر نفسه والصفحه.

(٧) - قدامة بن جعفر، المصدر السابق، ص ١٧٣.

(٨) - هاوکات گوندیکی گه‌ره‌یه له‌لای باشووری قه‌دیاله‌کانی لوتکه‌ی چیا ی نه‌لوه‌ند. النقشبندی، اذریجان، ص ١٢٢.

(٩) - معجم البلدان، مج ٤، ص ٣٦٣؛ القزوينی، اثار البلاد، ص ٤٨٨؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ٥٢٢.

سه‌بارت به ناوی ندم شوینه ناویراونهوه پروون ده‌کاتهوه، نهوکاته‌ی له ژیر ده‌سه‌لاتی فارسه‌کان بووه به که‌نکیور ناویردراوه^(۱). به‌لام دوا‌ی هاتنی سوپای نیسلام بۆ ندم و نیشته‌جیبوونیان لهم ناوچه‌یه‌دا مالاته‌که‌یان توشی پراوپووتی هاتووه. له‌و کاته‌وش به (قصر اللصوص) ناویردراوه^(۲).

۳۶-سابورخُواست / سابورخواست(شاپورخواست)- خورهم ئاباد^(۳):

یاقوت ندم شاره جارتیک به ویلایه‌تیک‌ی نیوان خوزستان و نه‌سفه‌هان وه‌سف ده‌کات،^(۴) هه‌ندی جاریش به‌شار ناوی ده‌بات^(۵). ده‌که‌ویته باشووری شاری نه‌هاوه‌ند^(۶)، که ماوه‌ی نیوانیان (بیست و دوو فدرسه‌خ / ۱۳۲ کم) بووه^(۷). ناوه‌که‌شی بۆ بنیاتنه‌ره‌که‌ی گه‌راندۆته‌وه^(۸).

(۱) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۳۶۳.

(۲) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۳۶۳.

(۳) - المصدر نفسه و الصفحة.

(۴) -هاوکات شارتیکی گرینگی هه‌رتمی لوپستانمو ده‌که‌ویته باشووری پۆژشاوا‌ی ولاتی تیران.النقشبندی، الدینور وشه‌رزور، ص ۳۱.

(۵) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۶۷.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۴۵۴.

(۷) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۳۰۷.

(۸) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۶۷.

(۹) - له‌دوویرگه پینک هاتووه (سابور یاخود شاپوری کوری نه‌رده‌شیری پاشای فارسی) و برگه‌ی دووهم پاشا کاتیک خۆی له‌خه‌لك بزرکردووه خه‌لكانیک لهم ناوچه‌یه‌دا داوا‌ی ندم پاشایه‌یان کردووه به‌دوا‌ی گه‌راون. معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۶۷.

چوارهم // شاره کوردنشینهکانی ههرسی ههریمی نازهربایجان و ئاران وئرمینیا:

٣٧- اُرمیه/ ئورمیه- ورمی:

ئهو زانیاریانی هه که یاقوت خستویه تیهروو، بهشاریکی کۆن له ههریمی نازهربایجاندا نازره (١)، بهشپوهیهک که دهکهوتته کۆتا بهشی رۆژئاوای ئهم ههریمه (٢). ههروهها ناوبراو ماوهی نێوانی لهگهڵ دهریاچهی ئورمیه (فهرسه خیک و نیو/ ١٢ کم) دادهنیت (٣)، وهدوای ئهوهی لهسالی (٦١٧ ک/ ١٢٢٠ ز) سهردانی ئهم شارهی کردووه بهناوچهیهکی خاوهن خێرو بێری ههوا پاک وئاوی زۆر وهسفی دهکات، ههر لهوتیهوگهراوهتهوه ئیربل وماوهنێوانیشیان ههوت رۆژه پئی داناهه (٤). لهمیژوووشدا بهشاریکی کوردی دادهنیت (٥).

٣٨- اُشنه/ ئوشنۆ-شنۆیه:

دوای ئهوهی یاقوت ئهم شارهی بهوێرانی بینیهوه، وهسفی شوینههلکهوتهکهی دهکات، که کهوتۆته ئهو لایهی ههریمی نازهربایجان که لهبهری شاری ئیربل دایه، واتا لهبهشی

(١) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٥٩.

(٢) - سباهی زاده، المصدر السابق، ص ١٤٤. بروانه: نهخشهی ژماره (٧). لهگهڵ ئهمهشدا بهیهکیک

لهشارهکانی ئورمینیا ژمێردراوه المقدسی، المصدر السابق، ص ٢٨٢

(٣) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٥٩. ئهم دهریاچهیه دهکهوتته باکووری رۆژئاوای شاری ئورمیه. ابن حوقل،

المصدر السابق، ص ٢٨٩؛ ابو الفداء، المصدر السابق، ص ٣٩٧.

(٤) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٥٩.

(٥) - ههروهه کۆچۆن (مهسعودی) ههریمی نازهربایجان بهشوێنی نیشهجیبوانی هۆزی ههزبانی کوردی

دادهنیت، مروج الذهب، ج ٢، ص ٣٣٨. جگه لهمهش لهشاری ئورمیه دهسهلاتی (ابی هيجاء بن ريب

الهدبانی) لهسهدهی پینجهمی کۆچی یازدههههه مینی زاینیدا بهرجاو دهکهوت. ابن خلدون، تاریخ ابن

خلدون المسمى بـ(ديوان المتدا والخبرفي تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم الشأن الاكبر)، ضبط المتن

ووضع الحواشي والفهارس: خليل شحادة، (بيروت، ٢٠٠٠)، ج ٤، ص ٦٧٦-٦٧٧.

پۆژئاوای ئەم هەرێمه، دووریه‌که‌شیان پینج پۆژه پێ بووه^(١). به‌لام ئەو بارودۆخه وێرانکارییه ههروه‌کو خۆی نه‌ماوته‌وه، به‌لكو له پۆژگاری (حمدالله المستوفی القزوينی) دا گۆرانکاری به‌سهرده‌هاتوه و بارودۆختکی مامناوه‌ندی وه‌رگرتوه^(٢). جگه له‌وهی كه‌وتۆته نێوان دوو شاری كوردی ئیربیل و ئورمیه، به‌لكو خۆی به‌شوێنی هه‌ره گرینگی هۆزی هه‌زبانیه‌كان و زه‌رزاری كوردی داده‌نریت^(٣).

٣٩- تَبْرِيز / تَبْرِيز - ته‌وريز:

ياقوت لایه‌نه جوگرافیه‌که‌ی ئەم شاره‌ی یه‌كلا نه‌کردۆته‌وه، كه‌ كه‌وتۆته باكووری پۆژه‌ه‌لاتی ده‌ریاچه‌ی ئورمیه، نێوانیشیان نزیكه‌ی (هه‌شت فه‌رسه‌خ / ٤٨ كم) ه^(٤)، به‌لام له‌ پریز شاره‌ ناسراوه‌كانی هه‌رێمی نازه‌ریایانی داناوه^(٥). ناماژه‌ش به‌وه‌ده‌كات كه‌ سه‌ره‌تا گوندێك بووه تا پۆژگاری خه‌لیفه‌ی عه‌باسی مه‌توه‌کیل (٢٣٢-٢٤٧/ك / ٨٤٦-٨٦١ز) پاشان بنیات نراوه و قایم‌کاری بۆ كراوه، له‌ته‌نجامدا چڕی دانیشتوانی ئەم شاره‌ زیادی كردوه^(٦).

له‌گه‌ڵ ئەوه‌ی هه‌یج ده‌قیکی راسته‌وخۆمان نیه له‌سه‌رچاوه‌كان، كه‌ ناماژه به‌وه بكات كه ئەم شاره كوردی لێ ژیاوه به‌لام له‌تیبینه‌كانی مینۆرسکی و، كه‌ باس له‌ده‌سه‌لاتی

(١) - معجم البلدان، مج ١، ص ٢٠١. به‌شێوه‌یه‌ك لای باشووری پۆژئاوای هه‌رێمی نازه‌ریایانه‌و وه‌له‌به‌ری باكووری شاری ئورمیه‌یه. بروانه: نه‌خشه‌ی ژماره‌(٧)،

(٢) - نزهة القلوب، ص ٨٦.

(٣) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ٢٨٩؛ ابن فضل اللة العمري، المصدر السابق، مخطوطة مصورة، ج ٣، ص ١٢٥. بۆزیاتر زانیاری ده‌ریاره‌ی ئەم هۆزانه بروانه: به‌شی چواره‌می ئەم لیکۆلینه‌وه‌یه.

(٤) - بارتولد، دائرة المعارف الاسلامیة، ماده‌(تبریز)، مج ٩، ص ١٧٣؛ النقبندی، اذربيجان، ص ٥٢.

(٥) - معجم البلدان، مج ٢، ص ١٣.

(٦) - المصدر نفسه و الصحفة. (قدامة بن جعفر) و (ناسرخسرو) به‌رله‌ياقوت باس له‌م گۆرانکارییه‌ی بارودۆخه‌ که ده‌که‌ن، به‌جۆرێك تووشی بوومه‌له‌رزه‌هاتوه. الخراج و صناعة الكتاب، ص ٣٨١-٣٨٢؛ سفرنامه، ترجمه: يحيى خشاب، (القاهرة: ١٩٤٥)، ص ١٠.

(حسین کوری محمەد)^(١) له‌سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچیه‌وه له‌م ناوچه‌یه ده‌کات، که هه‌ستاو‌به‌هه‌ بونیات نانه‌وه‌ی ئەم شاره^(٢) و به‌راورد‌کردنی له‌گه‌ل تیبینه‌کانی (مسکویه) (م: ٤٢١/ک/١٠٣٠ز)^(٣) و پوون‌کردنه‌وه‌ی لیکۆله‌رانیش^(٤)، ئەوه‌مان بۆ به‌دیار ده‌خات ده‌سه‌لاتی میرنشینی کوردی له‌سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچی ده‌یه‌می زاینیدا گه‌یشتۆته ئەم ناوچه‌یه، بۆیه له‌پیزی شاره کوردنشینه‌کامان داناهه.

هه‌روه‌ها ناوچه‌ی (دشت) شوینیکی نێوان ئیربل و تیریز بووه، دانیش‌توانه‌که‌ی هه‌مووله کورد پیکهاتوهه^(٥).

٤٠- سَلْمَاس / شَهْلَمَاش^(٦):

شاریکی به‌ناویانگی هه‌رتمی نازه‌ریایمانه^(٧)، له نێوان شاری تیریز و ئورمیه‌یه^(٨). ئەگه‌رچی یاقوت به‌وێران بینویه‌تی، به‌لام په‌نگه‌ ناویانگی ئەو باس‌کردنه‌ی بۆ سه‌رچاوه‌کانی تر و سه‌رده‌می زووتر بگه‌ریته‌وه. هه‌روه‌کو چۆن (المهلبی) به‌ شاریکی

(١) - حسین بن محمد: ناسراوه به (ابو الهیجاء الروادی) له‌سالی (٣٤٤/ک/٩٥٥ز) ده‌سه‌لاتی اه‌نازه‌ریایمان هه‌بووه، وله‌ سالی (٣٤٥/ک/٩٥٦ز) ده‌ستی به‌سه‌ر ته‌وریز داگرتوهه. ابن حوقل، المصدر السابق، ص ٢٨٩. بۆزیاتر زانیاری بروانه: قادر محمد حسن، الامارات الکوردیه فی عهد البویه، ص ٢٥-٢٦.

(٢) Minorisky, studies in Caucasian history, (London:1953), p, 168.

(٣) - که‌هه‌ر له‌م سه‌ده‌یه‌دا ناماژه به‌ ده‌سه‌لاتی حسین کوری محمەدی ره‌وادی که‌وه به (ابی هیجاء الروادی)ش ناسراوه له‌هه‌رتمی نازه‌ریایمان به‌دیار که‌وتوهه. تجارب الامم، ج ٢، ص ١٨٠؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ٢٨٩.

(٤) - بۆزیاتر زانیاری بروانه: النقشبندی، اذربيجان، ص ١١٣-١١٥؛ قادر محمد حسن، الامارات الکوردیه فی عهد البویه، ص ٢٥-٢٦.

(٥) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٢٤٥؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ٣٢٧.

(٦) - بروانه: ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ١٠٦-١٠٧؛ اليعقوبي، المصدر السابق، ص ٨٠؛ المقدسی، المصدر السابق، ٢٨٤؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ٢٩١.

(٧) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٢٣٩؛ ابوالفداء، المصدر السابق، ص ٣٩٧.

(٨) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٢٣٩؛ القزويني، اثار البلاد، ص ٣٩١.

كهوره و شوئيكي بازرگاني باسيكردوه^(١).

بهشوينى هۆزه كوردیه كۆنهكان داده نریت و تهناهت شهو هۆزانه بهشداريان له رويه پروونهوى هيرشكاري (همدانیهكان)^(٢) لهسالى (٣٣٢/ك/٩٤٣ز) كردوه^(٣).

٤١- مَرْنَد/ مه رهند:

شهو زانياريبانهى كه ياقوت سه بارهت بهم ناوچهيه خستونه تيه پروو، به شارتيكى دياروناسراوى هه ريمى نازه ريبايماني داناوه^(٤)، سه ره تا گوندتيك بووه^(٥)، به لام گۆرپانكاري له فراوان و چري دانيشتوانى به دى كراوه^(٦). دواتر تووشى هيرشى داگيركاري هاتوه، ناويراو كاوتكاريه كهى بينيوه^(٧).

به لام به بى دياريكردنى ناوچه كانى ده وروده رى، كه كه وتۆتۆه رۆژه لاتی شارى (خوى)^(٨)، له گه ل ميژووى ناوچه كه و نه ته وه نيشته جيپوه كانى و ده سه لاتدارى ناوچه كه كه وه كو (عصمت كوردى) له سه دهى سييه مى كۆچى نۆيه مى زايينى ده سه لاتی له م ناوچهيه هه بووه^(٩).

(١) - المسالك و الممالك، ص ١٤٢.

(٢) - همدانیهكان: شهو بنه ماله تيه خاوهنى ده وتۆه تى همدانى له موسل (٢٩٣-٣٩٢/ك/٩٠٥-١٠٠١ز) بووه، كه ره هه له كيان بۆ هۆزى ته غلوى عمره بى ده گه رتته وه. جرجى زیدان، تاريخ الادب اللغة العربية، (بيروت: ١٩٦٧)، ج ٢، ص ٥٣٦؛ بۆزياتر زانيارى پروانه: فيصل السامر، الدولة الحمدانية فى الموصل والحلب، (بغداد: ١٩٧٠)، ج ١، ص ٤٠.

(٣) - مسكويه، المصدر السابق، ج ٢، ص ٦٥.

(٤) - معجم البلدان، مج ٥، ص ١١٠.

(٥) - البلاذرى، المصدر السابق، ص ٣٢٥؛ معجم البلدان، مج ٥، ص ١١٠.

(٦) - معجم البلدان، مج ٥، ص ١١٠.

(٧) - المصدر نفسه و الصحفه.

(٨) - شارى خوى: له رۆژئاواى شارى مه رهندى هه ريمى نازه ريبايمانه مو نيوانيشيان (دوانزه فهرسه خ/٧٢ كم (المهلبى، المصدر السابق، ص ١٤١).

(٩) - شه م كه سايه تيه پاليشتى بابك خوره مى (٢٢٠/ك/٨٣٥ز) ي كردوه بهيه كتيك له سه ركرده ي سوپاكانى داده نریت، تهناهت بابك له م ناوچهيه پشتى پيسته توه. الدينورى، الاخبار الطوال، تحقيق: عبد المنعم

٤٢- مَرَاغَة/ مهراغه:

کۆنترین شاری ههریمی نازهربایمانه^(١)، له‌سه‌ره‌تا ناوی (افراز هروژ)^(٢) بووه، به‌لام له‌و کاته‌وه بۆته مه‌راغه، که وه‌کو له‌وه‌رگایه‌ک بۆ له‌وه‌راندنی مالا‌تی سوپای سه‌ریازانی خه‌لیفه‌ی نه‌مه‌وی (مه‌روانی کوری مه‌مه‌د) (١٢٧-١٣٢ ک/ ٧٤٤-٧٤٩ز)، که نه‌وکات والی نه‌رمینیا و نازهربایمان بوو، به‌کارهاتوو، ههر له‌به‌رته‌وه یه یاقوت بنچینه‌ی ناوه‌که‌ی بۆ وشه‌ی عه‌ره‌بی (تخرغ) ده‌گه‌رتینه‌وه^(٣).

به‌لام له‌تییینه‌کانی ناوبراودا ده‌سه‌لا‌تی فارسه‌کان و عه‌ره‌به‌کان به‌تایبه‌تی به‌دیار ده‌که‌ویت، به‌بی هیچ ناماژه‌یه‌ک بۆنه‌ته‌وه‌کانی تر، چونکه کورده‌کان له‌سه‌ده‌ی پینجه‌می کۆچی یازده‌هه‌مین زاینیدا له‌م شاره تووشی کوشتاری زۆر هاتوون له‌لایه‌ن هۆزی (غوز)^(٤) کاتی هێرشیان کردۆته سه‌ره‌هریمی نازهربایمان^(٥).

٤٣- نَشَوِي/ نه‌شه‌وی- نه‌خچه‌وان^(٦):

سه‌ره‌تا یاقوت به‌شاریک له‌دوو‌رتترین سنوری لای باکووری ههریمی نازهربایمانی

العامر، مراجعه جمال الدين شيال، (القاهرة: ١٩٦٠)، ص ٤٠٢؛ كوثر اسماعيل حسين، الحياة الاقتصادية والاجتماعية في اقليمي اذربيجان واران خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين / العاشر وحادي العشر الميلاديين، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين، (اربييل: ٢٠٠٢)، ص ١١٥.

(١) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٩٣.

(٢) - المصدر نفسه، مج ١، ص ١٢٨.

(٣) - المصدر نفسه، مج ٥، ص ٩٣؛ سباهي زادة، المصدر السابق، ص ٥٨٣.

(٤) - (الغز) هۆزیکي تورك بون، به‌سه‌لجوقیه‌کانیش ناسراون، که شه‌م ناوه‌ش بۆ سه‌رکردایه‌تی یه‌که‌می سه‌لجوق کوری تفاق باپیره گه‌ره‌ی توره‌که‌کان ده‌گه‌رتسه‌وه. ابن الفقيه الهمدانی، المصدر السابق، ص ٣٦، تامار تالوت رایس، السلاجقة، ترجمة: لطفی خوری، ابراهیم داوقی، (بغداد: ١٩٨٦)، ص ١٨-١٩.

(٥) - ابن العبري، تاريخ مختصر الدول، ص ١٥٧؛ احمد خليل، تاريخ الكرد في الحضارة الاسلامية، (بيروت: ٢٠٠٧)، ص ١٨٨.

(٦) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٢٧٦.

داده نیت^(۱). له گهڼ نهمه شدا به پیتی خستنه پرووی نهو پرایانهی که پشتی پی به ستووه، شاریکه له ناران و ده که ویتته کورهی (بسفرجان)^(۲)، لکاوه به نهرمینیا^(۳).

ده توانین به شاریکی کورد نشین دایینین، نه گهرچی یاقوت ناماژهی بۆ نه کردووه، له بهر شهوی بنه مالیه کی کوردی به ناوی شه دادی له زۆر ناوچه ی ههریمی ناران نیشته جیبوونه، شاری نه خچه وانیش یه کیك بووه لهم شارانه^(۴).

۴۴ - بَرْدَعَة / بهرزعه:

ناوی نهم شاره له لای یاقوت له (بهرده دار) هوه هاتووه، له زمانی فارسی واته نهو شوینهی که دهستی به سردا ده گیرا، وه گهرانه هوی نهم ناوهش بۆ فارسی لای ناوبراو، خۆی له هوه سهرچاوه گرتووه، کاتی فارسه كان ده ستیان به سهر ههریمی نهرمینیا داگرت، لهم ناوچهی بهرزعه نیشته جی بوون، ته نانهت ناماژه به وه ده کات (قوبادی پاشای فارسی) بونیاتی ناوه. به لام رایه کی تریش ده خاته پروو که گومانی لی هدی، نه ویش گهراندنه وه یه بۆ پیشهی (برذاع) واتا کورتان دروو، به لام رای یه کهم به راستتر داده نیت^(۵). به لام له وانیه له ووشه ی کورتان دروو وهاتیبت، به جۆرێك خه لکی ناوچه که خه ریکی نهم پیشه یه بووین. نهم شاره ی له زویه کی ده شتایی له خالی کۆتایی لای باکووری سنووری ههریمی نازه ریا یحانی داناوه^(۶). به لام جیاوازی له رایه کانیشی به دیار ده خات، به جۆرێك که (ابن

(۱) - المصدر نفسة والصفحة.

(۲) - بسفرجان، کوریه که له زهوی ناران. معجم البلدان، مج ۱، ص ۴۲۲.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۲۸۶. به لام سهرچاوه کانی بهر له یاقوت ودوایی به شاریکی سنووری ههریمی نارانیان داناوه. ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۹۵؛ السمعانی، المصدر السابق، ج ۵، ص ۴۹۰؛ القزوينی، اثار البلاد، ص ۴۹۳؛ الانصاری، المصدر السابق، ص ۱۸۹.

(۴) - اسماعیل شکر رسول، المرجع السابق، ص ۴۵.

(۵) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۷۹. که چی له هه ندی سهرچاوه ناوه که یه بۆیه که مین نیشته جیبووی که (برذعه بن اران بن یافث بن نوح) بووه ده گهرتینه وه. الانصاری، المصدر السابق، ص ۱۸۹؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ۲۰۰.

(۶) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۷۹؛ سباهی زاده، المصدر السابق، ص ۲۰۰.

الفقيه الهمذاني) به شاریکی هدریمی نارانی داناوه^(۱). جگه له‌وهی خوی ناوچه‌ی (لصوب) به تزیکی بدرزه‌ه له زهوی ناران وه‌سف ده‌کات^(۲). دووری نیوانی له‌گه‌ژ شاری گه‌نجه (تۆ فدرسه‌خ / ۵۴ کم) بووه^(۳). هه‌روه‌ها له‌گه‌ژ روویاری (سه‌رسور) یشه‌وه (یه‌ک فدرسه‌خ / ۶ کم)^(۴) بووه.

به‌لام بۆ وه‌سفکردنی شاره‌که پشت به زانیاری (الاصطخری) ده‌به‌ستیت، که‌وا چۆن به شاریکی گه‌وره‌و جوان و به‌پیت، ئاوه‌دان وخواهن بازار، که‌کورده‌کان ده‌وره‌ی بازاره‌که‌یان داوه‌و، یه‌کیتک له‌ده‌رگای نهم شاره‌یان به‌ناو بووه، به‌جۆرتیک دوا‌ی شاری په‌ی و نه‌سفه‌هان به‌ناویانگ بووه، ته‌نانه‌ت بگره له‌عیراقه‌وه بۆ خوراسان هیچ شاریک به‌ وینه‌ی به‌رزه‌ه نه‌بووه. نه‌گه‌رچی یاقوت نهم‌دی به‌ سیفه‌تیک کۆنی داناوه. چونکه کاتی نهم ناوچه‌یه‌ی بینیه‌ ته‌نیا پاشاوه‌ی ویرانکاری به‌رچاوه‌وتوه و بارودۆخی خه‌لکی ناوچه‌که خراب بووه^(۵). که‌ته‌مه‌ش بۆ بارودۆخی نه‌وکاتی جیهانی ئیسلامی ده‌گه‌ریته‌وه تووشی هیرشکاری دوژمنان هاتوه^(۶).

۴۵ - بیلقان / به‌یله‌قان (فیداکاران)^(۷):

ده‌ریاره‌ی نهم شاره یاقوت ناماژه به‌وه ده‌کات، یه‌کیتک له‌پاشاکانی فارسی دوویاره ئاوه‌دان کردۆته‌وه^(۱). به‌مه‌ش دیرینی نهم شاره به‌دیار ده‌که‌وی، که‌پیش نه‌وه‌ی فارسه‌کان له‌و ناوچه‌یه بووین نهم شاره هه‌بووه.

(۱) - البلدان، ص ۵۸۳؛ معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۷۹. هه‌روه‌ها بروانه: المقدسی، المصدر السابق، ص ۲۸۱؛

ابو الفداء، المصدر السابق، ص ۴۰۳.

(۲) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۱۷.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۷۹. هه‌روه‌ها بروانه: ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۹۱.

(۴) - المسالك و الممالك، ص ۱۰۸، معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۷۹.

(۵) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۷۹.

(۶) - بروانه نل ۱۶۶-۱۷۳، نهم لیکۆلینه‌وه‌یه

(۷) - بروانه: اسماعیل شکر، المرجع السابق، ص ۴۴.

دهكهوتته نهرمينيای گهوره لهنزیک شاری دهريه^(٢). سهبارهت به جياوازی رايهكان رای خۆی دهخاتهروو، پهغه دهخاتهسر شهوی که له هندی باسکراوکان بهیدکیتک لهشارهکانی ههریمی (تاران)یان ژماردوه^(٣). بهلام نازانریست نایا مهبهستی ناوبراوله نهرمينيای گهوره لیتهدا چیه، چونکه تاران بهشیک بووه له نهرمينيای گهوره. رهنگه وهکو تهنها جياوازیهک لهچۆنیتهی دهبرین بۆ وهسف کردنی نهم ناوچهیه بیته. لیتهدا دهتوانین نهم شارهش لهریز شاره کوردنشینهکان دابنیتین چونکه دهسلاتی میرنشینی شهدادی کوردی (٣٤٠-٥٩٥ک/٩٥١-١١٩٨ز) گهیشتهته نهم ناوچهیه و بنهماله کهی لی نیشته جیبونه^(٤).

٤٦- جَنْزَة - كَنْجَة / گنجه:

ياقوت بهشارتکی گهوهی ههریمی تارانی دادهنیته^(٥). کهوتوته نیوان (شمکور)^(٦) و بهرزعه^(٧)، و نیوانی لهگهڵ دووه میان (١٦ فهرسهخ/٩٦کم)بووه^(٨). له بهر شهوی لهلای خهلك بهگشتی کهغه بووه که نه مهش وشهیه کی کوردیه و لیتهدا بهمانای نوی

(١) - معجم البلدان، مج ١، ص ٥٣٣. بهلام یه کهمین بنیاتنهری نهم شاره بۆ (بیلقان بن ارمینی بن لنتی بن یونان) دهگهریتمهوه که تیایدانیشته جی بووه. السمعانی، المصدر السابق، ج ١، ص ٤٣٥؛ ابو الفداء، المصدر السابق، ص ٤٠٣.

(٢) - معجم البلدان، مج ١، ص ٥٣٣.

(٣) - نه گهرچی یاقوت ناویان ناهینیت، بهلام بۆ بهلگه وته کهی ههریه که له (البلاذری) و (ابن حوقل) شوینی بهیله قانیان له سنوری ههریمی تاران داناهه. فتوح البلدان، ص ١٩٨؛ صورة الارض، ص ٢٩٤.

(٤) - بۆ زیاتر زانیاری پروانه: اسماعیل شکررسول، المرجع السابق، ص ٤٥.

(٥) - معجم البلدان، مج ٢، ص ١٧١؛ مج ٤، ص ٤٨٢؛ القزوينی، الثار البلاد، ص ٥٢٢.

(٦) - شه مکور: شارنکی کۆنی ههریمی تارانعو نیوانی له گهڵ بهرزعه ده (بازده فهرسهخ/٦٦کم) بووه. معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٦٤.

(٧) - الاصطخری، المسالك والممالك، ص ١١٣.

(٨) - معجم البلدان، مج ٢، ص ١٧١.

وتازه پینگه‌یشتوو دیت که ده‌توانین کورد نشینی شاره‌که‌ی پتوه بسملیتین .^(۱)
 به‌لام ناوبراو به‌شپوهیه‌ک له‌گه‌ل سنوری دهره‌وه‌ی هدرتیه‌که‌ی سدیری کردووه‌وله نیتوان
 شه‌روان و تازه‌ریایمانی داناوه، له‌لای خه‌لکی نووسهر و شه‌دیب زیاتریه (جنزه)
 ناوبردراوه^(۲). که هاوکات نهم ناوچه یه (کیرونا‌باد) ی پینده‌لین^(۳).

۴۷- باب الأبواب - الدرّبند/ده‌ریه‌ند:

شاریکه له که‌ناره‌کانی روویاری خه‌زهر، له‌باکووری هدریمی نارانه^(۴)، وه‌کو پینگه‌یه‌ک
 بۆ خه‌لکی هدریمی ناران و ئه‌رمینیا و تازه‌ریایمان سهر کراوه، پتویستی به‌به‌رگری
 کردن نییه، که نهم‌ش بۆ چۆنیه‌تی دروست کردن وشوینی هه‌لکه‌وتنی شاره‌که
 ده‌گهریتیه‌وه. یاقوت تیشک ده‌خاته سهر نهم بارودۆخه و هۆکاری دروستکردنی نهم شاره‌و
 نه‌توهه و هوکمرانانی نهم ناوچه‌یه. به‌وه‌رگرتنی زانیاری له کتیبه‌که‌ی (الاصطخری)^(۵)
 به‌جۆرتیک نهم شاره‌خواه‌نی به‌نده‌ر و ئه‌و دوو پرده‌ی که له‌سهر به‌نده‌ره‌که دروستکراوه،
 واته له نیتوان به‌نده‌ر و ده‌ریاکه، نهم دوو پرده‌تاکه رینگه‌یه بۆ ناوچه‌که، جگه له شوره‌که‌ی
 تا ناو ده‌ریا درتۆ ده‌بیتیه‌وه^(۶).

هه‌روه‌ها یاقوت ناماژه به‌وه‌ده‌کات که‌ناوی ده‌ریه‌ند بۆ وشه‌یه‌کی فارسی
 ده‌گهریتیه‌وه^(۷)، که‌چی وشه‌یه‌کی کوردیه‌و به‌مانای ئه‌وشویننه (ته‌نگه) یه‌که، ده‌که‌وتیه

(۱) - جگه له‌وه‌ی کورد له‌م شاره‌راسته‌موخۆ له‌لایهن سه‌رچاوه‌کان به‌دیار خراوه وتنه‌نانه‌ت هه‌ندیکیان به‌
 پایه‌ته‌ختی میرنشینی شه‌دادی داده‌نیتین. بروانه‌نهم لیکۆلینه‌وه‌یه، ل ۵۱، په‌راوتزی، ژماره (۱) ۴ احمد
 کیسروی، شه‌ریاران کمنام (ته‌ران: ۱۳۳۶)، ج ۳، ص ۲۷۲.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۴، ص ۴۸۲. به‌لام (الاصطخری) نو فهرسه‌خ ۵۴/کم) داده‌نیت. المسالك والمالك، ص ۱۱۳.

(۳) - اسماعیل شکر رسول، المرجع السابق، ص ۴۰.

(۴) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۲۹۱؛ معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۰۳.

(۵) - المسالك و المالك، ص ۱۱۰.

(۶) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۰۳ - ۳۰۶.

(۷) معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۳۹.

نيوان دوو چيا^(١)، جگه له و دهسهلاتى سياسى كوردى لهسهدهى چوارهمى كۆچى دهيهمى زابنى ئه و راستيه دهسهلمينى، كه ناوچهيهكى كوردنشين بووه، كه ليكۆلهران لهم ناوچهيه بهدياريان خسووه^(٢).

٤٨ - شَرَوَان / شِيرَوَان:

ئهگهرجى ياقوت دوودهپرپىنى هديه بۆ باسى ئهم شاره، سدهتا بهديهكى لهشارهكانى دهووبههري شارى دهريهندي كهنارى خهزهري دادهنيت، نيوانيشيان (سهده فهرسهخ / ٦٠٠ كم)ه^(٣)، دواتر راستهوخۆ بهديهكيك لهشارهكانى سنورى ههريمى ئاران دهژميترديت^(٤). كههمان ناوچه دهگريتهوه. وهله رۆژههلاتى پوويارى (كور) ديريژ دهبيتهوه تاكو شارى دهريهندي^(٥)، ناويشى دهگريتهوه بۆ بهكههس كهس كه دروستى كردووه^(٦). ههروهها لهلايهن ولاتناسان و ياقوتيش ئه و بهردهى كه له قورئانى پيروز باسى دهكات (أرأيت إذ أَوْينا الي الصخرة فاني نَسيتُ الموت)^(٧) لهچيروكى پيغههبهر موسا(سلاوى خواى لىبى) هاتووه، كهوتۆته ئهم شاره پيوه بهناويانگه^(٨).

(١) - لهزمانى توركى (ديمر القابى) وئهرمهنيهكهى(جور)، رويسيش له وشهى توركى(كابوك)وهرگيراو، عهدهبيهكهشى به (باب الابواب)هاتووه. اسماعيل شكر رسول، المرجع السابق، ص ٤١، هامش رقم(٩٦).

(٢) - المرجع نفسه، ص ٤٦.

(٣) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٣٩.

(٤) - ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ١٠٨؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ٢٨١.

(٥) - حمدالله مستوفي قزويني، نزهة القلوب، ص ٩٢.

(٦) - نانوشهروان پاشاى فارسى دروستى كردووه. معجم البلدان مج ٣، ص ٣٣٩؛ القزويني، اشارالبلاد، ص ٦٠؛ سباهى زاده، المصدر السابق، ص ٤٢٠.

(٧) - سورة الكهف، آية ٦٣.

(٨) - ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ١٠٨؛ ابن الفقيه الهمذاني، المصدر السابق، ص ٥٨٣؛ معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٣٩؛ حمدالله مستوفي قزويني، نزهة القلوب، ص ٧٨.

٤٩- بَدْلِيس / بهدليس:

شارتکه له نهرمينيا^(١)، له نيوان خيلات و مهيافارقين^(٢)، له گهڙ شارى خيلات نيوانى (حهوت فهرسخ / ٤٢ کم)^(٣). نه گهرچى سهراوه كان نهو ههرتيميان، كه نهه شارهى كهوتوته سهر، به شوئى رهسنى نهرمهنيه كان داده نين^(٤)، به لام نه مه نهوه ناگه يه نيت كه به تنها شوئى نهرمهنيه كان بيت، به لكو شوئنه لكهوتنى له نيوان دوو شارى كوردى له لايه ك ونيشته جيپوونى هوزى كوردى هه رله كو نه وه^(٥) بهم هويه وه ده توانين ناماژه به وه بكهين، كه ميژووى ژيانى كورد لهه شاره دپرينه.

٥٠- خِلَاط / خيلات :

ياقوت نهه شارهى به مهلبه ندى (قصبه) نهرمينياى ستيهه داناه، هاهسنوره له گهڙ ههرتيمى جزيروه ده كهوتته نيوان شارى بهدليس و نهرگيش^(١)، وه به شارتكى شاهدان وخواهن به رهه مى زور وه سفى ده كات^(٢)

به لام ناويراو باس له تايبه هه ندى ناوى شاره كه ناكات، كه گهريده يه كى سه دهى پينجهه ناوه كهى بو جوراوجورى پينكهاتهى دانيشتوانى و نه ته وه جيا جياكانى نهه شاره گه راندوتته وه^(٣).

(١) - معجم البلدان، مچ ١، ص ٣٥٨. ههروهه بروانه: ابن حوقل، المصدر السابق، ص ٢٩٥؛ المقدسى، المصدر السابق، ص ٢٨١؛ الانصارى، المصدر السابق، ص ١٨٩.

(٢) - ابوالفدا، المصدر السابق، ص ٣٩٥؛ سباهى زاده، المصدر السابق، ص ١٩٧.

(٣) - المهلبى، المصدر السابق، ص ١٤٠؛ ابو الفداء، المصدر السابق، ص ٣٩٥.

(٤) - الاصطخرى، المصدر السابق، ص ١١٠؛ اسماعيل على، المرجع السابق، ص ٥٠٠.

(٥) - ههروهه كو هوزى روزه كى، كه به كورده كو نه كان ناويراون وده سه لآتى تايهت به خزبان هه بووه مىرى دليريان ليتهه لكهوتتوه، ههروهه به ربه چى دوزمنى ولاتى بهدليسيان داوه ته وه. - شه ره فخانى بهدليسى، شه ره فنامه، وه رگيرانى بو كوردى: ماموستا هه زار، (ههولير: ٢٠٠٦)، ل ٤٧١، شهولياچه لهبى، كورد له ميژووى دراوسيه كاندا، وه رگيرانى سه عيه ناكام، (بهغدا: ١٩٧٩)، ل ١١٨.

(٦) - المقدسى، المصدر السابق، ص ٢٨١-٢٨٢.

(٧) - معجم البلدان، مچ ٢، ص ٣٨٠.

٥١- أَرْجِيش / ئەرگیش - ئەرگیش^(٢):

ياقوت له بارهى ئەم شارەش نووسىويهتى، كه ناوچهيهكى كۆنه له ههريى ئهرمىنيا له نزيك شارى خيلات (خلاط)^(٣). به شيوهيهك كهوتۆته بهشى رۆژههلاتى ئەم شاره^(٤).

٥٢- مَنَّاژ جَرْد / مهنازجيرد - مهلازگرد:

يهكته له شارهكانى ئهرمىنياو ياقوت له نيتوان خيلات و ولاتى رۆمى دهست نيشان دهكات^(٥)، به شيوهيهك نيتوانى له گهه شارى خيلات (هدوت فدرسهخ / ٤٢ كم) بووه^(٦). نهگههچى پيىكهاتهى خهككههكى به رۆم و ئهرمهن داناون بهلام دهسهلاتى كورديشى ليهديار خستوه^(٧). جگه لهمهش ناويانگى ميژووى ئەم شاره بۆ پوودانى شهري مهلازگرد (٤٦٣ ك / ١٠٧١ ز) له نيتوان سهلهجقيهكان و بيژهتتنيهكان دهگهريتهوهو كوردهكانيش بهشداريان تيدا كردهوه^(٨).

(١) - ناسر خسرو، المصدر السابق، ص ٧. كورديش يهكته بووه له پيىكهاتهى دانىشتوانى ئەم شاره، له گهه بهديار كهوتنى دهسهلاتى ميرنشيني دۆستهكى (مهروانى) كوردى (٣٧٢-٤٧٨ ك / ٩٨٢-٩٩٠ ز)، به تاييهتى له باكوورى دهرياجهى خيلات (وان). بۆ زياتر زانبارى پروانه: حكيم عبدالرحمن زهير. المرجع السابق، ص ٦٩.

(٢) - له كوتدا به (ارزشكو) هاتوه: شترك، دائرة المعارف الاسلاميه، مادة (ارجيش)، مج ٢، ص ٥٣٨.

(٣) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٤٤.

(٤) - ابوالفداء، المصدر السابق، ص ٣٩٥؛ سباهى زاده، المصدر السابق، ص ١٣٨.

(٥) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٢٠٢.

(٦) - ابوالفداء، المصدر السابق، ص ٣٩٥.

(٧) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٢٠٢. بۆ زياتر زانبارى سهبارت به دهسهلاته كورديه كه پروانه: بهشى چواره مى ئەم ليكۆلينهويه.

(٨) - به جۆريك بهرى جهنگ له نيتوان سهلهجقيهكان و كوردهكان ژمارهيان زۆر بووه، كوردهكان نزيكهى دههزار كس بوينه بهلام به گشتى سوپاكيان ژمارهى زۆر بووه. ابن الجوزى، المنتظم، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، مصطفى عبد القادر عطا، راجعه: نعيم زرزور، (بيروت: ١٩٩٢)، ج ١٦، ص ١٢٣، محمد صالح طبيب، سلاجقة الروم في اسيا الصغرى (٤٧٠-٦٣٤ هـ / ١٠٧٧-١٢٣٧ م)، اطروحة دكتورا، مقدمة الى كلية

٥٣- آرژن / ئهرزهن:

یاقوت به شاریکی ناسراو و به ناویانگی داده نیت له نزیك خیلات، ده پها ته سهر ناوچه کانی ههریمی ئهرمینیا^(١)، به لام له هه ندی سهرچاوه خستویانه ته سهر ههریمی جهزیره، نیتوانی له گه ل شاری نه سیبێن ههفت (فهرسه خ/٤٢ کم) ده پیت^(٢).
 ته گهرچی ناویراو ناماژه به جیاوازی نهو پرایانه، سه بارهت به شوپهه لکه وتنه که ی له ههریمه کان، ده کات^(٣)، به لام خۆی به ناوه دانترین ناوچه ی ههریمی ئهرمینیا ی داناه، له (ارزن روم)^(٤) ش جیا ی کردۆته وه.

٥٤- دپیل - دوین/دوین^(٥):

یاقوتی ئه م شاره جارێک له ههریمی ئهرمینیا داده نی^(٦) یا خستۆتیه ده ورویه ری ههریمی ئاران له سنووری کۆتایی ئازهریایمان و نزیك شاری ته فلیس^(٧)، که یه ک ناوچه ده گرتیه وه، به لام به کارهینانی ئه م دووده سه ته واژه یه واتا (دبیل) و (دوین)، رهنگه بۆ جیاوازی زمان و چۆنیه تی ده ریرینی بگه رتیه وه، که یه که میان عه ره بی و دوینیش کوردیه که یه، به لگه بۆ ئه مه ش راسته وخۆ کوردیه تی شاره که له باس کردنی دوین به دیار ده خات^(٨).

الاداب، جامعه صلاح الدین، (ارییل: ١٩٩٩)، ص ٤٣-٤٤. بروانه: نیشتمان به شیرمه مه د، کورد و سه لجوی، وه رگیزانی: نیدریس عه بولللا، (هه ولیر: ٢٠٠٦)، ل ١١١.

(١) - معجم البلدان، مع ١، ص ١٥٠.

(٢) - ابن خرداذه، المصدر السابق، ص ٨٦-٨٧.

(٣) - معجم البلدان، مع ١، ص ١٥١.

(٤) - ئه رزه نی رۆم شاریکی تره له ئه رمینیا که گه ورتیه تره له ئه رزه ن یه که م. معجم البلدان، مع ١، ص ١٥٠.

(٥) - ئه م شاره پیتشی و تراوه (دقین). احمد کسروی، المرجع السابق، ج ٣، ص ٢٧٦. هاوکات ده که ویتیه نزیك شاری یه ریقان له سه ر رووباری کورد. النقشبندی، اذربایجان، ص ١١٥، هامش رقم (٥).

(٦) - معجم البلدان، مع ٢، ص ٤٣٩. هه روه هابروانه: ابن خرداذه، ص ١٠٨.

(٧) - معجم البلدان، مع ٢، ص ٤٩١.

(٨) - المصدر نفسه، مع ٢، ص ٤٩١.

دووهم // دهوړوبه‌ره‌کانی (اعمال):

به‌لام سه‌باره‌ت به دهوړوبه‌ره‌کانی هدریه‌ك له‌شاره‌كان، جا چ گوند بیټ یان كوره یان پوستاق یان شار یان دی وئاوایی كه‌وا ده‌یاغخاته سدر شاریك، یاخود له هدریمه‌كه یان نزیك له شاریکی دیاریکراو پرونی کردۆته‌وه. نه‌وا لیږه‌دا به‌گشتی په‌یوه‌ستی شاره‌كانمان خستۆته خشته‌یه‌ك كه تایبته به هدریمه كوردنشینه‌كان^(۱).

*****

---

(۱) – بروانه: باشکۆی ژماره (۲).

تهوهری دووهم:

سیماکانی روالهته تهلارسازیهکانی ناوچهکوردنشینهکان

یهکهه // قهلاکان:

له پرووی زمانهوانییهوه نهم وشدی بهمانای حدشارگهیهک دیت له شیوهی چیا^(١). بهلام تهگهر له پرووی واتاییهوه سدير بکريت نهوا بهمانای شاریکی قایم و پتهو دیت. هندی جار دهبیته شار^(٢). یاخود ناوچهیهکی بهرفراوانی رامیاری و نابووری و بنکهی شارستانی و ناوهدانی لی ههئدهکهویت. ههروهکو شاری تیریل(ههولیر)^(٣).

١- قهلاکانی کورهی زۆزان:

وهکو (اتیل)^(٤) (القی-تهلکی)^(٥) (باخوڤا)^(٦) (بازالمراء)^(٧) (برخو)^(٨) (بشیر)^(٩).
(جرذقیل)^(١٠) (خوشب)^(١) (اروخ)^(٢) و کینکور)^(٣) (نهره)^(٤) (علوس)^(٥) (بوختیه)^(٦).

(١) - ابن منظور، المصدر السابق، مج ٤، ص ٤٧٤.

(٢) - شاکر مصطفى، المدن في الاسلام، (الکویت: ١٩٨٨) ج ١، ص ٤٥٠.

(٣) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٣٨.

(٤) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٥١.

(٥) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٢٤٦؛ ابن الاثير، الكامل، ج ٩، ص ٥٣.

(٦) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٣١٦.

(٧) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٣٢١.

(٨) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٣٧٥.

(٩) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٤٢٩.

(١٠) - معجم البلدان، مج ٢، ص ١٣٤.

۲- عقر الحُميدية/عقري حومه يديه- ئاكري^(۷):

قهلايه كي پتهوه له ناوچه چيايه كاني موسل، كهوتوته لاي رۆژهه لاتي شاري موسل، به (عقر حميدية) ناسراو بووه، له بهر نهوهي تيره ي (هه ميديه كان)^(۸) تيدا نيشته جي بوونه^(۹). (غيضة) و (جوجن) به ناوچه كاني په يوه ست بهم قهلايه ژمير دراون^(۱۰).

۳- العَمَادِيَّة^(۱۱) / عيماديه- ئاميدي:

ياقوت به قهلايه كي پتهو و بههيز و گهوره، له باكووري شاري موسل^(۱۲) وه سفي

(۱) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۴۰۶.

(۲) - ناوي نهم قهلايه به ناروخيش هاتوه، كه بو هوزي ناروخي كوردي، كه له جهه زيره ي نين عومر نيشته جي بوونه، كه ده گه ريتمه قهلايه كي سهخت و دژواره. شهره فنا مه، ل ۱۷۳.

(۳) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۵۸.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۳۳۱؛ ابن الاثير، الكامل، ج ۹، ص ۵۳.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۴، ص ۱۴۷. هاوكات نهم قهلايه ده كهوتته باكووري رۆژهه لاتي شاري ئاميدي. كرفان محمد احمد، المرجع السابق، ص ۳۰۸.

(۶) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۵۸.

(۷) - سه بارهت به ناوي نهم شوتنه ي كه ياقوت به قهلا باسي كردوه، هه ندي بيروپاي جياواز له سمر بنه رته ناوه كه ي هه مه، بيتان وايه سه رته تا (ئاگري) خهلكي ناوچه كه ئاگريان په رستوه. محمد جميل بندي روژياني، مدن الكردية القديمة، ص ۲۶۸؛ درويش يوسف حسن، المرجع السابق، ص ۴۳.

(۸) - تيره يه كي كوردي بوونه، پروانه نهم ليكولتينه وهيه، ل ۱۳۷-۱۳۸.

(۹) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۱۳۶؛ ابو الفداء، الصدر السابق، ص ۳۴.

(۱۰) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۲۲۱، ج ۲، ص ۱۷۸.

(۱۱) - هاوكات نيتا شارتكي كوردي كوژه له باكووري شاري موسل (هه ريمي كوردستاني عيراق، به دووري ۱۶۲ كم) ليه مه، كه له لاي باشووري زنجيره چيا كاني هه كاريسه و له باكووريش زنجيره چياي مه تينه. درويش يوسف حسن، المرجع السابق، ص ۴۱.

(۱۲) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۱۴۹.

دهكات، له سهرتا وهكو قولغتيهكى كوردهكان، ناوهكهشى (ناشهب) بووه^(١)، بهلام (عيمادهدين زهنگى)^(٢) له سالى (٥٣٧-ك- ١١٤٧ ز) دووباره بونيياتى ناوتهوه وه گهوهى كردووه، ناوى بوته عيماديه كه بو (عيمادهدين) دهگهرتتهوه^(٣). گوندى جوژه بهكيك له ناوچهكانى سهر بهم قهلايه بووه^(٤).

٤- آر دُمشت / نهر دوشمت^(٥):

ياقوت شوينى نهم قهلايه، لهنزىك جهزيرهى نيبين عومهدا واتا پرژههلاتى شارى موسل(موسل) له سهر چيائى جودى دياركردووه^(٦)، بهقهلايهكى بههتيريش وهسف دهكات، بهلام نهوهى جيتى سهرنجه، سهبارت بهناوهكسى ناوبراو، بهههمان قهلاى (كواشى)^(٧)

(١) - المصدر نفسه و الصفحة؛ مج ١، ص ٥٤، ابن الاثير، الكامل، ج ٩، ص ٥٣. ناوهكهشى كورديهو لهناشى ناو يان ناشاوه هاتووه واتا(طاحونة الماء) ديت، هاوكات گونديكه له ناوچهى سهرسنگ، شوتههوارهكمى بيتيدهلتن (تامبيديكا خمراب). فاترة محمد عزت، المرجع السابق، ص ٥٩، هامش رمز(***); زرار صديق توفيق، القبائل وزعامات القبلية الكوردية فى عصر الوسيط، (اربييل: ٢٠٠٧)، ص ١٨٠.

(٢) - عيمادهدين زهنگى: عيمادى كورپى ناقسنقر كورپى عهبدوللايه، سالى (٤٤٧ك/ ١٠٥٥ ز) له دايك بسووه، له ماوهى نيوان (٥٢١- ٥٢٢ ه/ ١١٢٧- ١١٢٨ ز) بوته نتهابهكى موسل. ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٢، ص ٣٢٧-٣٤٩.

(٣) - معجم البلدان، مج ٤، ص ١٤٩؛ ابن الاثير، الباهر، ص ٦٤. له گهل نههش دا سهرچاوهكان وشهى (عماديه) بو سهر وشهى (امات)يان(اماتى) هتد دهگهرتتهوه. بوزياتر زانيارى بروانه:كاوة فريق احمد، امارة بهدينان (١٧٠٠-١٨٤٠م)، (اربييل: ٢٠٠٠)، ص ٢٦؛ عبدالله خورشيد قادر، العمانر الاسلاميه فى العماديه ونواحيها حتى نهاية القرن الثانى عشر الهجرى/ الثامن عشر الميلادى، اطروحة دكتورا، مقدمة الى مجلس كلية الاداب، جامعة صلاح الدين، (اربييل: ٢٠٠٨)، ص ٧-١٠.

(٤) - معجم البلدان، مج ٢، ص ١٨٤.

(٥) - نهم قهلايه ناوى لهلامى (المسعودى) به (صواره) ولاى شهرفخانيش به(نهرماشت) هاتووه. مروج الذهب، ج ٤، ص ٤٧٣، شهرفنامه، ل ١٧٣.

(٦) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٤٦.

(٧) - كواشى نهاوكات بهكاشى ناسراوه، شوتههوارتيكى روخواوى ههيمو بهدوورى (٢٠) كم لهلاى باكوورى پرژههلاتى شارى سميل. كرفان محمداحمد، المرجع السابق، ص ١٧١، هامش رقم (٢).

داناوهو، ته ناندت ناوه کۆنه که ی (کهواشی نهردومشته) بووه^(۱) واتا یهک قهلا بوون. خاوهن و فرمانپه وای شه کاته ی، واته سه ده ی حه و ته می کۆچی سیژده ی زاینی، (بدر الدین لؤلؤ)^(۲) بووه^(۳).

۵- شووش / شوش:

قهلا یه کی بهرزو گه وریه له نزیک قهلا ی (عهقره حه میدی) و بهلام له عهقره حه میدیه گه ورتیه، نه مه ته نها تیبینیه کانی یاقوته بۆ شه قهلا یه، له گه ل شه و ی که به یه کیتک له ناوچه کانی په یوه ست به موسلی ژماردوه^(۴). به جۆرتک نیوانیان (دوازته فهرسه خ/ ۷۲ کم) بووه^(۵)، به بی دیاری کردنی خاوهنی شه قهلا یه که کورده کان بوون، ههروه ها چۆن که ورتیه بهر هێرشه ته تابه کیه کان و داگیریان کردوه^(۶).

۶- الجدیة / جوده یده^(۷):

ته گهر له شیوه ی وه سف کردنی یاقوت بکۆلینه وه له باسی شه قهلا یه دا، جارتک

(۱) - معجم البلدان، مع ۴، ص ۴۸۶. لیکۆله ره وان شه مه روون ده که نه وه، که شه دوو قهلا یه یهک قهلا نه بوون، بهلام له بهر شه وه ی که و ته و نه ته سه ره یهک زغیره چیای سیلک، به کیتکیان له سه ره تاکه یه تی، شه وه ی تریان له دوا وه ی شه چیایه یه بۆیه به یهک قهلا ژمه یز درا وه. دروش یوسف حسن، المرجع السابق، ص ۵۴

(۲) - ناوی به دره دین لؤلؤی کوری عه به لؤلؤ یه، له سالی (۶۵۸/ ۱۲۵۹ز) مر دوه. ابو شامة المقدسی، تراجم رجال القرنین السادس والسابع المعروف (بالذیل علی الروضتین)، تحقیق: عزت العطار الحسینی، (بیروت: ۱۹۷۴)، ص ۲۰۸. بۆ زیاتر زانیاری به روانه به شهی چواره می شه لیکۆلینه وه یه.

(۳) - معجم البلدان، مع ۱، ص ۱۴۶.

(۴) - المصدر نفسه، مع ۳، ص ۳۷۲. هاوکات ده که ویتته نزیک ناکری. فائزه محمد عزت، المرجع السابق، ص ۵۹، هامش، رمز(*)

(۵) - ابن الاثیر، الكامل، ج ۱۰، ص ۳۷۶.

(۶) - المصدر نفسه، ج ۹، ص ۵۲؛ ج ۱۰، ص ۲۷۹، ص ۳۱۵، ص ۳۲۲.

(۷) - سه باره ت بهم ناوه ره نگه سه ره تا وشه یه کی تر بو ییت، به چه شنیک دوا ی شه وه ی نو یان کردۆ ته وه، کردوویانه بهم ناوه. سه ره وه که نو کرد ناوی (حه دیشه الموصل) بووه، دوا ی شه وه ی نو یان کردۆ ته وه بۆ ته حلیسه، واته ته عرب کرا وه. معجم البلدان، مع ۲، ص ۲۳۰.

شوتنهكې له كورهى (بين النهرين)^(١) له نيوان موسل و نهسيبين داناوه، يا بهشارى (حصن كيفا) ي لكاندوه^(٢)، بهلام لهبهر نهوهى (ابن الاثير)يش، به يهكيك له ناوچهكانى موسلى ژماردوه^(٣)، دهبيت له كورهى بهينه نههرهين بيت، جگه لهوش هميشه خاوهنى نهم قهلايه دهسهلاتدارانى موسل بوونه^(٤).

٧- جَلْصَوْرَى^(٥) / جهلهسورا- گلهسور:

نهم قهلايهش سهر بهناوچهكانى موسل بووه، كهوتوته ناوچه چيايهكانى ههكاريه له باكوورى موسل^(٦)، بهلام هاوكات شوتنهكې لهناوچهكانى بهروارى بالايه، دوورى لهناحيهى كاني ماسان (دوو فهرسخ و نيو/١٥ كم) زياتر دهبيت^(٧).

٨- عُلُوس / علوس:

قهلايهكى شارى نهزنه و، به يهكيك له قهلا كورديهكان دهژميردريت، لهبهر نهوهى ياقوت دهسهلاتى هوزيكي كوردى لى بهديارخستوه^(٨).

(١) - بين النهرين: كورديهكى گهروهيه له بقعائى موسل، ههندي جار سهر بهشارى موسل بووه، ههندي جاريش سهر بهشارى نهسيبين بووه. معجم البلدان، مج ١، ص ٥٣٥.

(٢) - المصدر نفسه، مج ٢، ص ١١٥.

(٣) - ابن الاثير، الكامل، ج ١٠، ص ٤٠٧.

(٤) - معجم البلدان، مج ٢، ص ١١٥. گونديك بووه له ناحيهكانى بهروارى بالئا لهنزيك ناميئى بهناوى (جديدكى)، بهجورنك شوتنيكى پتهوى ههيه و ليكولهرانش ناماژهبموه دهكمن، كههنگهشوتنى نهم قهلايه بيت. درويش يوسف حسن، المرجع السابق، ص ٥٧.

(٥) - له بنهرتدا له وشهى كوردى (گلهسور) هاتوه، لهبهر نهوهى نهم قهلايه لهسهر چيايهك ههلكهوتوهو خاكهكې له گلى سوز بووهو بهشيرهك خاكهكه سورهكې رهنگى داوهتموه. لهزمانى عهريهيش پيئى (گ) نيمو گوريوانهبوؤ(ج). درويش يوسف حسن، المرجع السابق، ص ٥٧.

(٦) - معجم البلدان، مج ٢، ص ١٥٤.

(٧) - درويش يوسف حسن، المرجع السابق، ص ٥٧.

(٨) - معجم البلدان، مج ٤، ص ١٤٧.

۹ - فَنَكْ / فَنَهَكْ:

بديه كيك له قهلا به ناويانگه كاني ميژوي كوردي داده نريت^(۱) ياقوتيش نهم پراستيه ده سه ليني و، به چه شنيك بژهزي كوردي به شنه ويهي ده گه پرينيتهوه و ناوچه كشي له نزيك جهزيه ي ثين عومر بووه و نيوانيان (دوو فدرسه خ/ ۱۲ كم) بووه^(۲). به شوينيكي قايي خزاگر و هسف كراوه^(۳)، به جورتك له سدر چيايه كه و قوله يه كي هديه، له تاشه به رديك دروست كراوه و به رگري له قهلا كه ده كات^(۴). بويه ناويرايش ناماژه به ده ده كات كورده كان بو ماوه ي سي سد سال خاوه نداريه تي نهم قهلايه يان كردووه، به لام كات وساتي هوكرانيه كه يان ديار ناكات^(۵). وه نهم ماويه زوره په نگه بوپتهوي شوينه كه ي بگه پرتوه و هيچ دژكاريك ده سه لاتي نه گه يشتوه تي.

۱۰ - هَتَاخ / هَتَاخ:

ياقوت ته نيا شويني نهم قهلايه قايه له نزيك شاري مه يافارقين ديارده كات^(۱)، به بي نه وي ميژوي رامياي گرينگي به رچاو بجات، كه چزن به يه كيك له قهلا كاني ده سه لاتي كوردي له سه ده ي چواره مي كوچي ده يه مي زاييندا له دياربه كر ده ژمي دريت^(۲).

(۱) - شهرخاني به دليسي، سهرچاوه ي پيشوو، ل، ۲۰۹.

(۲) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۲۷۸؛ ابن الاثير، الكامل، ج ۷، ص ۴۳۴.

(۳) - ابن الاثير، الباهر، ص ۷۳؛ الكامل، ج ۸، ص ۱۲۳.

(۴) - القزويني، اثار بلاد، ص ۴۳۲.

(۵) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۲۷۸؛ ابن الاثير، الباهر، ص ۷۳.

(۶) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۳۹۲؛ ابو الفداء، المصدر السابق، ص ۲۸۱.

(۷) - وه كو قهلاي ميرنشي مهروانيه كان داده نريت و به لام نه تابه كيه كاني ماردن ده ستيان به سمر داگرتووه

ابن الاثير، الكامل، ج ۷، ص ۴۳۷، ج ۹، ص ۹۷.

II - شاتان:

هیچ باسیکی میژوی بۆههسفی ئەم قه‌لایه له کتیبه‌که‌ی یاقوت ناماژه‌ی بۆنه‌کراوه، ته‌نیا به قه‌لایه‌کی دیاره‌کری دانراوه^(١). که‌چی له‌سه‌رچاوه‌کانی هاوکاتی نوسینی کتیبه‌که‌ی ناوبراو، به شوینیکی پته‌وی تیره‌ی کوردی (جویسه)^(٢) داده‌نریت و، به‌لام دوا‌ی سالی (٥٦٦ه‌/١١٦٠ز) که‌وتوته ژیر ده‌سه‌لانی ئەمیره‌کانی حیصن که‌یفا^(٣).

١٢ - شمشکازاد/شیمشه‌کازاد:

یاقوت به‌قه‌لایه‌کی گه‌وره‌ی له‌شپوه‌ی شاریکی خاوه‌ن پوستاق وه‌سفی ده‌کات، له‌ نیوان شاری (ملگیه)^(٤) و نامیدبووه^(٥).

١٣ - صَبْحَة / سه‌بچه:

قه‌لایه‌کی دیاره‌کری هه‌ له‌ نیوان نامهد و مه‌یافارقین بووه^(٦).

١٤ - قَيْمُر / قه‌یمور^(٧):

ته‌نها له‌وتیبینه‌ی کورته‌ی که‌یاقوت بۆئه‌م قه‌لایه‌ی کردووه، قه‌لایه‌کی کوردیه، له‌به‌ر نه‌وه‌ی په‌چه‌له‌کی هه‌ندلی له‌میرو سه‌رکرده کوردیه‌کانی بۆ ده‌گه‌رنیتته‌وه، جگه‌ له‌وه‌ی شوینیشی ده‌که‌وتته نیوان موسل (موسل) وخیلات (خلائ)^(٨).

(١) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٠٤.

(٢) - هۆزئکی کوردیه، پروانه‌ته‌م لیکۆلینه‌ویه، ل ١٤١.

(٣) - ابن الاثیر، الکامل، ج ٩، ص ٢٩٠.

(٤) - ملطیه: شارتک بوو له ولاتی رۆم، هاوسنوره له‌گه‌ل ولاتی شام. معجم البلدان، مج ٥، ص ١٩٢.

(٥) - المصدر نفسه، مج ٣، ص ٣٦٣.

(٦) - المصدر نفسه، مج ٣، ص ٣٩١.

(٧) - ناوی هۆزئکی کوردیه. پروانه‌ته‌شی چواره‌می ئەم لیکۆلینه‌ویه، ل ١٤٠.

(٨) - معجم البلدان، مج ٤، ص ٤٢٤.

١٥- الصُور / سهور:

ياقوت كاتى چاوى پيډه كهوت، به قهلايه كى قايم و سدرسورپهيندر وه سفى كردووه، كهوتوته سدر لوتكه چيابه كه نزيك شارى ماردين، ناوه دان وخواهن بازار بووه^(١). وه له ميژووى سالى (٥٢٨هـ / ١١٣٣ ز) وه كو قهلا كورديه كانى تر توشى هيرشكارى (تهتابهك)^(٢) يه كان هاتووه^(٣).

١٦- خُفتيان^(٤) / خوفتيان:

دوو قهلاى بهرز و گه وهى سدر به شارى (اربل) ههولير بوون، ياقوت يه كيكيان له سهر ريڭگى مدراغه كهناوى ناوه (خفتيان زرزارى)^(٥) له سهر چيا يه و له ژيره وهيدا رووبارى پيدا تپهريوه^(٦). نه وهى تريان (خفتيان سرخاب)^(٧) له سهر ريڭگى شه هره زوورو ههولير بووه^(٨).

(١) معجم البلدان، مج ٣، ص ٤٣٤.

(٢) - تهتابهك: نازناويكى توركييه (اتا) واتا باوك (بك) واتا مير، مانا كهى به گشتى باوكه مير. ابن خلكان، المصدر السابق، مج ١، ص ٣٦٥.

(٣) - ابن الاثير، الكامل، ج ٩، ص ٥١-٥٢.

(٤) - به (خُفتيدكان) ش هاتووه. معجم البلدان، مج ٢، ص ٣٨٠.

(٥) - ليكوله روان بوجوونيان وايه كه نهم قهلايه هاوكات ناوچهى هاوديانانى نيستايه. النقشبندى. الدينور و شهرزور، ص ص ٣٨-٤٠؛ فائزة محمد عزت، المرجع السابق، ص ٣٥، هامش رقم (٦).

(٦) - معجم البلدان، مج ٢، ص ص ٣٧٩-٣٨٠.

(٧) - سرخاب كورپ بهدر: يه كيكه له ميره كانى ميرنشيني عهنازى (٣٨١-٤٠١هـ / ٩٩١-١٠١٠ ز). ابن الاثير، الكامل، ج ٨، ص ٤٧٦. بو زياتر زانبارى پروانه نهم ليكولينهويه، ل ١٦٤.

(٨) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٣٧٩؛ ابن الاثير، الكامل، ج ٨، ص ٤٧٦.

۱۸- کَرَجِينِي / کهرخینى:

قه‌لایه‌کی بهرز و پته‌وی نیتوان داقوقا و هه‌ولێر بووه^(۱). هاوکات قه‌لای که‌رکوک شوینه‌که‌یه‌تی^(۲).

۱۹- تَلْ أَعْفَرُ / ته‌له‌عفر:

ناوی قه‌لایه‌کی نیتوان شاری سینجار و موسل بووه، پروبارتکی سازگاری پێدا تیپه‌ر ده‌پڑیشت^(۳).

۲۰- مایِدَشْت / ماییه‌ده‌شت:

هم قه‌لا و هم ناوچه‌یه‌ک بووه، له خانیقینی عیراقدا^(۴).

۲۱- فَرْدَجَان / فهرده‌جان:

قه‌لایه‌کی به‌ناویانگی شاری هه‌مه‌دانه‌و ناویشی به (براهان)^(۵)ش هاتوه.

۲۲- أَرْنَ / ئَقْزَن^(۶) و سَنْدَة / سه‌نده^(۷):

دوو قه‌لان له چیاکانی هه‌مه‌دان.

(۱) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۴۵۰.

(۲) - حکیم احمد‌مام بکر، المرجع السابق، ص ۲۰۸.

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۹. به‌جۆرتیک که‌وتۆته رۆژئاوای شاری موسل. سباهی زاده، المصدر السابق، ص ۲۰۵.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۵۰. هاوکاتیش هه‌ر به‌م ناوه ناسراوه.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۶۸.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۶۹.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۲۶۸.

۲۳- سَرْمَاج / سهرماج :

ياقوت نهم قه‌لايه پته‌و و خۆراگره، كه كهوتۆته نيوان شاري ههمه‌دان و خۆزستان له ههرتيمى چياكان، به‌قه‌لايه‌كى كوردى داده‌نيست، چونكه بۆميرى كوردى ميرنشيني هه‌سنه‌ويهى (۳۶۹-۴۰۵ك/۹۷۲-۱۰۱۴ ز) ده‌گه‌رپنپته‌وه^(۱).

۲۴- دزبز:

ناوى قه‌لايه‌كه له سابورخواست، ههر له روانگه‌ى ياقوته‌وه ده‌توانين به‌قه‌لايه‌كى كوردى بۆميرين چونكه ده‌سه‌لاتى كوردى لپه‌ديار خستوه^(۲).

۲۵- شيرماح / شيرماح و غانماباد / غانماباد:

دوو قه‌لان له چيادا، يه‌كيكيان ده‌روانيته سهر گوندى (با ايوب)^(۳) له نزيك نه‌هاوه‌ند، كورده‌كان دروستيان كردوه^(۴)، غانم ناباديش كهوتۆته لايه‌كى نه‌هاوه‌ند^(۵). ناوه‌كەشى بۆ ميري كوردى (غانم بن احمد) ده‌سه‌لاتدارى عه‌يشانيه‌كان (۳۰۰-۳۵۰ك/۹۱۲-۹۶۱ز) ده‌گه‌رپته‌وه، ده‌سه‌لاتى له ههرتيمى چياكان و ده‌وروبه‌رى نازه‌رياييمان هه‌بووه، نهم قه‌لايه‌ى دروست كردوه^(۶).

(۱) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۱۵. بۆ زياتر زانبارى پروانه: النقشبندی، الدينور و شهرزور، ص ۲۴-۲۵.

(۲) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۴۵۴.

(۳) - با نه‌يوب: گونديكى گه‌ره‌يه له نيوان قه‌رميسين (كرمانشا) و ههمه‌دان. معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۰۲.

(۴) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۳۷.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۴، ص ۱۸۴.

(۶) - ابن الاثير، الكامل، ج ۷، ص ۳۷۱.

٢٦- شتر / شتەر:

کهوتۆته هه‌رمی ناران و، له نێوان به‌رزعه و گه‌نجه دابروه^(١).

٢٧- أسطان / ئەستان:

قه‌لایه‌کی به‌ناویانگی شاری خیلاتی ئه‌رمینیا بووه^(٢).

٢٨- وان:

یاقوت به‌قه‌لایه‌کی پته‌وی نێوان شاری خیلات و ته‌فلیس داناوه^(٣)، به‌لام سه‌ده‌یه‌ک دوای یاقوت به‌ناوچه‌یه‌کی بچوکی خاوه‌ن قه‌لآ وه‌سف کراوه^(٤). هاوکات به‌سه‌نته‌ریکی باکووری کوردستانی گه‌وره‌ داده‌نری^(٥).

٢٩- سَرمارا / سه‌رمارا:

ئهم قه‌لایه‌ش کهوتۆته نێوان شاری ته‌فلیس و خیلات^(٦).

٣٠- بالو- قارغوان:

دوو قه‌لان له زه‌وی ئه‌رمینیا له نێوان خیلات و ئه‌رزه‌نی پۆم دا بوون^(٧).

(١) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٢٥.

(٢) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٧٧.

(٣) - المصدر نفسه، مج ٥، ص ٣٥٥.

(٤) - ابوالفداء، المصدر السابق، ص ٣٩٠.

(٥) - عه‌بدوللا غه‌فور، سه‌رچاوه‌ی پیتشوو، ل ٢٨٥.

(٦) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٢١٥.

(٧) - معجم البلدان، مج ١، ص ٣٣٠، مج ٤، ص ٢٩٥.

۳۱- قه‌لای هه‌ولیر:

یاقوت دوا ی نه‌وهی سه‌ردانی ئەم شاره‌ی کردووه، وه‌سفی قه‌لاکه‌ی ده‌کات، که‌گه‌وره‌و فراوان و بازاری لیبسوه، خانووی دانیش‌توانی بینسوه‌و پاشان ده‌یچوینیت به‌قه‌لای هه‌لب. به‌لام ناماژه به‌وه‌ده‌کات که‌گه‌وره‌تر بووه.^(۱)

جگه له‌م قه‌لایانه‌ی که له‌سه‌روهه ناماژه‌مان پی کرد، له‌باسکردنی هه‌ندی شاردا یاقوت به‌خاوه‌ن قه‌لا وه‌سفیان ده‌کات^(۲)، وه‌ک له شاری ئورمیه له‌سه‌ر چپای (که‌بوزان) قه‌لایه‌کی هه‌بووه، پارێزگاری له ویلايه‌تی نازه‌ربایمان کردووه.^(۳)

دووهم // قولغه‌کان (ره‌ند):

شوینیکی قایه بۆ به‌رگریکردن و پاراستنی ئەو شوینانه‌ی که تریک بن له زه‌وی و ده‌سه‌لاتی دوژمن^(۴)، یا بۆ به‌رگری کردن له هیرشی ده‌ره‌کی^(۵).

وه‌کو ده‌بینین هه‌ندی جار خه‌لکانی هه‌ندی ناوچه ترساون له هیرش و دژایه‌تی کردنیان، هه‌ستاون به‌ قوئغ دروست کردن^(۶). که‌واته ئەم بونیاتنراوه زیاتر هۆکاری سه‌ربازی له‌خۆ ده‌گریت، ئەم مه‌به‌سته‌ش به‌ ناشکرا له‌کتیبه‌که‌ی یاقوت، پرون ده‌بیته‌وه به‌لام ته‌نیا وه‌کو سه‌رژمییه‌که ده‌که‌ویته به‌رچاو، چونکه لایه‌نیکی زۆرکه‌م له‌میژووی ئەم قولغانه به‌دیار ده‌خات، به‌ جوړیک له شاری مه‌راغه‌دا سه‌ربازه‌کانی ئی کۆده‌کرایه‌وه^(۷). که‌چی له شاری هه‌مه‌دان بۆپاراستنی مولک و مائی ده‌ولت بسو^(۸). هه‌ندی جاریش

(۱) - معجم البلدان مج ۱، ص ۱۳۸.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۵۰.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۵۱.

(۴) - شاکر مصطفی، المدن فی الاسلام، ج ۱، ص ۴۵۰.

(۵) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۲۶۴.

(۶) - المصدر نفسه و الصفحه.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۹۳.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۴۱۱.

شاری لئ کەوتۆتەوه، وەکو شاری حیصن کەیفە و (سیسر)^(١)، کە سەرەتا تەنیا قولغیەک بوون^(٢)، یا هەندێ جار کەمێک فراوان بوو خۆی لە قەلای بینیوەتەوه^(٣)، بەلام جیاوازی نێوان قەلای و قولغ ئەوه‌بووه، کە قولغ بۆ پێویستییه‌کانی بەرگری کردن دروستکراوه، بەلام قەلای زۆر هۆکار و مەبەستی تری لە خۆگرتووه^(٤).

١- سەرچە:

قولغیەکی نێوان شارەکانی نەسیپین و دونیسەر و دارابووه، رۆمه‌کان دروستیان کردووه، تاکو سەرده‌می یاقوت هەر ماوه‌تەوه، بەلام ئەوکات شوێنی جوتیارەکان بووه^(٥).

٢- کەرکەر:

لە نزیک مەلتییە (ملگیه) نێوان نامەد دروستکراوه، لە قولغی (الران)^(٦) نزیکیش بووه^(٧). لەسالی (١٥١٦/هـ / ١١٢٢ز) کەوتۆتە ژێر دەستی خاچ دروشمان^(٨).

٣- هەرور:

یاقوت بەقولغیەکی خۆراگر وەسفی دەکات، لە باکووری شاری موصل سەر بە ناوچهی هەکاری دەبیته، نێوانی لەگەڵ نامەدیش (فەرسەختیک/٦ کم) بووه^(٩).

(١) - سیسر: شارێکە لە نێوان هەمه‌دان و نازەریایجان. معجم البلدان، مج ٣، ص ٢٩٧.

(٢) - المصدر نفسه، مج ٢، ص ٢٦٥.

(٣) - هەرۆه‌کو (حصن طالب) کە قەلایەکی بەناویانگ بووه، لە نزیک حیصن کەیفە. معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٦٥.

(٤) - بۆ زیاتر زانیاری بڕوانه: فرهاد حاجی عبوش، المینة الكوردية في القرن (٤-٧هـ / ١٠-١٣م) (ارییل: ٢٠٠٤)، ص ٤٧.

(٥) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٢٠٧.

(٦) - الران، قولغیەک بووه لە ولاتی رۆم لە نزیک شاری مەلتییە. معجم البلدان، مج ٣، ص ١٩.

(٧) - المصدر نفسه، مج ٥، ص ٤٠٣.

(٨) - ابن الاثیر، الكامل، ج ٨، ص ٦٨٧.

(٩) - هاوکات دەکەوتتە باکووری شاری دهۆک.

(١٠) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٤٠٣.

پتهوى نهم قولغه له كاتى هيرشى عيمادهدين زهنگى له سالى (٥٢٨ك/ ١١٣٣ز) بوسر قهلاى كاشى ولاتى ههكارى، بهديار دهكهوتت^(١). وه بهقهلايهكى هوزى كوردى (ههكارى)^(٢) وهسف كراوه^(٣).

ههروهها ناوبراو ناماژه به قولغيهكى تر دهكات له ناوچه چيايهكانى سهر بهشارى ئيربيلش(ههوليت) به ناوى هدرور ههبووه^(٤).

٤- خيرلس:

قولغيهك بووه له سهر دهريا له ههرمى ئهرمىنيا، بهستراوهتهوه به شارى شهروان، له كاتيكدا مهروانى كورپى عهمهه(١٢٧-١٣٢ك) دوا خهليفهئى ئه مديهكان به پينگهئى خوزى داده نيئت^(٥).

٥- حصن زياد:

له زهوى ئهرمىنيا بووه، له ريزگارى ياقوت ناوبراوه به (خرت برت)، كهوتوته نيوان ناميد و مهلتيه^(٦).

٦- حصن الاكراد^(٧):

قولغيهكى قايم بووه، له سهر چيادا بووه له شارى (حمص)^(٨)

(١) - ابن الاثير، الكامل، ج٩، ص ٥٣-٥٤.

(٢) - بروانه: بهشى چواره مى نهم ليكولينهويه، ل١٣٩.

(٣) - ابن فضل الله العمري، المصدر السابق، مخطوطة مصورة، ج٣، ص١٣٤.

(٤) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٤٠٣.

(٥) - المصدر نفسه، مج ٢، ص ٣٥٨.

(٦) - المصدر نفسه، مج ٢، ص ٢٦٤.

(٧) - هاوكات دهكهوتته نيوان شارى حمص و صافيتا، نيوانى له گهلاي حمص (ده فرسه خ/ ٦٠ كم) بووه. اكرم

ساطح، القلاع و الحصون فى سوريا، (دمشق: ١٩٧٥)، ص ٨٣.

(٨) - حمص: شاركه له نيوان ديمهشق و ههلب. معجم البلدان، مج ٢، ص ٣٠٢.

ژماره‌یه‌ک گوندی له خۆگرتبوو^(۱)، به قولفیتکی کورده‌کان داده‌نریت، له‌بهر ئه‌وه‌ی تیدا نیشته‌جی بوونه^(۲).

سییه‌م // شوره‌کان:

هیتلی درژی به‌رگریه به چوار ده‌وری شار یا ههر جینگایه‌کی که مه‌به‌ست بیت، بۆ خۆپارساتن له هه‌موو بارودۆختیک^(۳). جا چ له‌پرووی پامیاری یا سه‌ریازی و ناسایشی بیت. یاقوت له باسکردنی شاره‌کاندا ئه‌م لایه‌نه بیناسازییه‌ی خستۆته‌ پوو، هه‌روه‌ها نیشانی داوه که‌ی دروستکراوه، به‌چی بنیات نراوه و کۆ پیتی هه‌لساوه، که په‌نگه بۆ سه‌رده‌می زۆر زووتر له یاقوت بگه‌رپه‌ته‌وه و هه‌کو له باسکردنی شاری ئامه‌د دا ئامازه به‌وه ده‌کات، که شوره هه‌ بووه و به‌ پروباریش ده‌وره دراوه^(۴). ناسری خوسره‌و له سالی (۱۰۴۶/ک/۱۰۶۶ ز) سه‌ردانی شاره‌که‌ی کردووه، وه‌سفی شوره‌که‌ی ده‌کات که به‌ به‌ردی ره‌ش بونیات نراوه^(۵) و ته‌نانه‌ت نه‌به‌ردو نه‌ئاگر کاری لینه‌کردووه^(۶). شوره‌ی ئیربلیش له‌سه‌رده‌می (موزه‌فهردین کوکبری)^(۷) بونیات نراوه. به‌لام هه‌رچوار لای شاره‌که‌ی ده‌وره

(۱) - الظاهري، زبدة كشف المالك و بيان الطرق المسالك، قد اعطني بتصحیحه: يوسف راويس: (باريس: ۱۸۹۶)، ص ۵۸.

(۲) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۲۶۴.

(۳) - شاکر مصطفى، المدن فی الاسلام، ج ۱، ص ۴۴۹.

(۴) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۵۶.

(۵) - سفرنامه، ص ۸.

(۶) - سباهی زاده، المصدر السابق، ص ۱۲۴.

(۷) - موزه‌فهردین کوکبری، ناوی ئه‌بو سه‌عیدی کوکبری کۆری ئه‌بی حه‌سه‌نی عه‌لی به‌کته‌کینه، له سالی (۱۱۵۲/ک/۱۱۵۲) له دایک بووه، حوکمی شاری ئیربلی له سالی (۱۱۹۰/ک/۱۱۹۰) تا کو (۱۲۳۰/ک/۱۲۳۲) کۆچی دوایی کردووه. ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۴، ص ۱۱۳-۱۲۱؛ ابو شامة المقدسي، المصدر السابق، ص ۱۶۱.

نه داوه، به لكو له نيوهي كو تايي هاتووه^(۱). شوره ي به رقه عيد سي ده رگاي هه بووه^(۲)، له شاري ده ربه نديش له شيوه ي لووتي مرؤو له به ردا داتاشراو بووه^(۳). به رزي له شاري شه ره زوور به ديار خستووه^(۴). ههروه ها شوره ي شاري موصل بۆ سه رده مي مه رواني كورپي عه مه ده^(۵) و شاري مه يافارقينيش بۆ سه رده مي حه مدانييه كان ده گه رپه توه^(۶). به لام له شاري هه مه دان بۆ سه ده كاني پيش زايين، كه نه وكاتيش وه كيلايه تي و به رگري له شار كرده وه^(۷).

چواره م // ده زگا دامه زراوه كانى تر:

أ- مزگهوت و شوينه تاينيه كانى تر

۱- مزگهوت:

يه كيك لهو دروستكراوانه ي كه بارودوخى تاييني وكۆمه تاييه تي، له سه رووي هه موويانه وه بارودوخى بيناسازي شوينه كان پيشان ده دات، بووني مزگهوت هه ناوچه كان، له گه ل ته مه شدا تۆمار كردن وزانياري له سه ر مزگهوت هه كان وشوينه واريان به لگه يه كه له سه ر شارستاني نه ته وه و ناوه داني جيگان شينه كان.

ئه وه ي ياقوت ده رباره ي نه م دامه زراوه ي تايينه ناوچه كوردنشينه كان تۆماری كرده وه، ته نها پوو كاري ده ره كي ياخود هه بووني مزگهوت له ناوچه كوردنشينه كان بووه،

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۸.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۸۷.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۰۳.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۳۷۵.

(۵) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۲۳. به شيوه يه كه له لايين سه رچاوه كاني تر وه سف كراوه، كه گه ره تر بووه له شوره ي شاري ديمه شق. سباهي زاده، المصدر السابق، ص ۶۱۱.

(۶) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۳۷.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۴۱۱.

به جزیرک له کوی هه‌بووه، که‌ی دروستکراوه، کئی پییه‌لساوه. هه‌روه‌کو له ناوچه‌کانی ئیریل و به‌عشيقا و به‌رزعه‌و به‌رتولی و، بروجیردو، جودی و، خوسهر و شه‌هره‌زوور موسل^(۱)، له‌گه‌ل ناوچه‌ی (خلبتا)^(۲) و (فاگمابان)^(۳).

باسه‌کانیشی بۆ ئەم بنیاتنراوه له‌وه‌وه به‌رجه‌سته‌ده‌بیٔت، له‌ئیریل سه‌رده‌می موزه‌فهره‌دین کوکبری دروستکراوه^(۴). یا وه‌سفی مزگه‌وته‌کان ده‌کات به‌وه‌ی که گه‌ره‌بوون^(۵). یاخود مناره‌یان هه‌بووه^(۶). مزگه‌وتی شاری به‌رده‌عه‌ش هاوشیوه‌ی مزگه‌وتی ولاتی شام بووه^(۷)، ته‌نانه‌ت له‌م شوینانه‌ش مزگه‌وت هه‌بوون که‌خه‌لکه‌که‌ی فه‌له‌بوون^(۸).

وه‌دروستکردنی مزگه‌وت له‌ناوچه‌کوردن‌نشینه‌کان و گه‌رانه‌وه‌ی بۆمیژوویه‌کی دوور، هۆیه‌که‌ی بۆ باوه‌ری کورد به‌خودا له‌گه‌ل شه‌و ده‌رئه‌نجام و بارودۆخه‌ کۆمه‌لایه‌تی و جوگرافیه‌و سیاسیه‌ی، که‌ تیدا ده‌ژیان، ده‌گه‌ریتته‌وه .

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۸، ص ۳۲۴، ص ۳۸۰، ص ۴۰، مج ۲، ص ۱۷۹، ص ۴۰۶، مج ۳، ص ۳۷۵، مج ۵، ص ۲۲۳

(۲) - خلبتا: گوندیکی گه‌وره‌یه له‌پۆژه‌ه‌ل‌اتی موسل. معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۸۱.

(۳) - له‌گونده‌کانی هه‌مه‌دانه. معجم البلدان، مج ۴، ص ۲۳۲.

(۴) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۸.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۲۴

(۶) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۴۰۶.

(۷) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۸۰.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۲۴، ص ۳۸۵.

۲- خانهقا(ربط-خانقاهات)^(۱):

ئەو نۆۋەندە وانا خانەقا بەگشتى ۋەكو بونىادىك بۆ فېرىۋونى زانست و شوتى سۆفیهكان سەیردەكریت، بەتایبەتى بۆزانیاری لەمەر شەرى و ئاینى، ئەم دەزگا ئاینیانە لەكۆنەۋە لەشارە كوردیەكان ھەبوون، ھەرۋەكو چۆن ياقوت لەشارەكانى نەرجیش ۋەماردین ۋەھەمدان بەدیاریان دەخات ^(۲)، ۋە لە دیدى ناویراۋیشەۋە ۋەكو خوتەنگەپەكى ئاینى سەیردەكرین، لەبەر ئەۋەى چەند مامۆستایەك لەبۋارى سۆفیهگرى دەرسیان تیدا وتوۋتەۋە.

۳- جگە لەوپیگە ئاینیانەى كەتایبەتن بە ئاینى ئىسلام، چەند بونیاتراۋىكى تری ئاینەكانى تر، كە رۋالەتیکى دیکەى تەلارسازیه، لەناوچە كوردنشینهكان ھەبوۋە، ئەۋیش بوونى دۆرەكانە، كەزىاتر لە پەنجا لاپەرى كتیبەكەى بۆ سەرژمىرى كوردنى دۆرەكان تەرخانكردوۋە، كەپەيوەستە بەئاینى مەسىحى، ۋەژمارەكەى زۆرىشیان لەناوچەكوردنشینهكان ^(۳). ھەرۋەھا بوونى ئاتەشگای ئاینى زەردەشتى لە ناوچەى (جرتق) ^(۴) و (شین) ^(۵) بەدیيار خستوۋە.

(۱) - ئەم دوو دامەزرادە، لەلایەن سەرچاۋەكان بەیەك شتوۋەسەف كراون، بەشوتى سۆفى وپیاوچاكان دانراون. السمعانى ۱، المصدر السابق، مج ۲، ص ۳۱۳؛ المقرئى، المواعظ و الاعتبار بالذکر خط و الاثار، تحقیق: خلیل منصور، (بیروت: ۱۹۹۸)، ج ۴، ص ۳۰۲. بەلام جیساۋازى لەناۋەكانیان بۆ چۆنتى بەكار ھێنانە، بەجۆرتك عیترائیتك (ربط) ی بەكارھێناۋە، وئاتی فارس و شام و میسر خانەقایان بەكارھێناۋە، جگە لەۋەى لە سالى پەیدا بوونیان جیاۋازە. فرھاد حاجى عبوش، المرجع السابق، ص ۱۰۴، هامش رقم (۱).

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۴۴، مج ۵، ص ۳۹، ص ۲۲۲.

(۳) - بروانە: پاشكۆى ژمارە (۱).

(۴) - جرتق: شارەدێیەكى ئاۋەدانە لە نازەربایجان، لە نزیک شارى مەراغە، معجم البلدان مج ۲، ص ۱۳۴. ھاوكتایش پەرستگای زەردەشتى لە گانزاك (تەكابى ئیستا) لەرۆژھەلاتى كوردستان لەسەر سنورى باكورى بیجار شوتەۋاریان ماون. مەھرداد نێزەدى، سەرچاۋەى پیتشو، ل ۷.

(۵) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۸۳.

ب-//کاروان سهرا وگهراوهکان:

١-کاروانسهراکان:

ئهم دامهزراوه به بونیاتنراویکی دیرینی ولاتیانی رۆژههلات دهژمیدریت، که (هیرودۆت) باسی لیتوه کردووه، به جۆرتیک له ههندی شوین بۆ خۆ دالدهدان و خۆپاراسته له پاپووتی دا پاسگا و قولغیان بۆ شارپتگاگان دروست کردووه، له ههمان کاتدا وهکو بنکهیهکی پاراسته و خزمهتگوزاری پیتویست سوودیان لیتوه دهگیریت. تهناهت وهکو چینگهی ههوانهوه ی گهشتیار و موسافیران بووه^(١). بهلام یاقوت تهنیا به مائی بازگانانی داده نیت^(٢). له گهه ته مهشدا له کاروان سهراکانی گوندی (مونسه) ^(٣) ناماژهی بهوه کردووه که تهنیا بۆ بازگانگی تهرخان کراوه. وا دیاره مه بهستی تریشی خستۆته پال، بهلام نهوهی تیبینیمان کردووه، تهنیا باسی ئهه کاروان سهرایانه دهکات، که کهوتونهته سهراپتگای بازگانهکان. تهناهت ههندی جاریش پتگاکانی به کاروانهپری بۆ شویتانی تر وهسف کردووه بهلام ناماژه به بوونی ئهم دهزگایه ناکات.

یاخود بوونی بازار له ههندی شویندا بۆ ئالوگۆزکردنی بازگانگی بهکارهاتووه، دهکریت به ناوچهیهکی ههوانهوهی بازگانیان دابنیتین^(٤)، چونکه ناماژه به ناوچهی (تل هفتون)^(٥) له سهراپتگای نیتوان ئیریل و نازه رایمان دهکات، که بازاری ههبووه و کاروانهکانی لئ هاتوونهته خواری^(٦). ههروهها له سهراپتگای ئیریل بهغدا چند قه لایه که ههبوون شوینی کاروانچیههکان بوون^(٧). خودی شاری موسل به بنکهی گهشتیار و گهراوهکان

(١) - کارل میولهر، کاروان سهراکانی رۆژههلات، وهرگیرانی: عهبدولمومین دهستی، (سلیمانی: ٢٠٠٢)، ل

١٥

(٢) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٣٤١.

(٣) - مونسه: گوندیکه له سهراپتگای شاری نهسیتین و موسل. معجم البلدان. مج ٥، ص ٢٢٨.

(٤) - معجم البلدان، مج ١، ص ٣٢٠، ص ٣٢٤، ص ٣٨٧، ص ٤٧٦، مج ٢، ص ١١٢.

(٥) - تل هفتون: شاره دتیه که له ناوچهکانی ئیریل (هولیر). معجم البلدان، مج ٢، ص ٥١١.

(٦) - المصدر نفسه و الصفحه.

(٧) - المصدر نفسه، مج ١، ص ١٣٨.

داده‌نیت^(۱). پاشان پښگانکی نیوان موسل و شاره‌کان وه‌کو پښگای (مرق) له‌سهر پښگای موسل و نه‌سیبڼ بووه^(۲) و (عقر) له نیوان موسل و تکریت کاروانه‌کانی لی وه‌ستاون^(۳). هندی جاریش کاروانسهراکان له شوینیکه‌وه بۆ شوینیکي تر ده‌گوازانه‌وه بۆ پاراستن له راوړوتی، وه‌کو کاروان سهرای شاری به‌رقه‌عید گواستراوه‌ته‌وه بۆ ناوچه‌ی (باشزا)^(۴) چونکه تووشی بارودوخی ناهه‌موار هاتووه^(۵).

وه شاری نه‌سیبڼ له هدریمی جه‌زیره، پښگایه‌کی نیوان شام وموسل بووه^(۶). هدره‌ها گوندی (عراده) له نیوان نه‌سیبڼ و ره‌نس عه‌ین وه‌کو کاروان سهرایه‌ک سدریده‌کریت^(۷). له هدریمی چیاکانیش نهم جوړه دامدزراوه ده‌بی هه‌بوویت به‌تایه‌تی له‌و پښگایانه‌ی نیوان هه‌مه‌دان و به‌غدا که هاتوچوژیه‌کی زۆر له‌سهر نه‌و گوند و شارانه‌ی که‌وتونه‌ته سهر نهم پښگایه، وه‌کو(قه‌سری شیرین)^(۸) و بائه‌یوب و سه‌مه‌ره، بووه^(۹).

۲- گه‌رماوه‌کان:

دروستکردنی گه‌رماوه‌کان و به‌کاره‌ینانی نهم بونیاته بۆ میژووویه‌کی دوور ده‌گه‌رپته‌وه، وله‌هه‌رشوینیکدا بیت گزارشت له‌بهره‌و پیشه‌وه‌چوونی نه‌وکۆمه‌لگایه پیشان ده‌دات، دروستکردنی گه‌رماوه‌کانیش له‌ناوچه‌کوردنشینه‌کان بۆ سدرده‌می نیسلام ده‌گه‌رپته‌وه،

(۱) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۲۳۷.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۱۰۹.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۴، ص ۱۳۶.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۲۴.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۸۷.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۲۸۸.

(۷) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۹۲.

(۸) - قه‌سری شیرین: ناوچه‌یه‌که ده‌که‌ویته‌نیوان هه‌مه‌دان و حولوان، نزیکه له‌قه‌رمیسین، ناوکه‌شی بۆ جاریه‌ی کيسرا نه‌بروژ مه‌لیکی فارسی ده‌گه‌رپته‌وه. معجم البلدان، مج ۴، ص ۳۵۸.

(۹) - المصدر نفسه والصفحة، مج ۱، ص ۳۰۲، مج ۳، ص ۴۳۹.

له‌بەر ئه‌وه‌ی یه‌کێک له‌و تایبه‌تمه‌ندیانه‌ی تاکی موسوڵمان په‌یوه‌سته‌ پێوه‌ی، پاک و‌خاوێنیه‌، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی چه‌ند جوړێک هه‌بووه‌و ئه‌مه‌ش به‌ پیتی له‌سه‌ر با‌ری ئابووری و له‌گه‌ڵ چۆنیه‌تی دروستکردنی و که‌رسته‌ به‌کاهاتوه‌کانی^(١)، ئه‌مانه‌ لای یاقوت باسی لێوه‌نه‌کراوه‌، ته‌نیا تیشکی خستۆته‌ سه‌ر ئه‌و گه‌رماوانه‌ی که‌گشتی بوون، وه‌شوینی هه‌لکه‌وتنه‌که‌ی له‌ بازاری ناوچه‌کان له‌پرز دامه‌زراوه‌کانی وه‌کو کاروانسه‌راو مزگه‌وت دروستکراوه‌کانی تر بووه‌، ئه‌مانه‌ش له‌باسی (دیر القیاره)^(٢) و باعشیقا به‌رچاو ده‌که‌وێت^(٣).

*****

(١) - بۆ زیاتر زانیاری ده‌باره‌ی گه‌رماوه‌کان له‌ شاره‌ کوردیه‌کان بروانه: فه‌هاد حاجی عبوش، المرجع السابق، ص ١٦٥-١٧٢.

(٢) - ئه‌م دێره‌ ده‌که‌وێته‌ ناوچه‌کانی رۆژئاوای شاری موسل(موصل) به‌ دووری (چوار فه‌رسه‌خ - ٢٤ کم) لیه‌وه‌. معجم البلدان، مج ٢، ص ٥٢٩.

(٣) -المصدر نفسه، مج ١، ص ٣٢٤.

بهشی چوارهم

باری کۆمهلایهتی و زانستی و رامیاری ناوچه کوردنشینهکان لهکتیبی (معجم البلدان)دا

تههوی بهکهه:

باری کۆمهلایهتی(هۆز و تیره کوردیهکان، بیرو باوهروئاینهکانی ناوچه
کوردنشینهکان).

تههوی دووهه:

باری زانستی.

تههوی سییهه:

بارودۆخی سیاسی(پروۆسهی فتوحاتی ئیسلامی له هههیهه
کوردنشینهکان، ئههیر و سههکرده کوردیهکان، حکومرانیانی
ناوچه کورد نشینهکان لهسههدهمی یاقوت).

تههوى بهكهه:

بارى كوهمه لايه ته:

كۆمه لايه ته، ههه مووئاكارو رهه فتارونه ريتى كۆمه له مرۆفه دهه گرته وه كه به به كه وه ده ژين، وه شه دارن له ههه موو ئهه وه دياردانهى كه دروستى دهه كهن وه ده بنه به شه تك لهه كوله تورهى ئهه كۆمه لگايه، لهه روانگهى ههه كۆمه لگايه كيش جهۆريك ليكه دانه وه بۆ ژيان وه سه ده وه ام بوون هه به. كه له ناوچه به كه بۆ ناوچه به كه ديكه دهه جهۆرى، بهه لام لايه نهى كۆمه لايه تهى جهۆزار شه تيكى تهه وه لهه پي كه اتهى كۆمه لگا لهه رهوى هۆزو ته وه نه ته وه وه ئاين رهه نگدانه وهى ميژوو به سه رياندا، وه لهه كتيبه كهى ياقوتيش دا ته ببيني هۆز و ته ره كورديه كان و بهه ربا وه ره ئاينه كانى ناوچه كورده نشينه كان تيشكى خرا وه ته سه ر.

به كهه /هۆز و ته ره كورديه كان:

سه به ره ته بهه وه هۆز و ته ره كورديه نهى، كه ياقوت لهه ناوچه كورديه و كورده نشينه كان ناويان دهه هينته، زياتر لهه ريگاي ناساندنى شه وين و قه لا و ناوچه كان بهه رچاو دهه كه وه ته^(١). لهه نهه جامى تهه نيا تهه ناوه يتنانانهى بۆ مان رهون دهه بيته وه، كه تهه هۆزانه خا وهن دهه سه لات و هيز بوونه، تهه نانه ته خا وهن كورسى و مهه له كه تيش بوون^(٢)، وه كو ئاشكرا به ته وه هۆزانه خا وهنى ميژوو به كه ديري و وهه رهه رخانن، بهه لام ياقوت وهه كو پتويست مافى خۆى پينه داون، رهۆلى دهه ليره نه به رديه تهه هۆزانه ناخاته بهه رچاو، وا تا رهۆر لايه نهى بهه شارا وهى هيشته وه ته وه. دهه ره تهه شه دهه گرته وه بۆ ئينسكلۆپيديهى كتيبه كهى، كه

(١) - معجم البلدان، مه ج ١، ص ٥١.

(٢) - المصدر نفسه، مه ج ٢، ص ١٢٤.

ماددهيهكى بهرفراوانى چندان پووبهري جوگرافى سهردهمى خوى لهخۆوه دهگريئت،
 نهمهش وايكردوه كه نه توانيئت به بهر فراوانيوه هدر لايه نيټكى تايبت بههر ناوچهيدك
 بجاته پوو بهوردو درشتيهوه^(۱). شايهني باسيشه له تيپوانينهكاني ياقوت بۆ باسى نهم
 هۆزانه نهوه دهگديه نيټ، كورد نته وهيهكى خاوهن شارستانيه، نهميش له ريگهه نهو
 كيان و ناوچانهه تايبت بوون بهو هۆزانه، ههروهها له كتيبه كه دا باس له سهركردهو
 نهميرهكان دهكات، تهگهري له ديارى كردنى پيشه و كاريان له ههرتمى فارسدا به
 ره وهندي داناون، كه گهرميان و كوستانيان كردوه^(۲)، نهمهش يه كيټك بوو له شه قله
 كۆمه لايه تيه كاني نهو سهردهمه. بهلام لهو كاته شدا كه كۆچيان ده كرد بۆ شوينيټك
 دهسته و كۆمه له كۆبوونهوه و ناوچه يه كيان بۆ خويان ديارى كردوه^(۳). بهلام سه بارهت به
 ناكار و رهوشتيان له ههندي ناوچه به بههيتز و توانا وهسفيان دهكات، بۆ نمونه وه
 سه بارهت به خهلكى شارى دينه وهر ناويراو باس له رهوش و ناكاريان دهكات، به چه شنى
 له خهلكى ههمدان باشتربوون^(۴)، ياخود خهلكانى دهووبهريان لييان ترساون^(۵). يا
 سيفهتي خراپيان دهخاته پال^(۶). تهگهري ناماژهه بهوه دهكات كه نهو زانياريسهه
 له سه رچاوهه ترهوه وهرگرتوه، بهلام نهوهه گرنگه له سه رچاوه كهه ده بينريئت.
 ديارترين هۆز و تيره كان نه مانهن:

۱- بوختيه كان:

نهم هۆزه خاوهن ميژووټكى سياسى بوون، كه نهمهش له پوانگهه تيبينيه كاني ياقوت
 ده رده كه ويټ، نهمهش به هه ژمار كردنى نهو قه لايانهه كه بوختيه كان سه ريه رشتيان

(۱) - بۆ نمونه هۆزه كورديه كان له چه دنناوچهو وهه رتمى جياواز بوون. بروانه: پاشكۆي ژماره (۴).

(۲) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۹۷؛ مج ۴، ص ۲۲۷.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۷۱.

(۴) - المصدر نفسه ج ۲، ص ۵۴۵. ههروهها بروانه: ابن حوقل، المصدر السابق، ص ۳۰۸.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۴، ص ۳۸۰.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۳۷۶.

كردووه، وهكو (ناتييل وعه لوس و جورزده قيل ويان) له هدرتيمى جهزيره^(۱)، دهسه لاتيشيان فراوان بووه، نه مېش بژوشوتنه لکه وتهدى نهم قهلايانه ده گهر پرتسه وه، له شارى زوزانى هدرتيمى جهزيره و هاوسنورى له گه ل نهرمينياو ناران و نازه بايجان^(۲). به لام نهم قهلايانه له ژير دهستيان نه ماونه تده وه، نه گهرچى ناويراو ناماژه به وه ده کات، که وتونه تده ژيرده سه لاتی نه تابه کيدکانى شارى موسل^(۳)، به بى نه وهى هژکارو کات و ساته ميژوويه کان دهست نيشان بکات. به شپوه يه که له رووداوه کانى سالى (۶۱۵/ك ۱۲۱۸)ن له قهلاکانى زوزان نهم ناکوکيه له سهر دهسه لات به ديار ده که ویت^(۴).

وه نه وهزه رۆلى سياسى گرنگان گيپراوه، جا چ به دهسه لات که يان بيئت يان هه لکه وتنى مير و سهر کرده ي به هيز، که ههر له سه ده ي چواره مى کۆچى ده يه مى زابنييه وه، بهرچاوه^(۵).

۲ - به شنه وه يه ي:

هۆزىكى كوردى جوامير و خاوهن دهسه لات بوون^(۱). ياقوت دوو جار ناوى نهم هۆزه ي هيناوه و باس له قهلاکانى ده کات^(۲)، به شپوه يه که بژهۆزى به شنه وه يه ي ده گهر نيته وه. سنوورى فرمانپه وايان له هدرتيمى جهزيره بهرچاوه که وتوه^(۳)، ناويراو باس له رۆلى چالاكى سياسى ناکات، نه گهرچى ناماژه به وه ده کات، له قهلاى فنک دا سى سه د سال

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۵۱، ص ۳۲۱؛ مج ۲، ص ۱۲۴؛ مج ۴، ص ۱۴۷

(۲) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۱۵۸.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۲۴۶، ص ۳۱۶، ص ۳۷۵.

(۴) - ابن العبري، تاريخ الزمان، ص ۲۵۴

(۵) - يه كيتك له و مير كورد يانه نه مير موسه ك عجلي (م: ۴۴۷/ك ۱۰۵۵)ن بووه. ابن الاثير، الكامل، ج ۸، ص ۱۲۳.

(۶) - شه ره فخانى به دليسى، سهرچاوه ي پيشوو، ل ۲۰۹.

(۷) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۲۹، مج ۴، ص ۲۷۸.

(۸) - ابن الاثير، الباب في تهذيب الانساب، ج ۱، ص ۱۱۵.

حوکمرانیان کردووه^(۱). ابوشامه (م: ۶۶۵/ک / ۱۲۶۶ز) ش نهم ده‌قه دووباره ده‌کاتوه^(۲). به‌لام رۆڤل و چالاکیه سیاسیه‌کانیشیان له میژوو نوسراوه‌ته‌وه، وه‌کو چۆن له‌سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچییه‌وه ده‌یه‌می زاینیدا، به‌شداریان له دژایه‌تی کردنی همدانییه‌کان کردووه، بۆ به‌ره‌وپیشه‌وه چوونی ده‌سه‌لاتی کوردی^(۳). وه له‌گه‌ڵ نهم به‌هیزیه‌شدا سه‌ره‌ل‌دانی نه‌تابه‌کیه‌کان کاریگر بووه بۆ لاوازکردن و داگیرکردنی ده‌سه‌لات و ناوچه‌کانی نهم هه‌زه، که له پووداوی سالی (۵۴۰/ک / ۱۱۴۵ز) نه‌تابه‌کیه‌ی موسل قه‌لاکانیانی خستۆته ژێر ده‌ستی خۆی^(۴).

۳- هه‌زبانیه‌کان^(۵):

هه‌زبانی کوردی بوون^(۱)، یاقوت ته‌نیا یه‌ک جار ناوی هه‌تاون و مه‌به‌ستی نه‌و به‌شه‌یه، که له جه‌زیره‌ی فوراتی و ناوچه‌کانی په‌یوه‌ست به‌شاری موسل نیشته‌جی بووینه^(۲). له‌گه‌ڵ نه‌مه‌شدا ده‌سه‌لاتیان ته‌نها له‌م ناوچه‌یه نه‌بووه، به‌لکه له ناوچه‌یه‌کی فراوانی هه‌ریمی نازهریایمان فه‌رمانه‌روایه‌تیان کردووه^(۳)، رۆڤیکی دیاریان له سوپای ده‌ولته‌تی

(۱) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۲۷۸؛ القزويني، اثار البلاد، ص ۴۳۲.

(۲) - الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، وضع حواشيه وعلق عليه: ابراهيم شمس الدين، (بيروت: ۲۰۰۲)، ج ۱، ص ۱۸۰.

(۳) - ابن الاثير، الكامل، ج ۷، ص ۴۳۴؛ ج ۸، ص ۱۲۳.

(۴) - ابن العبري، تاريخ الزمان، ص ۱۵۹.

(۵) - مينورسكي دواي نه‌وه‌ی باس له ره‌واده‌یه‌کان ده‌کات، به‌تیره‌یه‌کی هه‌زبانیه‌کان دا‌بان ده‌نیت، نینجا وشه‌ی هه‌زبان‌ی بۆ (ه‌زانی) که زاراوه‌یه‌کی لیتکدراوه بۆ جوگرافی ناوچه‌کانی شاری نیربلی ده‌گه‌ریتینته‌وه. - Studies in Caucasian History, p, 128.

(۱) - المسعودي، مروج الذهب، ج ۲، ص ۳۳۸.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۲۹.

(۳) - ابن العبري، تاريخ مختصر الدول، ص ۵۷. بۆ زانیاری زیاتر پروانه: احمد عبدالعزیز، المرجع

السابق، ص ص ۶۱ - ۶۶.

نهیوی (٥٦٧-٦٤٨/ک/١١٧١-١٢٨٤) ز دا ههبووه^(١).

جگه له مەش هەندیکیان ئەندامی کارای دەولەتی فاتیەکان (٢٩٧-٥٦٧/ک/ ٩٠٩-١١٧١)^(٢) بوون وەکو (قطب الدین بن تلیل الهذبانی)^(٣).

٤- حەمیدیهکان^(٤):

ئەگەر سەیری بیروبووچونی یاقوت بکەین، سەبارەت بەم هۆزە کوردییە^(٥). ناوێکە، واتا (حەمیدی)، لکاندوو بە هەندی ناوچەکە، کە خەڵکەکی کورد بوون^(٦). واتا بە خاوەنی چەند قەڵاو گوندیکی ناوچە چیاپەکانی شاری موسلی داناو^(٧)، بەشیوەیەکی گشتی لە نیوان شەهرەزور و ئامەدا ژیاون^(٨)، لێرەدا لەخوێندنهوی ئەم گێرانەویە دەتوانن بگەینە دەرئەنجامیک، کە شۆینی ستراتیجی گرینگیان ههبووه، هەربۆیە ئەو هۆزەش پۆلی دیاریان لەوەرچەرخی میژوودا بینیوه، ئەگەرچی هەمەدیان ناویراویش کەلێنیک گەورە لە کتیبەکی بۆیاسی جولەسی سیاسیان بەجێهێشتوو، چونکە

(١) - یدیک لەو کەسایەتیانە میر حوسامەدین هەزبانی بوو، یەکیکە لە ئەمیرەکانی مەلیک سەلج نەجمەدین ئەیوب (٦٣٧-٦٤٧/ک/١٢٣٩-١٢٤٩) ز بەجۆریک پۆلی لە (٦٤٧/ک/١٢٤٩ ز) خەباتی بیوچانی بەدیار دەکەوێت. محمد امين زكي، مشاهير الكرد و كردستان في الدور الاسلامي، نقلة الى العربية، كريمة، (بغداد: ١٩٤٥)، ج ١ ص ١٧١. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانه: الیاس أحمد کریم، الدور السياسي و الحضاري للهذبانيين في الدولة الايوبية في مصر و بلاد الشام، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين، (اربيل: ٢٠٠٨)، ص ١٠٣ - ١٣٠.

(٢) - عبد الله محمد جمال الدين، الدولة الفاطمية قيامها ببلاد المغرب وانتقالها الى مصر، (القاهرة: ١٩٩١)، ص ٤١.

(٣) - المقرزي، اتحاذ الحنفا باخبار الائمة الفاطميين الخلفاء، تحقيق، محمد عبد القادر، (بيروت: ٢٠٠١)، ج ٢، ص ٢٩٤-٢٩٧. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانه: ابن الأثير: الباهر، ص ١٤١.

(٤) - سەبارەت بە ناوی ئەم هۆزە لەرووی زمانەوانیەوه دەیگەرێنیتەوه بۆ کەسایەتیەک کە میری هۆزە کەبووه بە ناوی (حمید). کرفان محمداحمد، المرجع السابق، ص ٢٨٩، هامش رقم (١).

(٥) - الروذراوري، ذیل تجارب الأمم، تحقيق: ف. امد روز، (مصر: دت)، ج ٣، ص ٨٤.

(٦) - معجم البلدان، مج ٤، ص ١٣٦.

(٧) - معجم البلدان، مج ٤، ص ١٣٦؛ مج ٢، ص ١٧٨؛ مج ٣، ص ٣٧٢.

(٨) - ابن حوقل، المصدر السابق، ص ٣١٥.

میروسدر کرده‌ی چالاک‌کی تیدا هه‌لکه‌وتووه، ته‌نانه‌ت ده‌سه‌لانیان فراوان بووه، تاکه‌کانی به‌شداریان له پرویه‌پروبوونه‌وی دژه ده‌سه‌لانی ده‌ولته‌تی نه‌یویی دا کردووه^(۱).

۵- جه‌لالی (گه‌لالی)^(۲):

نهم هۆزه کوردییه^(۳) یاقوت دووجار ناماژه‌ی بۆ کردوون^(۴). جارێکیان به‌یه‌کێک له هۆزه‌کانی شاری شه‌هره‌زوری ژماردووه، زانیارییه‌که‌شی له گه‌شتنامه‌که‌ی (مسعر بن مه‌هل) گواسته‌وته‌وه^(۵).

بۆ جاری دووه‌میش په‌چه‌له‌کی یه‌کێک له هاورپێکانی، که نه‌شته‌جیی (باکلبا)^(۱) بووه، بۆ نهم هۆزه ده‌گه‌رپێنێته‌وه له ریز که‌سایه‌تی زانست خوازه‌کان ده‌کات^(۲).

که‌واته یاقوت جه‌لالیه‌کان له‌شاری شه‌هره‌زور و نه‌و شارو ناوچانه‌ی، که سه‌ر به‌ موسل بوون دیارده‌کات. نه‌گه‌ر له‌مه‌ بتویژینه‌وه، نه‌وا نهم هۆزه به‌ناوچه‌یه‌کی ستاتیجی سنوری نیوان دوو هه‌رێمدا گه‌یشته‌وون به‌لام ناگه‌ین به‌نه‌جمایه‌ک که‌نایا نهم هۆزه تاج پاده‌یه‌ک خۆیان خزانده‌ته‌ ناو میژووی نهم شوینانه، چونکه جگه له‌م سنوره‌ی ناوبراو ده‌ستنیسانی کردووه، له‌شاری ئوشنۆ و داقوق و ده‌رتنگ و نه‌هاوه‌ندیش به‌دی کراون^(۳).

(۱) - وه‌کو مه‌نای کوری حمیدی له‌سالی (۵۸۷هـ / ۱۱۹۱ز). عمادالدين الاصبهاني، الفتح القسي في الفتح القدسي، قدم له وضع حواشيه و علق عليه: ابراهيم شمس الدين، (بيروت: ۲۰۰۳)، ص ۳۱۰. بۆزیاتر زانیاری بروانه: زرار صديق توفيق، القبائل، ص ۸۳-۹۰.

(۲) - لێکۆله‌ره‌وان وشه‌ی جه‌لالیه‌کان و گه‌لالی به‌ ناوی یه‌ک هۆز داناوه. بروانه، کرفان محمداحمد، المرجع السابق، ص ۳۶۱.

(۳) - المسعودي، التنبيه والاشراف، ص ۹۴

(۴) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۷۵

(۵) - الرساله الثانيه، ص ۱۰؛ معجم البلدان، مج ۳، ص ۳۷۵.

(۶) - گونديکه له ده‌وریه‌ی شاری هه‌ولێر. معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۲۸.

(۷) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۲۸.

(۸) - ابن فضل الله العمري، المصدر السابق، مخطوطه مصورة، ج ۳، ص ۱۲۵.

۶- زهزراريهكان:

تيرهيهك بوون له ههزى كهورهى كوردى ههزبانى^(۱). ياقوت تهنيا يهك جار باسى كردوون، به جورتيك ناوهكهيان دهخاته سهه قهلايهك، كه شوينهكهى كهوتوته نهو ناوچانهى سهه بهئيربل بوون^(۲)، بهلام نههه تهنها تاكه ناوچهيان نهبووه، بهلكو سنورى دهسهلاتيان له (مرت)^(۳) هوه تاكو چيائى كيتلهشين (جنجرين)، كه دههروانپتسه سهه شارى ئوشنوى ههريمى نازهريايهان، ديارىكراوه^(۴). شايهنى باسه لهو تيبينه كورتهى ياقوت بزمان روون دهبيتتهوه، كه جيگائى متمانهى ميژوو بوون، چونكه سههپهرشتى قهلايهكيان دهكرد، لهچهرخ ودهورانى جياجياادا ميژووى سياسى كورد پشتى پيبهستهوه، بيجگه لهمهش ميرهكانى زهزرارى بهشداريان لهپيكهيتنانى بههيهكى ئيسلامى يهكگرتوو، بو بهههچدانهوهى خاچ دروشمان، كردووه^(۵).

۷- ههكاريهكان:

ههكاريهكان يهكيكن لهو ههزه كوردى يه بهناويانگهى سههدهمى نهيوبيهكان، كه هههوهوو دهه جيگائى باوهرى سههلاحهدين نهيوبي بووينه بهجورتيك له زوريهى كاتدا پشتى پيبهستوون و راويژى پيكردوون^(۱) ياقوتيش بهههزتيكى كوردى خاوهن گوند وشارو ناحيهى باكوورى موصل، باسيكردوون، ناوهكeshيان بزمانى ولاتهكهيان (بلاد ههكارى)^(۱)

(۱) - احمد عبدالعزيز: المرجع السابق، ص ۴۴.

(۲) - معجم البلدان: مج ۲، ص ۳۸۰.

(۳) - مرت: گونديكه له شارى ئورميه نزيكه لهسهه ريگائى تهبريز. معجم البلدان، مج ۵، ص ۱۰۰.

(۴) - ابن فضل لله العمري، المصدر السابق، مخطوطه مصوره، ص ص ۱۲۹ - ۱۳۰؛ القلقشندي، المصدر السابق، ج ۴، ص ۳۷۶.

(۵) - وهكو مير (شروين بن حسن) ناسراوه به جمال الدين زرزارى (م: ۵۸۳ ك/ ۱۱۸۷ز)، جگه لهوهى بهشدارى له دامهزراندنى دهولهتى نهيوبيدا كردووه، روتلى چالائى له رزگار كردنى (بيت المقدس) بهديار دهكهويت. الذهبي، تاريخ الاسلام، ج ۴۱، ص ۱۵۴.

(۶) - بهتايبهتى لهكاتى كهمارودانى شارى شارى موصل راويژى به عيساى ههكارى(م): ۵۸۵ك/ ۱۱۸۹ز) و مهشتوبى ههكارى (۵۸۸ك/ ۱۱۹۲ز) كردووه. ابن خلدون، تاريخ ابن خلدون،

دهگه پرتيتهوه، كهده كهوتته نزك جهزيره ي ئين عومەر^(٢). وه (السماعى) (م):
٥٦٢ك/١١٦٦ز) يش وه كو ناويراو باسى ليوده كا^(٣).

كه چى هه نديكى تر ثم ناوهيان سهههتا بۆ ناوى هۆزه كهيان، كه ههكاريه، داناوه، واتا
بۆ ناوى هۆزه كه دهگه پرتتهوه نهك شوينه كه^(٤)، وه نهو شوينه نهى كه پهيوهست بوون بهم
هۆزه و ولاته كهيان دهخاته سهر ناوچه كانى موسل^(٥)، كهواته ليهره دا نه مه بهديار
ده كهوتت، ده سه لاتيكي راسته وخويان، به تايبه تى له رووى جوگرافيه وه نه بووه.

٨- قه يصورى:

ناوى ثم هۆزه جارئك له لايه ن ياقوته وه ناماژه ي پيكراره، كه به هۆزتيكى كوردى
خاوه ن قه لا و مير باسى كردوون، ده سه لاته كه شيان له ناوچه كانى نيوان موسل و خيلات
دياره ده خات^(٦). له ميانه ي باسه كه ي ناويراو دا راستى ده سه لاتدارى ثم هۆزه پوون
ده بيتته وه، چونكه له رووداوه ميژووويه كانى ولاتى شام نه ميره كانى ثم هۆزه بهرچاو
ده كهون، كه چۆن پۆلى چالاكى سياسى و بيناسازى يان بينيه^(٧).

ج ٥، ص ٣٠٧-٣٠٨. بۆ زياتر زانبارى پروانه : نه به ز مه جيد نه مين، المشطوب الهكارى دراسة
عن دور الهكارين فى الحروب الصليبية، (السلمانية، ٢٠٠٢).

(١) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٤٠٨.

(٢) - بۆ سنورى جوگرافى ثم ولاته پروانه: درويش يوسف حسن، المرجع السابق، ص ١٧-٢٠ "احمد
عبد العزيز، المرجع السابق، ص ١١٠.

(٣) - الانساب، ج ٥، ص ٦٤٥.

(٤) - له رايه كى تر دا ناوى هۆزه كهش بۆ ناوى بايره گه وره كهيان گه ريتراوه ته وه، كه ناوى (هاوكال)
له ولاتى ههكارى گوزه رانى به سه ر بر دووه. نه به ز مه جيد نه مين، عيساى ههكارى،
(سليمانى: ٢٠٠٢)، ل ١٠.

(٥) - معجم البلدان، مج ١، ص ٥٤؛ مج ٢، ص ١٤٩، ص ١٥٤.

(٦) - المصدر نفسه، مج ٤، ص ٤٢٤.

(٧) - بۆ زياتر زانبارى پروانه: سهيل زكار، تاريخ دمشق، (دمشق: ٢٠٠٧)، ج ٢، ص ٨٦٠.

٩- داسنیه^(١):

هۆزىكى كوردى باكوورى شارى موسل بوون، له چيايه كدا نيشتهجى بوون، كه ههر بهناوى هۆزه كه ناو بردراوه^(٢). له گهه نه مه شدا ناوچه كانى نهم هۆزه چوارسه ده پيش سهرده مى ياقوت به مۆلگه (معقل)ى كورده كان دانراوه^(٣). وه به هاوشان و پالپشتى هۆزى هه زيانى و حه مىدى داده نرين، له پروداوى پاميارى سالى (٢٩٣/ك/٩٠٦ز) له بهر نهنگار بوونه وهى حه مدانيه كان^(٤)، ههروه ها له ريزى سوپاى كورديه كانى ولاتى شام و ميسر بينراون^(٥).

١٠- جوزقان (گۆران):

ده ربارهى نهو هۆزه كورديه، ياقوت ته نها يهك جار ناماژهى پيكر دوه و به نيشته جيبوانى شارى حولانيان داده نيته^(٦). نهو شارهى ههر له سه دهى سييه مى كوچى تويه مى زابنى دا كورده به يه كيك له پيكهاتهى دانىشتوانى دانراوه^(٧). به لام (المسعودى) (م: ٣٤٦/ك/٩٥٦ز) نهم هۆزهى له ناوچه كانى موسل و ده و روبه رى چياى جودى ده ست نيشان ده كات^(٨). بويه جياوازيه كه له شوئينيان دروست ده بى، به لام له سه رته تا رۆژئاواى ههر تيمى چياكان، جا له حولان بى، يا خود له ناوچه كانى نيوان هه مه دان و شه ره زوور نيشته جيبوينه^(٩). به گۆران ناسراون^(١)، به لام ناو براو به جوزقانى ناو بردوون، رهنگه

(١) - ماناى داسنیه به ماناى دوژمن دیت. درویش یوسف حسن، المرجع السابق، ص ٤٤، هامش

رقم (١).

(٢) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤٣٢.

(٣) - البلاذرى، المصدر السابق، ص ٣٢٧؛ ابن الفقيه الهمداني، المصدر السابق، ص ١٧٥.

(٤) - ابن الاثير، الكامل، ج ٦، ص ٥٤٨.

(٥) - بوزانيارى زياتر بروانه نزار صديق توفيق، القبائل، ص ٩٣.

(٦) - معجم البلدان، مج ٢، ص ١٨٤؛ ابن الاثير، الباب في تهذيب الانساب، ج ١، ص ٣٠٧.

(٧) - اليعقوبي، المصدر السابق، ص ٧٥.

(٨) - مروج الذهب، ج ٢، ص ٣٣٨.

(٩) - ابن فضل الله العمري، المصدر السابق، مخطوطه مصورة، ج ٣، ص ١٢٥.

له بهر نه وه بئيت زانياره كهى له سه رجاوه كانى پيش خوئى راسته خو گواستبيته وه و ليكولينه وهى له باره يه وه نه كرد بن.

١١- جوييه^(١):

هؤزتيكى كورديه و له هه رتيمى جهزيره نيسته جي بوينه، خاوه ن قه لائى (حيصن گالب)، نزيك شارى سه عرد، بوون^(٢) كه چى (السمعانى) به هؤزتيكى عه ره بى شارى هه مه دانى داده نيته^(٤) به لام (ابن الاثير) راستى زانياره كهى ياقوت ده سه لمي نيته، به وهى كه خاوه نى قه لائى شاتانى كوردى بوون^(٥).

شايه نى باسه ده سه لائى نه م هؤزه له م شوينه وه كو خوئى نه ماوه ته وه، له پاش سائى (١١٦٤/ك٥٦٠) كه وتوته ژيتر ده سه لائى هو كمرانانى نه و كاتهى شارى (حيصن كهيفا)^(٦).

١٢- زومان^(٧)

ياقوت نه و هؤزه، به تايه فه يه كى كوردى وه سف ده كات، كه له باشوورى شارى موسل (موسل) و ده ورو به رى هه رتيمى نه رمينيا دانيشتون، ههروه ها به هؤزتيكى خاوه ن

(١) - مؤلف المجهول، جعل التواريخ و القصص، ج ٢، ص ٩٩.

(٢) - ليكوله ران نه م وشه يه بؤزمانى كوردى ده كه رينه وه به لام گورانكارى به سه ر داها توهه كاتييك بؤته عه ره بى واتا سه ره تا (گوب يا قوب) بووه . كرفان محمدا حمد، المرجع السابق، ص ٦٤، هامش رقم (٤).

(٣) معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٦٥.

(٤) - الانساب، ج ٢، ص ص ١١٠-١١١.

(٥) - ابن الاثير، الكامل، ج ٩، ص ٢٩٠.

(٦) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٦٥. بؤ زياتر زانيارى بروانه: كرفان محمدا حمد، المرجع السابق، ص ص ٢٦٤-٢٦٥.

(٧) - زومان: وشه يه كى كورديه و به مانى كوستان ديت، ره نكه نه م تايه فه يه بؤيه به م ناوه ناسراون چونكه شوينيان كه وتوته نيوان هه رتيمى جهزيره و نه رمينيا، به شيوه يه ك له ناوچه چيايه كانى موسل له گه ل نه رمينيا كه ناوچه يه كى شاخويه.

دهسهلات و ويلايهت يا داده نيتت به ناويانگيش بووينه به په نير دروستكردن، چونكه بوته نازناويك بو ناوى نهم هۆزه^(١).

١٣- كورده شاميهه كان:

نهم كوردانه بوون كه له شارى مه يافارقين گيرساونه ته وه^(٢)، نه گهرچى هيچ سدرچاوه يهك پيش ياقوت ناماژه ي به مه نه كردووه، به لام (الفارقي) (م): ٥٧٢هـ/١١٧٦ن) دهرك به وه دهكات، كه هۆزيتك له ولاتى شام كوچيان كردووه وله شارى مه يافارقين گيرساونه ته وه، ليكۆله ره وانيش واى بوچوونه كه رهنگه نهم كوردانه بووين كه ياقوت به كورده شاميهه كانى ناوبردووه^(٣).

١٤- سوليه:

له و تاقه ناوهيتانه ي ياقوت بو نهم هۆزه كورديه ناگهينه نه نجاميتك، چونكه سهره تا له كتيبى (مسعر بن مهلهل) ي گواستۆته وه، كه نه ويش جگه له مه به هۆزيتكى كوچه رى دايناون^(٤)، بويه به شيكرده وه ي زانيارى كتيبى (معجم البلدان)، ته نها هۆزيتكى كورديه وه له شارى شه هره زووربوون^(٥)، كه چى (ابن فجل الله العمرى) (م): ٧٤٩هـ/١٣٤٨ن) سنورى ناوچه كه يان له نيتوان شه هره زوور و نوشنۆيتدا (شنۆيه) ديارى ده كا، به چه شنيتك بو دوو تيره دابه شكارون و هدره كه سهركرده ي تايبهت به خوڤيان هه بووه^(٦).

(١) - معجم البلدان، مج ٣، ص ١٥٩. له لاي (الاصطخرى) ش ناوى نهم په نيره هاتووه. المسالك و الممالك، ص ١٢٠.

(٢) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٢٣٦.

(٣) - تاريخ الفارقي، ص ٤٥-٤٦، فائزة محمد عزت، المرجع السابق، ص ٤١، هامش رقم (١)؛ قادر محمد حسن، الكرد في مصر و بلاد الشام، ص ٢٠.

(٤) - الرسالة الثانية، ص ١٠.

(٥) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٧٥.

(٦) - مسالك الابصار في الممالك الامصار، مخطوطة مصورة، ج ٣، ص ١٢٦.

واته به‌شپه‌یه‌ك هه‌ر به‌ته‌ن‌ها له شاری شه‌ره‌زورر نه‌ماونه‌ته‌وه به‌لكو كوچیان كردوه
بۆ هه‌ندێ شویی تر، به‌تایبه‌تی سنوری شه‌ره‌كاني هه‌رێمی ئازهریایمان.

١٥- باسیان:

هه‌روه‌كو هۆزه‌كاني تر ته‌ن‌ها له‌شاری شه‌ره‌زورر ناوی هی‌تاون^(١)، باسی له‌هیچ داب و نه‌ریت و رژێ و چالاکی ژيانیان ناکات، نه‌گه‌ر چی می‌ژوو به‌گه‌شتی بێ‌ده‌نگه‌ ده‌ریاره‌ی ئەم هۆزه، ته‌ن‌ها به‌ناوه‌ی‌تان ناسراوه، به‌لام به‌ ده‌سته‌واژه‌ی جیا جیا، وه‌كو چۆن یاقوت به‌ده‌سته‌واژه‌ی (باسیان) ناوزه‌دیان ده‌كا، له‌سه‌ده‌ی چواره‌م و پیننجه‌می كوچی ده‌یبه‌م و یانزه‌ی زایینی به‌ (بارسیان) هاتوه^(٢).

١٦- حه‌كه‌مه‌یه‌كان:

هۆزێکی كوردی شاری شه‌ره‌زورر^(٣) كه‌ ئەمه‌ زانیاری یاقوته ده‌ریاره‌یان، نه‌گه‌ر بێت و ته‌ن‌ها له‌ روانگی ناوبراوه‌وه سه‌یری بکه‌ین، ئەوا هیچ لایه‌نیکی ژیان و جوله‌ی تاکه‌كاني ئەم هۆزه به‌ده‌ست ناهێتین، كه‌چی له‌سه‌رچاوه‌كاني هه‌وچه‌رخ یاقوت، تاکه‌كاني ئەم هۆزه به‌دیارخاوان، كه‌ چۆن هه‌ندیکیان له‌شاری ئیریل ده‌ستنیشان كراوان بۆ پرویه‌روویونه‌وه‌ی خاچ دروشمان له‌شاری عه‌ككا له‌ سالی (٥٨٥ ك-١١٨٩ ز) به‌سه‌ر كرده‌یه‌تی(ابی الهجاء السمین)(م:٥٩٤/ك:١٩٦ز)، ئەمه‌ش به‌مه‌به‌ستی پته‌وكردنی ده‌سه‌لاتی ئەیوییه‌كان^(٤).

(١) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٧٥ .

(٢) - المسعودي، مروج الذهب، ج ٢، ص ٣٣٨ ؛ البكري، المسالك و الممالك، ج ١، ص ٢٦٢ .

(٣) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٧٥ .

(٤) - ابن الاثير، الكامل، ج ١٠، ص ٧١ . بۆ زیاتر زانیاری بروهانه : كرفان محمد احمد، المرجع السابق، ص ٣١٣ حاحمد عبد العزيز، المرجع السابق، ص ٦٧ .

١٧- لورهكان:

وهكو ناماژه مان پيكردوه^(١)، ياقوت له پرووى زمانه وانپه وه ناوه كهى چه سپاندوه، له پرووى جوگرافيشه وه شوينه كه يان دهستنيشان دهكات، نهم بيروپايش له زور سهرچاوه كاني بهر له سهرده مى شهو باسكراوه^(٢)، له دوای ناوبرايش دووباره كراوه ته وه^(٣). به لام له باسى نهم هوزه له كتيبي (معجم البلدان) دا زياتر خوى له وه سف كردن ده بينيته وه، به لای بارودوخى ميژووى نه چوه، كه گرنگه بو ناساندنى و چه سپاندنى نهم دهستنيشان كردنه جوگرافيه، چونكه چؤنيه تى دهسلات و رهوتى ژيان و جىگای نيشته جيبون گؤرانى به سهر داديت، كه له هوزه به دى ده كريت، وه كوچون نهم ناوچه ده دابه شكراوه بو لورستانى گوره و بچوك وه نهم جيا كردنه وه جوگرافيه خوى له ميانه مى ژووه وه ده بينيته وه، كه له سدهى چواره مى كوچى ده يه مى زاينى بهرچاو ده كه ویت^(٤).

١٨- بازنجان:

نهم هوزه كوردیه ناسراوه دهسلاتدارى ره ميك(زم) له نزيك شارى شيرازى هه ريمى فارس بوون^(٥)، به لام نه وهى گرنگه تيبينى ياقوته بو نهم هوزه، كه خوى له زانيارى (الاصغرى) ده بينيته وه^(٦)، كه به وشيوه سهره وه ناوى هيناوه، به لام له لای هه ريهك له (المسعودى)^(٧) و (ابن حوقل)^(٨) و (البكرى)^(١) به (مازنجان) ناويردراوه.

(١) - بروانه: نهم ليكولينه وه يه، ل ٥٨-٥٩.

(٢) - المسعودى، مروج الذهب، ج ٢، ص ٣٣٨؛ ابن حوقل، المصدر السابق، ص ٢٣٢؛ البكرى، المسالك و الممالك، ج ١، ص ٢٦٢.

(٣) - ابو الفداء، المصدر السابق، ص ٣١٣؛ القلقشندي، المصدر السابق، ج ٤، ص ٤٣٣.

(٤) - بو زياتر زانيارى بروانه: رمضان شريف زير، المرجع السابق، ص ٥١.

(٥) - ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ٥١.

(٦) - بروانه: نهم ليكولينه وه يه، ل ٦١، پهراويزى ژماره (٣).

(٧) - مروج الذهب، ج ٢، ص ٣٣٨.

(٨) - صورة الارض، ص ٢٣٦.

۱۹- کوردهکانی بلاسجان (بلاشگان):

له کاتی بهرتهوه چونی پرۆسهی فتوحاتی ئیسلامی له ههرتیمی نازه ربایجان، یاقوت ناماژه بهو هۆزه دهکات، که ههر بهناوی شوینه که یان (بلاشجان)^(۲) کراوه^(۳) هدرهها نهوهی له دیدی ناوبراویش روون ده بیتهوه، بیرو باوهری ئەم هۆزیه، چونکه کاتی ئیسلام گهیشتهوته ئەم ناوچهیه کوردهکانی بلاشجانی له بهجیگه یاندنی مهراسیمی ئایینی تاییهت بهخۆیان نازاد کردوه^(۴). که دهه بی زهردهشتی بووبن.

۲۰- به عقوبیه کان:

وهك ناشکرایه ئەم هۆزه په چه له کیان بۆ کورد ده گهریتهوه، (المسعودی) یش له ریز هۆزه کوردیهکانی نیشته جتی موسلی داناون^(۵)، بهلام دیدی یاقوت لهه خالانه خۆی ده بینیتتهوه :
 أ- ناوبراو ناماژه بهوه ناکات، که ئەم هۆزه کورد بوون، به لکو نهوه دهسه لیتیت که فهلهن و خاوهنی دیری (القیاره)^(۶) ن.
 ب- په رنگه چۆنیتهی دارپشتنی ئەم زانیاریه له لای یاقوت لهه ناوچهیه بۆ نهوه بگهریتهوه، که بیروباوهری ئایینی زیاتر زال بوویت، یاخود لهوانیه له بهر نهوه بیت، ناوبراو له زۆر شوین رهگهزی دانیشتوانی به دیار نه خستوه که زیاتر له ناوچه کوردنشینهکان بهرچاوه .

(۱) - المسالك و الممالك، ج ۱، ص ۲۶۲ .

(۲) - بلاشگان: زهویهکی پانتاییه، ده که ویتته نیتوان بهرزهند و وه رسان له باکوری ههرتی نازه ربایجانه و اتا له نیتوان نهرمینیاو نازه ربایجانه. ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ۱۰۷ .

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۲۸ .

(۴) - نهگهر چی یاقوت زانیاریه که له (البلاذری) گواستۆتهوه، بهلام سهرچاوهی تریش باس لهه رووداوه ده کهن . فتوح البلدان، ص ۳۲۱ ؛ قدامه بن جعفر، المصدر السابق، ص ۳۷۸ .

(۵) - مروج الذهب، ج ۲، ص ۳۳۸، بۆ زانیاری میژووی سیاسی ئەم هۆزه برهوانه: کرفان محمد احمد، المرجع السابق، ص ۲۵۸ - ۲۶۱ .

(۶) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۵۲۹ .

دوهم // بیروباوهرو ئاینهکانی ناوچه کوردنشینهکان:

وهكو ناشكرايه پيش بلاويونهوهی ئایینی ئیسلام، له ناوچه کوردنشینهکان چهند ئایینیك پهیرهو دهکرا، نهو ئایینهکانی که یاقوت تیشکی خستوته سهر کوئرتینیان لهههريمی جهزیرهشدا ئایینی (صائبه)^(١) بلاويوتهوه، تهناهت ناويراو شاری حهران و ناوچهی (ترعوز)^(٢) بهناوچهیهکی گرنگی نهو ئایینه دادهنیت^(٣). ههروهکو چۆن (المقدسی) شاری حهران و روها بهپیتگهیهکی گرنگی نهو ئایینه داناوه^(٤).

پهیرهوانی سهر ئایینی جولهکەش بوونیان له ناوچه کوردنشینهکان ههبووه، بهلام لێرهدا یاقوت تنها تیشک دهخاته سهر کنيسهکانیان، وهکو لهشاری مهيافارقين^(٥) و (سن)^(٦)، ههروهها خهلكی دوپهیل(دبیل) یههودی تیدا بووه^(٧).

ههروهها ئایینی (زهردهشتی)^(٨) ش ئایینیکی دیرینی ههريمه کوردنشینهکان بسووه، بهلام یاقوت بهبی دیاریکردنی کات و ساتی بلاويونهوهو خاسیهت و تایيهت مهندی نهو ئایینه ناماژه بهو شار و ناوچانه دهکات، که ئاتهشگای زهردهشتی لێ بووه، وه گرنگترین

(١) - سهبارهت بهم ئایینه پروانه: المسعودی، مروج الذهب، ج ٢، ص ٤١٥؛ البيروني، الآثار باقية عن القرون الخالية، نشره: قاسم محمد الرحيب، (بغداد: ١٩٢٣).

(٢) - ترعوز: گونديکي بهناوبانگ بووه له حهران. معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٢.

(٣) - المصدر نفسه، مج ٢ ص ٢٣٥.

(٤) - احسن التاقسيم في معرفه الاقاليم، ص ١٢٩.

(٥) - المصدر نفسه، مج ٥، ص ٢٣٦.

(٦) - المصدر نفسه، مج ٣، ص ٢٦٨.

(٧) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٣٩.

(٨) - زهردهشتی، بو ناوی زهرادهشت یان راهشت کوری پورشسب کوری بتراسب نهفريدون دهگهریتتهوه، که له شاری ئورمیه لهسهدهی ههوتهمی پيش زاین لهدايك بووه، هفتاوهوت سال ژیاوه. المسعودی، مروج الذهب، ج ١، ص ١٥٤-١٥٥. نهو ئایینه لهسهدهی ههوتهمی پيش زاین بلاويوتهوه لهسهردهمی ساسا نيهکان بوته ئایینی پهسمی ولات. مهيرداد ئيزهدی، ئاین و تايغه ئایینهکان له کوردستان، وهرگیزانی: کامهران فههمی، (سليمانی: ٢٠٠٢)، ل ٧، پهراویزی، (**)

ناوچه‌یان شاری نورمیدیه، که به‌مدزارگای زهرده‌شتی دانراوه^(۱)، هدره‌کو سدرچاوه‌کانی پیش نه‌ویش ناماژه‌یان پی‌کردووه^(۲). هدره‌ها بوونی تاته‌شگه‌کانیان له ناوچه جیاجیاکان^(۳) به‌دیار خستووه، نهم نایینه تاکو هاتنی نایینی نیسلام له هدریمی تازه‌ریایمان په‌پره‌و کراوه، نهمه‌ش له چۆنیه‌تی به‌پړتوه‌چوونی په‌پره‌ویان له‌یاده‌وه‌ری بۆنه‌نایینه‌کان، له‌کاتی فه‌تکردنی ناوچه‌کان، به‌دیار ده‌که‌ویت^(۴).

دیاره نهم نایینه گه‌یشتوته هدریمی جه‌زیره‌ش، وه‌ده‌بیټ پړتوه‌یه‌کی له‌په‌پره‌وانی نهم نایینه ه‌دبوو بیټ، بۆسه‌لماندی راستیی نهمه‌ش، یاقوت ناماژه تاته‌شگه‌کانیان ده‌کات له‌شاری ئیربل، ته‌نانه‌ت ناوچه‌یه‌ک هدر به‌ناوی (بیت النار) بووه که ده‌بیټ مالسی ناگرینی و په‌رستگای ناگرپه‌رستانی لی‌بوویټ^(۵). وه‌بۆ راستی زانیاری یاقوت، ناسر خوسره‌ویش کاتی س‌سردانی شاره‌کانی نهم هدریمه‌ ده‌کات، ناماژه به‌کۆمه‌له‌یه‌ک ده‌کات به‌ناوی بارسیه‌کان (البرسیون)، خه‌ریکی کارکردن بوون. نه‌وانیش شوینکه‌وته‌ی نایینی زهرده‌شتی بوون^(۶).

جگه له‌مه‌ نه‌گه‌رچی یاقوت به‌پړتوه‌یه‌کی دیاری کراو باس له‌بیرویه‌وه‌ری نایینی ناوچه‌کان ده‌کات، به‌لام بۆ نهم نایینه، واتا زهرده‌شتی به‌لگه‌ی تر به‌دیار ده‌خات، که له‌هدریمی جیاکان شوینکه‌وتوانی ه‌دبوون، نهمیش نمونه‌یه‌کی شیعیری بۆزیاتر به‌زانیاری کردنی کتیبه‌که‌ی ناماژه به (ه‌رابذه) ده‌کات^(۷).

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۵۹. ته‌نانه‌ت (ابو الفدا) به‌شوینی له‌دایک بوونی زهرده‌شت داده‌نیټ. تقویم البلدان، ص ۳۹۷.

(۲) - ابن خرداذبه، المصدر السابق، ص ۱۰۶؛ ابن الفقیه الهمدانی، المصدر السابق، ص ۵۸۲.

(۳) - بروانه نهم لی‌کۆلینه‌وه‌یه، ل ۱۳۱.

(۴) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۲۹.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۵۲۳.

(۶) - نه‌وکۆمه‌له‌یه هاوکات له‌ولاتی ئیران وه‌هندستان ده‌ژین. سفرنامه، ص ۷، عبد الرقیب یوسف،

المرجع السابق، (ارییل: ۲۰۰۱)، ج ۲، ص ۱۷۲؛ فایزه محمد عزت، المرجع السابق، ص ۶۲.

(۷) - فلا قلت فارس منهم نکالا- وقتلنا ه‌رابذ شهرزور معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۳۵.

به جۆرتك توڤه‌ران به به‌په‌یره‌وانی نایینی زه‌رده‌شتیه‌كانیان داناون^(١): جگه له‌مه شاری دینه‌وهر، خه‌لكه‌كه‌ی زه‌رده‌شتی بوون^(٢).

هه‌ریه‌كه له (ابن الفقیه‌ الهمذانی) و (المقدسی) به‌ر له‌یاقوت باسیان له‌مه‌بابه‌ته‌ه کردوو، كه‌چۆن ئه‌م هه‌ریه‌ه ژماره‌یه‌كه‌ی زۆر له‌شوێنكه‌وتوانی له‌خۆگرتوو^(٣).

هه‌روه‌ها له شاری دبیل وانا له‌هه‌ریه‌ی ئه‌رمینیا، خه‌لكی له‌سه‌رنا‌یینی زه‌رده‌شتی هه‌بوون، چونكه له‌كاتی فتوحاتی ئیسلامی، ناگره‌سته‌كان بینراون^(٤). به‌لام دوا‌ی هاتنی نایینی ئیسلام و بلا‌بوونه‌وه‌ی له‌ناوچه‌كانیان، وه‌كو (اهل الكتاب) وانا په‌یره‌وانی نایینی ئاسمانی مامه‌له‌یان له‌گه‌ڵ كراوه^(٥).

كه ئه‌مه‌ش له فته‌ح كردنی هه‌ریه‌ی نازه‌ربایه‌جان دا ده‌رده‌كه‌وت، كاتی هه‌ندی ناوچه له‌سه‌ر ئه‌م نایینه‌ ماونه‌ته‌وه و به‌رامبه‌ر به‌وه سه‌رانه (جزیه)^(٦) یان لێ وه‌رگیراوه^(٧). به‌لام له باسی مه‌سیحیه‌ت دا زیاتر پوون كردنه‌وه له لای یاقوت به‌دیار ده‌كه‌وت، ته‌گه‌رچی باس له‌كات و ساتی بلا‌بوونه‌وه‌ی ئه‌م نایینه له‌ناوچه‌كوردن‌نشینه‌كان ناكات، به‌لام تیبینییه سه‌ریه‌خۆ پوون كراونه‌ته‌وه له‌سه‌ر چه‌ندایه‌تی بیروباوه‌ری ناوچه‌كان،

(١) - فائزه محمد عزت، المرجع السابق، ص ٦٣.

(٢) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٤٩.

(٣) - البلدان، ص ٥٠٤؛ احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ص ٢٩٦.

(٤) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤٣٩.

(٥) - ابو یوسف، الخراج، (القاهرة: ١٣٥٢هـ)، ص ١٣٠.

(٦) - سه‌رانه: ئه‌و پره‌ پاره‌یه بوو ده‌سه‌پیترا به‌سه‌ر ئه‌وه‌كه‌سانه‌ی له‌سه‌ر نایینه ئیسلامیه‌كان بوون، كه له ژێر سیبه‌ری حوكمی ئیسلام ژیاون و له‌سه‌ر نایینه‌كه‌ی خۆیان ما‌بوونه‌وه به‌لام له‌سه‌ر ژن و مندال و بیرو په‌كه‌وته‌و كه‌م عه‌قل و نابینایان و پیاوانی نایینی قه‌ده‌غه ده‌كرا، بره‌كه‌شی له‌نیتوان چل و هه‌شت تا دوانزه‌دره‌هم بوو، به‌پیتی چینه‌كانی كۆمه‌لگا. ابو یوسف، المصدر السابق، ص ١٢٢؛ فاروق مجدلاوی، الاداره‌ الاسلامیه فی عهد عمر بن خطاب، تقدیم: احمد شلبی، (عمان: ٢٠٠٣)، ص ١٩٨.

(٧) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٢٩.

به‌جۆرتك، له زۆر شویتندا ناماژه به‌وه ده‌كات كه خه‌لكه‌كه‌ی فه‌له (مه‌سیحی/نه‌سرانیه‌كان) بوون^(۱). له‌گه‌ڵ وه‌سف كردن و ناوه‌یتانی بونیاتنراوه‌كانی تایبەت به‌تایینی مه‌سیحی، وه‌كو كه‌لیسای شاری نامەد^(۲). كه له‌هه‌ندی‌سه‌رچاوه به‌گه‌وره و نه‌خشه‌كیشراو وه‌سف كراوه^(۳). شاری مه‌یافارقینیش وه‌ك شاری شه‌هیدانی نه‌سرانیه‌كان باسی كرده‌وه^(۴). بی‌جگه له ده‌ست نیشان كردنی زۆر له‌دیره‌كانی، كه‌شویتی خواپه‌رستانی ئەم تاینه‌بووه^(۵). ته‌نانه‌ت له‌هه‌ندی له‌سه‌رچاوه‌كانی تر هه‌ژه كوردیه فه‌له‌كان ناوده‌هیتن، كه‌چۆن نیشه‌جیبوانی شاری موسل و چپای جودی بوون^(۶).

ته‌نیا به‌ودیره‌ی كه‌له‌شاری حولوان به‌ناوی (غادر)^(۷) به‌رچاومانی خستوه، ده‌توانین له‌كتیبه‌كه‌ی بگه‌ینه‌ته‌وه‌ نه‌جمه‌ی كه‌له‌هه‌ریمی چیاكان شوین كه‌وتوانی ئەم تاینه‌هه‌بوون.

هه‌روه‌ها هه‌رله‌پروانگه‌ی ناوبراوه‌وه، تاینی مه‌سیحی به‌كێكه له‌تاینه‌كانی دانیشه‌توانی هه‌ریمی نه‌رمینیا، له‌بهر ئه‌وه‌ی ده‌لێت: ((مه‌سیحیه‌كان قه‌لا و قولقیان له‌هه‌ریمی نه‌رمینیا دا هه‌بووه))^(۸).

وه‌كو ناشكرايه هه‌ر له‌سه‌ره‌تای بلاویونه‌وه‌ی تاینی ئیسلام، ژماره‌یه‌کی كوردیش په‌په‌روه‌ی تاینی ئیسلامیان ده‌كرد، به‌لام له‌كاتی فتوحاتی ئیسلامیدا گۆزپانكاری به‌سه‌ر داها‌توه، پێژه‌كه زیادی كرده‌وه. ته‌گه‌رچی پووبه‌پروونه‌وه له هه‌ندی ناوچه‌ی كوردنشین

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۱۶؛ مج ۲، ص ۱۱۲، ص ۲۴؛ مج ۴ ص ۴۵۶.

(۲) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۵۶.

(۳) - ناصر خسرو، المصدر السابق، ص ۱۰.

(۴) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۳۶.

(۵) - بروانه : پاشكۆی ژماره (۱).

(۶) - المسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۳۳۸؛ البكري، المسالك والممالك، ج ۱، ص ۲۶۲.

(۷) - غادر:ته‌وه دیره نزیکه له حولوان له‌سه‌ر لوتكه چپایه‌ك هه‌لكه‌وتوه. معجم البلدان، مج ۲، ص ۵۲۵.

(۸) معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۰۲.

روويداوه^(١). له كاتى بهرپړوه چوونى پرۆسهى فتوحات ياخود دانانى سه رانه له سه ر هه ندى لهو ناوچانهى كه هه ر له سه ر نايىنى پيشوو مابوونه ته وه، به لام نه مه يان زۆرى نه خاياند، ياقوتيش تيشكى خستۆته سه ر چۆنييه تى بهرپړوه چوونى نه م پرۆسه يه، به م هۆيه وه ناويراو سه ره تاي بلاويوونه وهى نه م نايىنه ده ست نيشان ده كات^(٢) و هه روه ها بوونى (مزه گوت و جامع) له هه ندى شويندا^(٣)، كه وه كو پيښگه يه كى خواپه رستى و به جى گه ياندى نويز و وتار خوئيندنه وه و ته نانه ت ده بيت وه كو شوينى خوئيندن و فيربوونى زانستيش بوويت.

ته هه ره ي دوهم:

بارى زانستى

يه كيك لهو تايبه هه ندييانهى كه پيښاسه ي رۆشنيرى كۆمه لگا ده كات، هه لكه وتنى زانا و زانست خوازه كانه، واته له هه ر شوينيك هه لكه ون، نه وا دياره ناستى رۆشنيرى نه و كۆمه لگايه به رز بوته وه، ياقوتيش له كتيبه كه يدا نه مه ده خاته روو، به چه شنيك له كۆتايى باسكردنى هه ر ناوچه يه ك زانا و ناودارى هه لكه وتوى شاره كه ده ست نيشان ده كات، كه ره چه له كى بو شاره كه ده گه رنيتته وه، جگه له ناوه ينانى ريزبه ندى گيڤه رپه وه كان (رواة)، كه باس له كه سايتيه كانى شاره كه ده كه ن^(٤). نه و تايبه هه ندييه له ناوچه كوردنشينه كانيش دووباره ده بيتته وه، ناوى ژماره يه كى زۆر له زانا زانستى ده خاته روو^(٥).

(١) - پروانه: پاشكۆى ژماره، (٣).

(٢) - پروانه: نه م ليكۆلينه وه يه تل ل ١٥٦-١٦٢.

(٣) - پروانه: نه م ليكۆلينه وه يه تل ل ١٢٩.

(٤) - بو زياتر زانبارى پروانه: اتحاد الخلان بمعرف معجم البلدان، تقديم: فضيله الشيخ بكر، اعداد و درسه: محمد العمري، (السعودية: ١٩٩٤)، ج ١-٢.

(٥) - معجم البلدان، مج ١، ص ٢٢٢، ص ٤٨١؛ مج ٢، ص ١٣، ص ٥٤٥؛ مج ٣، ص ١٥٨، ص ٣٣٩؛ مج ٤، ص ١٣٦، ص ٤٨٨؛ مج ٥، ص ٢٨١، ص ٢٢٣.

بۆيه ليره دا تيشك دهخمه سدر چند بير مهنديكى زانستى نهم ناوچانه، به جورتيك ناوى شاره كهيان خراوته پال ناوه كانيان و بنهچديان بۆ ده گهرتتهوه، نه گهرچى كورتهديه كه ژيانيانى باسكردووه، وه سدرچاوه كانى بمرده ستيشمان گهواهى نهم راستيه دهدهن.

يهكهم: لهههر يمي جهزيره^(۱):

۱- (حسن بن بشير الامدي) ناسراو به (ابو القاسم):
نهمه له خاوهن بهرهمه كانى شارى ناميده، كارى دهستى نووسهرى بۆ قازى بهسره كردووه، له سالى (۳۷۰ك/ ۹۸۰ ز) كۆچى دوايى دهكات و بهرهمه كانيشى وهك (الموازنة بين ابي تمام البحري، المختلف و المؤتلف، في اسماء الشعراء).. هتد^(۲).

۲- (خضر بن ثروان بن احمد بن ابي عبدالله):
به گوتيره ي گوتهى ياقوت كه (ابوسعدا السمعانى) له نزيكه وه چاوى بينكه وتووه، لهو كاتهى كه به دواى زانست و زانيارى گهراوه، له جهزيره ي نيين عومهر له دايك بووه و له مديافارقين بينگه يشتووه، شاعير يكي ليها توه بووه و زانيارى له بوارى (نهحو) هه بووه، له سالى (۵۰۵ك/ ۱۱۱۱ز) چۆته به غذا و سهردانى مهرو و سهرخهس و نيسابورى كردووه، له سالى (۵۵۴ك/ ۱۱۵۹ز) مردووه^(۳).

۳- (ابو قاسم عمر بن محمد بن احمد بن عكرمة) ناسراو به (البرزى الجزرى).
ههروه كو (خضر بن ثروان) بنهچه كه ي بۆ جهزيره ي نيين عومهر ده گهرتتهوه، سالى (۴۷۱ك/ ۱۰۷۸ز) له دايك بووه، به گهریده يه كى خاوهن بهرهمه داده نريت و چۆته

(۱) - معجم البلدان مج ۱، ص ۳۴۰، ص ۳۸۸؛ مج ۲، ص ۱۰۸، ص ۱۲۴، ص ۲۰۸؛ مج ۳، ص ۲۶۳؛ مج ۴، ص ۳۲۲.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۵۶؛ ابن القفطى، انباء الرواة، ج ۱، ص ص ۲۸۵ - ۲۸۷؛ الذهبى، تاريخ الاسلام، ج ۲۶، ص ۴۳۷.

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۵۹، ابن القفطى، انباء الرواة، ج ۱، ص ۳۵۶؛ السيوطى، بغية الوعاة، ج ۱، ص ص ۵۵۱ - ۵۵۲.

شارى به غدا و قوتاييه كى زؤرئشى بيگه ياندوه، يه كيتك له بهرهمه كانى
(الاسامى و العلل من كتاب المهذب) ه، سالى (٥٦٠ ك / ١١٦٤ ز) كوچى دوايى
كردوه^(١).

٤- (حسن بن على بن سعيد بن سعيد بن عبدالله بن بندار الديارى كرى الشاتانى):
سه باره ت به ره چه گه كى نهم كه سايه تيه، بو قه لاي شاتانى ديار به كر ده گه ريتته وه،
سدره تا خوئندنى له لاي چند زانايه كى شافيعى بووه، پاشان بوته شاعير يكي
به ناويانگ و پر بهرره، سدرانى شارى به غداى كردوه، كاتى به خزمه ت
سه لاه دينى نه يويى ده گات هؤنراوه ي بو گو توه و به جو رت ك هؤنراوه كه ي خؤى
له ستايش كردنى ناويراو بينيوه ته وه، له سالى (٥٧٢ ك / ١١٧٦ ز) كوچى دوايى
كردوه^(٢).

٥- (ابو سعادات بن المبارك بن ابى الكرم بن الاثير الجزرى)، ناسراو به (مجدالدين):
نهمه ش يه كيتكه له و خاوه ن زانيارى نه ي له سالى (٥٥٤ ك / ١١٥٩ ز) له جه زيره ي
تيين عومدر له دايك بووه، پاشان چؤته موصل و به خاوه نى بهرهمى به پيتر
داده نريت، به تاييه تى له بوارى ته فسير كردنى قورئان، وه كو (جامع الاصول في
احاديث الرسول، النهاية في غريب الحديث)، له كو تايدا گه راوه ته وه زئدى كوئينه ي
خؤى و له سالى (٦٠٦ ك / ١٢١٠ ز) مالتاوايى له ژيان ده كات^(٣).

٦- (مروان بن على بن السلامة طنزى) ناسراو به (حجة الدين):

(١) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٣٨، ابن خلكان، المصدر السابق، مج ٣، ص ص ٤٤٤ - ٤٤٥.

(٢) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٠٤، السبكي، المصدر السابق، ج ٧، ص ص ٦١ - ٦٢. بو زياتر
زانيارى بروانه : ابن خلكان، مج ٢، ص ص ١١٣ - ١١٤.

(٣) - معجم البلدان، مج ٢، ص ١٣٨، ابن خلكان، المصدر السابق، ج ٤، ص ١٤١، ص ١٤٣. ابن
القفطى، انباة الرواة، ج ٣، ص ٢٥٧. ابن اللمش، تاريخ دنيسر، تحقيق: ابراهيم صالح، (دمشق:
١٩٨٦)، ص ص ٩٧ - ٩٩.

به‌گوڼه‌ی نازناوه‌که‌ی (طنزة)^(۱) په‌کینکه له‌زانست په‌روه‌ره‌کانی هه‌ریمی جه‌زیره، به‌لام چۆته به‌غدا بۆ زانست، له‌سه‌ر ده‌ستی زانا به‌ناوبانگه‌کانی سه‌رده‌م خوڼندوو‌یه‌تی، پاشان گه‌راوه‌ته‌وه ناوچه‌که‌ی و له‌قه‌لای (فنک) نیشته‌جی بووه، هه‌ندی به‌رهمی به‌رده‌ستی پوخته‌ کردووه و کورتی کردۆته‌وه، له (۵۴۰/ك) ۱۱۴۵(ن) کۆتایی به‌ژیانی هاتووه^(۲).

۷- (اسعد بن یحیا موسا بن المنصور) ناسراو به (بهاء السنجاری):-

ناوبراو ری و په‌چه‌له‌کی ده‌چیته‌وه، سه‌ر شاری سینجار له سالی (۳۳/ك) ۱۱۳۸(ن) له دایک بووه، شاعیریکی به‌توانا و برپادار بووه به‌که‌سایه‌تییه‌کی قسه‌خۆش و پووح سوک وه‌سف کراوه، له سه‌ردانی بۆ شاری موصل چاری به‌ نه‌میره‌کانی ناوچه‌که‌ که‌وتووه، له سالی (۶۲۲/ك) ۱۲۲۵(ن) کۆچی دوایی کردووه^(۳). میژوونوسانیش په‌کیک له هۆنراوه‌کانی به‌نمونه ده‌هینه‌وه^(۴).

هه‌روه‌ها یاقوت ناوی (ابن الاثیر)یش ده‌هینیت و به‌ میژوونوس باسی ده‌کات^(۵)، له شاری هه‌ولیریش (ابن المستوفی الاربلی)، به‌که‌سایه‌تییه‌کی زانا وه‌سف ده‌کات^(۶)، جگه له‌مه نازناوی شاری مه‌یافارقین، که (الفارقی) بووه، خراوته سه‌ر چهند زانایه‌کی پر زانیاری^(۷). به‌لگه‌ش بۆ نه‌مه په‌کیک له زانایانی لیه‌له‌که‌وتووی نه‌م شاره وه‌کو (محمد بن احمد بن ابو بکر شاشی الفارقی) ناسراو به (فخر

(۱) - ناوچه‌یه‌که له‌جه‌زیره‌ی نین عومه‌ر. معجم البلدان، مج ۴، ص ۴۳.

(۲) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۴۴، السبکی، المصدر السابق، ج ۷، ص ۲۵۹.

(۳) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۲۶۳، ابن خلکان ج ۱، ص ۲۴۱؛ ابن اللمش، المصدر السابق، ص ۱۵۵.

(۴) - یاضیة المهرمين من مصر على الر- بع السلام وان تقویض او عفا . ابوشامه، المصدر السابق، ج ۲، ص ۲۵۸.

(۵) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۳۸. سه‌باره‌ت به‌ژیانی بروانه: به‌شی په‌که‌می نه‌م لیکۆلینه‌وه‌یه، ص ۴۷.

(۶) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۸. بروانه: نه‌م لیکۆلینه‌وه‌یه، ل ۱۶، په‌راویزی ژماره (۳) .

(۷) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۵۹.

الاسلام) له سالی (٤٢٧ك / ١٠٣٥ز) له‌دايك بووه و له سالی (٥٠٧ك / ١١١٣ز) کۆچی دوابی کردووه^(١).

٨- (شیخ عدي بن مسافر بن اسماعيل بن موسى بن مروان الشافعي) ناسراو به (شیخ الاكراد):-

بنج ویناوانی شیخ عوده‌ی بۆ قه‌لاکانی هه‌کاری له شاری موسل ده‌گه‌رێته‌وه، له‌به‌ر نه‌وه‌ی که‌سایه‌تیه‌کی تاین په‌روه‌ر بووه به‌ریش سه‌پی و پیاو ماقولانی ناوچه‌که‌ دانراوه، زیاتر خۆی خولیای بواری زاستی تاینیه‌وه بووه، له‌نیوان سالانی (٥٥٥-٥٥٧ك / ١١٦٠-١١٦١ز) کۆچی دوابی کردووه^(٢).

٩- (عمر بن ثابت) ناسراو به (ابو قاسم الشمانيني):-

بۆ ناساندی ئەم زانایه، یاقوت سه‌ره‌تا بنه‌چه‌ی بۆ گوندی (ثمانين)^(٣) ده‌گه‌رێته‌وه، پاشان به‌ پێشه‌وايه‌کی به‌ متمانه‌و نه‌دییه‌کی پێگه‌یشتووی خاوه‌ن به‌ره‌می وه‌کو (المفيد في النحو، كتاب شرح التصريف المملوكي) باسی لێوه‌کردووه، له‌ سالی (٤٤٢ك / ١٠٥٠ز) مردووه^(٤).

١٠- (عبدالقادر بن عبدالله الرهاوي):-

(١) - الصفي، المصدر السابق، ج ٢، ص ٥٣-٥٤.

(٢) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٢٨، الشعراي، الطبقات الكبرى المسماة ب(لواقح الانوار في طبقات الاخيار)، تحقيق: سليمان صالح، (بيروت: ٢٠٠٥)، ص ٢٠٣-٢٠٤. بۆ زیاتر زانیاری بره‌وانه: ابن خلکان، المصدر السابق، مج ٣، ص ٢٥٤. دياره ئەم زاته یه‌زیدیه‌کان به‌شیخی خویان داده‌نیین و لایان پیرۆز بووه‌و ته‌نانه‌ت ئیزیدیه‌کان دابه‌ش کراون بۆ سه‌ر سێ چين (شیخ، البير، المرید) ئەم دابه‌ش کردنه‌ش شیخ عوده‌ی کردوویه‌تی مه‌به‌ستی چاکسازیه‌ له‌تاینی یه‌زیدی. عدنان زیان فرحان، الكرد الازیدیون فی اقلیم کردستان، دراسة سياسية واقتصادية واجتماعية (١٨٠٠-١٩١٨م)، (السليمانية: ٢٠٠٤)، ص ٢٣٦.

(٣) - گوندیکه‌ له‌باکووری موسل نزیک جه‌زیره‌ی نین عومه‌ر، یه‌که‌م شوینی نیشینگه‌ی که‌شتی نوح پیغه‌مبه‌ر(د.خ) بووه. معجم البلدان، مج ٢، ص ٨٤.

(٤) - المصدر نفسه، مج ٢، ص ٨٢، معجم الادباء، ج ٤، ص ٤٦٣.

نهمهش يه كيتكه لهو زاتاندهى بهدواى شوين پيى زانست گهراون، له موسل پينگه يشتووه، له روهاش سالى (۵۳۶ك/۱۱۴۳ن) له داىك بووه، توانيويه تى له گهشته زانستيه كانى به جهزيره و شام و ميسر بگات، بهلام دوا مه نزلگاي زيانى شارى موسل بووه، تاسالى (۶۱۲ك/۱۲۱۵ن) كزچى دوايى دهكات^(۱).

دووهم // لههريمى چياكان^(۲)

۱۱- (ابو بكر عمر بن سهل بن اسماعيل بن جعد حافظ القرمسينى) : ناسراو به (كلو):

خهلكى شارى قهرميسينه(كرمانشا)، بهلام له سالى (۳۱۷ك/۹۲۹ن) چۆته ههمه دان، دواتر دووباره سالى(۳۲۹ك/۹۴۰ن) گهراوه تهوه شوين و زيدي له داىك بوونى، متمانه و باوه پرى له لاي خهلك دورست كردووه، سالى (۳۳۰ك/۹۴۱ن) بۆدوا جار پيلوى چاوه كانى ليك ناوه^(۳).

۱۲- (عبد الرحمن بن حمدان جلابى الهمذانى):

نهمه له زاناخوازه كانى ناوچهى (بيزنوډه)، كه يه كيتك له ناحيه كانى شارى ههمه دان، ههر لهه شارهش پۆست ويله و پايهى وهرگرتووه، جگه له مه گيپه وهيه كى (راوى) ليها توو پاستگۆ و پرووداوى زۆر بووه، خهريكى گهشت وگوزاريش دهبيت. له سالى (۳۴۲ك/۹۵۳ن) كزچى دوايى دهكات^(۴).

۱۳- (محمد بن عثمان بن زيرك) ناسراو به (ابو الفضل القومسانى):

(۱) - معجم البلدان، مج ۳، ص ۱۰۶، ابن الشعار الموصلي، ج ۱، ص ۱۵۷.

(۲) - بۆغونه بروانه: معجم البلدان، مج ۱ ص ۱۶۴؛ مج ۲، ص ۱۸۴؛ مج ۳، ص ۷۸، ص ۳۷۶؛ مج ۴، ص ۴۴، ص ۴۳۹.

(۳) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۳۳۰، السمعاني، المصدر السابق، ج ۴، ص ۴۷۹.

(۴) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۴۱۰، معجم الأدباء، ج ۲، ص ۲۳؛ الذهبي، تاريخ الإسلام، ج

ړی و ره چه له کی نهم زانایه ده چیتته وه سهر گوندی (قومسانی) سهر به شاری هممه دان، چونکه بنه چه کی نازناوی قومسانی هه لگرتوه، که نهمه ش بوشوتی نیشته جیبونیان ده گه پرتته وه، له سالی (٣٩٩/ك / ١٠٠٨ ز) له دایک بووه، وه کو پتسه نگیك و که سایه تیبه کی ناسراوی سهرده می خزی بووه، چالاکانه توانیویه تی شاره زایی له بواری زانستی جؤراو جؤردا وه ریگریت، له سالی (٤٧١/ك / ١٠٧٩ ز) کؤچی دواویی کردوه.^(١)

١٤- (ابو یعقوب بن یوسف بن ایوب الهمذانی) :

یه کیك له گونده کانی هممه دان (بوزنجرده) ه، وادیاره که سایه تی لیته اتوی لیته لکه وتوه، (یوسف بن ایوب) یش یه کیکه له وانه، سالی (٤٤٠/ك / ١٠٤٨) له دایک بووه، به وتارخوینیکی خاوه ن که رامه تی نهم ناوچه میه وه سف کراوه، هه ندی له موریده کان له سهر دهستی په روه رده کراون، چۆته شاری به غدا و له قوتابجانه ی (نظامیه) نهم شاره وانهی وتۆته وه و، پاشان چۆته مه رو سالی (٥٣٥/ك / ١١٤٠ ز) هه ر له ویش ساته کانی ژیانی کۆتایی پی دیت.^(٢)

١٥- (محمد بن علی بن حسن ابو علاء الهمذانی):

شاعیریکی شاری هممه دانه و خولیای هؤنراوه و شیعر بووه که نهمه ش ده چیتته مهیدانی زانستی مرؤقایه تیبیه وه، سه رچاوه کان نامازه به وه ده کهن، که له بواری میژوو و ره چه له کناسی و ته فسیر کردن دهستی هه بووه، به ره مه کانی هیتاوه ته مهیدان، وهك (زاد السیر فی خمسون جزء، الوقف الابتداء فی القرآن) له نیوه ندی سالانی (٤٨٨-٥٦٩/ك / ١٠٩٥-١١٧٥ ز) ژیاوه.^(٣)

١٦- (المبارك بن حسن بن احمد بن علي بن فتحان بن منصور الشهرزوري):-

(١) - معجم البلدان مج ٤، ص ٤١٤، ابن عماد الحنبلي، المصدر السابق، ج ٣، ص ٣٤١.

(٢) - معجم البلدان، مج ١، ص ٥٠٧، ابن العماد الحنبلي، المصدر السابق، ج ٤، ص ١١١؛ الشعراني، المصدر السابق، ص ٢٠٠.

(٣) - معجم البلدان، ج ٥، ص ٤١٧، السيوطي، بغية الوعاة، ج ١، ص ٤٩٤؛ الداودي، المصدر السابق، مج ١، ص ص ١٢٨-١٢٩.

وهكو ناشكرايه شارى شههزه زوور نهندامى كاراو بهتواناى لههه موو بواريك ليئهه لگهوتوو، له بوارى زانستيش بيتهش نه بووه، نه وهتا ياقوت (مبارك بن حسن) ده يخاته ريز كه سايه تى مهزن و بهه يزو زانست پهروه كهانى ثم شاره و له سالى (٤٦٢ك / ١٠٦٩ز) له دايك بووه و له (٥٥٠ك / ١١٥٥ز) له بهغدا كوتايى بهدوا سه رهغى ژيانى هيناوه، كتيبى كيشى بهناوى (المصباح في القراءات) هه بووه^(١).

سيهه // له هه رهيمى ئاران و نازه ربايجان و نه رمينا^(٢):

١٧- (ابو الفضل اسماعيل بن على بن ابراهيم الجنزوى):

يه كيك لهو كه سانهى ناوه كهى لاپه ره كهانى ميژوى پى رهنگ كراوه و له گۆزه پانى زانستى قهلم بازيدا دهورى هه بووه، نيسماعيل كورى عدلى كه نه هوى بووه، له سالى (٤٨٩ك / ١٠٩٥ز) له دايك ده بيت و پيگه يشتوو له (كه نهج) زانبارى له بوارى فيقهى و فه رموده وه رگرتوو، چۆته شارى بهغدا، له سالى (٥٨٨ك / ١١٩٢ز) مائتاواى له ژيان كردوو^(٣).

١٨- (ابو معالى عبد الملك بن احمد البيلقانى):

ياقوت نه سلى ثم زانا به ده باته وه سه رشارى بهيله قان، كه ريده كهى بهتوانا بووه، بۆ زۆر ولا تانى نيسلام كه پراوه، به تايبه تى خوراسان و عيراق و بهغدا، پاشان كه پراوه ته وه بۆ شاره كهى، بۆته وان هه يژيكت بۆ نه وان هى هه ولى فيربونى زانستيان ده دا^(٤).

١٩- (عمر بن عثمان كنجى) ناسراويه (ابى الحفص):

(١) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٣٧٦، معجم الادباء، ج ٥، ص ٣٧ .

(٢) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٣٧، ص ١٧٢، ص ٤٣٩؛ مج ٣، ص ٣٨٢.

(٣) - المصدر نفسه، ج ٢، ص ١٧٢، السبكي، المصدر السابق، ج ٧، ص ٢-٥٣؛ اسماعيل شكر، المرجع السابق، ص ١٣٤.

(٤) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٥٣٣.

ئەدییبکی مەزن و خواپەرست بووه، چۆته شاری هەمەدان و بەغدا، بەدوای زانیاریدا گه‌راوه، له خوراسانیش بینوییانه دواساته‌کانی ژانیشی له شاری (مەرپو) دەبیست، سالی (۵۵۰هـ / ۱۱۵۵ز) پیتلوی چاوی لیکناره (۱).

۲۰- (ابو حسن علي بن محمد بن منصور الارجيشي) :-

ئەم کەسایەتیە لە ئەرجیش هاتۆتە دونه‌اره، خودی یاقوت لە یەکیک لە قوتابخانه‌کانی شاری حەلب، کە شوینی نیشته‌جێبوونی بووه، چاوی پیکه‌وتوو (۲). بەلام سەرچاوه‌کانی بەرده‌ست ناماژه بەمیژووی ژانی ناکەن.

هه‌روه‌ها یاقوت جگه‌ له‌وه‌ی زانا و ناوداران‌ی ناوچه‌کان ده‌ست نیشان ده‌کات، کەجی پەنجەیان لە‌باری میژوودا هه‌یه، وه‌سفی هه‌ندی له‌ ناوچه‌کانیش به‌گشتی ده‌کات، به‌وه‌ی زانایان تیا هه‌لکه‌وتوو (۳). یا به‌ خاوه‌نی قه‌ومیکی زیره‌ک باسیان ده‌کات (۴). له‌گه‌ڵ ئەمه‌شدا بوونی فیژگه (المکتبات) له‌ بنیاتناره‌وه‌کانی هه‌ندی ناوچه‌ به‌تایبه‌تی شاری ماردین به‌دیار ده‌که‌وت (۵). جگه‌ له‌وه‌ی پرویه‌کی شارستانی ویناسازی ناوچه‌کان پیشان ده‌دات، به‌لام زیاتر لایه‌نی زانستی و پڕۆشنبیری پتوه‌ پیناسه‌ ده‌کریت. به‌گشتی سیمای کولتوری کۆمه‌لگا به‌دیار ده‌خات.

(۱) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۱۷۲، ابن القفطي، انباه الرواة، ج ۲، ص ۳۲۹.

(۲) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۴۴، السبكي، المصدر السابق، ج ۱۰، ص ۳۶۹.

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۵۰، ص ۱۶۰، ص ۳۳۳.

(۴) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۸۰.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۳۹.

تهوهری سییم:

بارودۆخی سیاسی:

گه پراتهوه بۆ سدرچاوه كان له هدر بابه تیکدا به تایبتهت ئه و بابته تانهی په یوه ست بن به باس کردنی پیگه و مه قامی نه ته وه كان، نه وه مان بۆ روون ده کاته وه، که لایه نی سیاسی رۆلێکی گرینگی هه بووه، له پرووی مانه وه و نه مانی ئه و نه ته وانه و بی هیژ بوونیان، چونکه نه و مملانییهی که له میژوودا هه بووه، هه میسه به سدر که وتنی به هیژه كان کۆتایی هاتوه، نه گهر له سدر حه قیش نه بووین.

کوردیش له و پهرته میژووویه وه له ناوچه کانی خۆیان تووشی سپینه وهی نه ته وه یی زۆر هاتوون، به تایبتهت له پرویه پروبوونه وهی دوژمنانی سوپا گه وه كان، به لام نه وهی گرینگی هیژی مانه وه له ناخی رۆله کاندا وایکردوه هه عینیتته وه و ناسه واریان ون نه بیتهت، که له م ته وه ره یه پروون ده بیته وه، به جۆرێک له سه ره تایی بلاو بوونه وهی ئیسلام، کورد خۆی حوکمرانی ناوچه کانی خۆی نه کردوه، هه وه ها نه میره کوردیه كان بوونه ته په مزیکسی سدر که وتوو بۆ وه سف کردنی ناوچه كان له لای یاقوت، دواتریش چۆن ناوچه كان پرویه پرووی ده سه لاته زله یژه كان بوونه ته وه .

یه کهم // پرۆسهی فتوحاتی ئیسلامی له هه ریمه کورد نشینه كان:

یه کێک له و تایبه تمه ندیانهی که په یوه ندی به میژووی رامیاریی ناوچه کورد نشینه کانه وه هه یه، چۆنییه تی به رپه وه چوونی پرۆسهی فتوحاته، نه و میتۆدهی یاقوت پابه ندی بووه بۆ گپه رانه وهی ته م بابته به گشتی له چهنه خالێک خۆی ده بینیتته وه.

۱- له و کاتهی سوپای ئیسلام به ره و ناوچه کورد نشینه کانه وه جولا وه، تووشی پرویه پروبوونه وه له گه ل نه و ده ولته زله یژانهی که حوکمی ناوچه که یان ده کرد هاتوه، وه کو پۆم و فارس.

- ۲- فتوحات وهك له سەرچاوه‌كانی تر دهرده كهوتیت ماوهیه‌کی درژیوی خایاندووه، به‌لام له (معجم البلدان) دا، تهنیا ناماژه به سهره‌تای فتوحاتی سهرده‌می خه‌لیفه (عومهر کورپی خه‌تاب) و (عوسمان کورپی عه‌فان) دا (به‌زای خرایان له‌سر بیت) کراوه.
- ۳- هه‌روه‌کو هه‌موو به‌رنامه‌کانی تر له گه‌پرانوه و خستنه‌پرووی زانیاریه‌کان چهند ده‌قێك ده‌خاته به‌رچاو، كه له چهند سهرچاوه‌یه‌کی وه‌رگرتووه هه‌ندیکیان چهند دپێك وه‌رده‌گرئ و به‌راوردیان ده‌كات، به‌تایبه‌تی نه‌و سهرچاوانه‌ی كه په‌یوه‌ستن به‌م بابه‌ته‌وه، نه‌و جیاوازی و به‌راورد‌كردنه‌ش له زۆریه‌ی شویندا بۆ سالی میژوویی نه‌و نه‌میره‌ی كه فته‌ح كردنی ناوچه‌كه‌ی پێ سپێردراوه، ده‌گه‌ریته‌وه، به‌لام نه‌وه‌ی گرنه‌گه‌ كاتی زانیاری وه‌رگرتووه له‌و سهرچاوانه‌ی كه هاوكات له‌به‌رده‌ستن، ده‌قاوده‌ق زانیاریه‌كه‌ی گواستۆته‌وه، دوا‌ی به‌راورد كردن نه‌وم لی به‌دی كردووه.
- ۴- خاله‌ گرینه‌گه‌كانی بارودۆخی جه‌نگ له ناوچه كوردن‌نشینه‌كاندا، سوپای موسولمانان له چهند ناوچه ترووشی پرویه‌پروویونه‌وه هاتووه، به‌په‌چه‌وانه‌ش‌وه رێكه‌وتن و (صلح) له نیوان سوپای موسولمانان و خه‌لكانی چهند ناوچه‌یه‌ك نه‌ه‌نجام دراوه، تهنانه‌ت هه‌ندی له‌م رێكه‌وتنه‌وه‌ به‌ گرنه‌گ سهر‌كراوه، یاقوت چهند جارێك دووباره‌ی كردۆته‌وه و ناوچه هه‌یه تهنیا ناوی رێكه‌وتنه‌كه‌ی لی هه‌تاوه بێ نه‌وه‌ی هه‌یچ ناماژه‌یه‌کی تر بكات^(۱).
- ۵- باس له فته‌ح كردنی هه‌موو شاره‌كان یه‌كه به‌ یه‌كه ناكات.

أ - له هه‌ریمی چیاكان:

یاقوت له‌ده‌سته‌پێكردن بۆفه‌قی نه‌م هه‌ریمه، نه‌مه ده‌خاته روو كه‌سوپای موسولمانان پاش شاری جه‌لولا به‌ره‌و نه‌م هه‌ریمه به‌رپێكه‌وتوون. به‌بێ نه‌وه‌ی باس له گرینه‌گی وچۆنیه‌تی فته‌ح‌كردنی جه‌لولا بكات، كه‌ناوی شاره‌كه‌ی بۆگه‌راندۆته‌وه^(۲)، به‌جۆرێك له‌سالی (۱۶ك/۶۳۷ز) چۆن موسولمانان گه‌وره‌ترین سهر‌كه‌وتنیان به‌ست هه‌تاوه‌و

(۱) - پروانه : پاشكۆی ژماره (۳) .

(۲) - پروانه : نه‌م لێكۆڵینه‌وه‌یه، ل ۹۸.

فارسه‌کانیش تووشی نوشوستیه‌کی گه‌وره هاتوون، جگه له‌وهی ده‌رگا والا بووه بۆ‌فتح کردنی شاره‌کانی هدریمی چیاکان^(۱).

سه‌بارهت به‌فه‌تخکردنی شاری حولوان به‌بی شه‌ر، به‌سه‌رکردایه‌تی (جریرین عبدالله البجلی)^(۲) فته‌ح کراوه^(۳) پاشان موسولمانه‌کان باره‌گای گشتیان تیدا داناوه و نیشه‌جی بوون، له کتیبی ناوبراودا سالی فته‌ح کردنه‌کی (۱۶ک/۶۳۷ن) ده‌ستنیشان نه‌کردووه، هه‌روه‌ها هیچ له بیروپای سه‌رچاوه‌کانی نه‌خستۆته‌روو ده‌ریاره‌ی جۆری فته‌ح کردنه‌کی، که‌هه‌ندیکیان جیاوازیان له‌گه‌ل زانیاری ناوبراودا به‌وه‌ی شه‌ر پوویداوه، جگه له سه‌رکردایه‌تی سوپایه‌که^(۴).

پاشان بۆ شاری قهرمیسین(کرماش) و دینه‌وه‌ر چوونه و شاری قهرمیسینی به‌ناشتی فته‌ح کردووه^(۵)، به‌لام یاقوت درێژه‌ی به‌باسی فوتوحات نه‌داوه، ته‌ناهت سه‌بارهت به‌شاری دینه‌وه‌ر بیده‌نگ بووه. نه‌گه‌رچی ته‌نها له‌م دیره‌ی سه‌روه به‌دیاره‌که‌ویت، که‌له‌م شاره موسولمانان تووشی پوویه‌پووینوه هاتوون، له‌ناماژه‌ی بۆشاری قهرمه‌سین به‌ناشتی بووه، ده‌بیته‌ نه‌و به‌شه‌ر بوویت. سه‌رچاوه‌کاتی تریش جه‌خت له‌سه‌ر نه‌مه ده‌که‌نده‌وه، وه (ابوموسا الاشعری) پیسی هه‌لساوه‌و چه‌ند رۆژیکسی خایه‌ندووه، دواتر به‌سه‌پاندنی سه‌رانه له‌سه‌ر خه‌لکه‌که کۆتایی هاتووه^(۶).

(۱) - ابن الاعثم الکوفی، کتاب الفتوح، (بیروت: د/ت)، ج ۱، ص ۲۷۱؛ ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ج ۲، ص ۵۳۸-۵۳۹؛ محمد فرج، الفتح العربی العراق وفارس، تقدیم: احمد حسن الباقری، (القاهرة: ۱۹۶۶)، ص ۲۱۱.

(۲) - پروانه: الذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۴، ص ۱۸۵-۱۸۸.

(۳) - پروانه: الصفدی، المصدر السابق، ج ۱۱، ص ۵۷-۵۹.

(۴) - خلیفه بن خیاط، تاریخ خلیفه ابن خیاط، تحقیق: مصطفی نجیب، حکمت کشلی، (بیروت: ۱۹۹۵)، ص ۷۷. هندی له‌سه‌رچاوه‌کان (قعقاع بن عمرو) یان به سه‌رکرده‌ی سوپای نه‌م ناوچه‌یه داناوه. بۆ زیاتر زانیاری پروانه: احمد میرزامیرزا، المرجع السابق، ص ۷۹.

(۵) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۲۹۱. ده‌قاوده‌ق زانیاریه‌که له (البلاذری) ده‌بینیته، فتوح البلدان، ص ۲۹۹

(۶) - البلاذری، المصدر السابق، ص ۳۰۴.

هدروه‌ها له سالی (۱۶ک/۶۳۷ز) سه‌عد کورې ته‌بی وه‌قاس سوپایه‌کی ناماده کردووه، به‌سهرکردایه‌تی (ضرار بن خطاب الفهری)^(۱) به‌رهو ماسه‌به‌زان ناردووه و فه‌می کردووه فارسه‌کانیسی ټیکشکاندوه^(۲).

گه‌وره‌ترین فه‌تح کردنی تم هدریمه، جه‌نگی میژووی نیسلام له‌کاتی فه‌تح کردنی شاری نه‌هاوه‌ند پرویداوه، به‌لام یاقوت ته‌نیا باس له پریزه‌ندی سهرکرده سوپایه‌کان و سالی فه‌تح کردنی (۲۱ک/۶۴۱ز) ده‌کات، که چۆن سهره‌تا به جه‌نگ بووه، پاشان سول‌حیان کردووه، له‌گه‌ل کوژرانی (نعمان بن مقرن المزنی)^(۳) که‌سهرکردایه‌تی یه‌که‌می سوپای کردووه^(۴). به‌بی دیاریکردنی ریژه‌ی سوپای هردوولاو چاره‌نوسی سوپای دوژمنان که‌فارسه‌کان بوون، له سهرته‌جامی تم فه‌تح کردنه به‌کوی گه‌یشتووه؟^(۵).

به‌لام شهنش مانگ دواي شه‌هید کردنی خه‌لیفه عومر له سالی (۲۴ک/۶۴۴ز) موغه‌بیره کورې شعبه به‌ره‌ی جه‌نگی شاری هم‌مدانی گرتوته ده‌ست^(۶). به‌لام له‌رایه‌کی تر، که ده‌خاته پروو که‌وا موغه‌بیره‌ی والی کوفه له سالی (۲۳ک/۶۴۳ز) جه‌ریر کورې عب‌دوللای پاسپاردووه، بۆ فه‌تح کردن^(۷). که‌واته شاری هم‌مدانیان له‌سدرده‌می خه‌لیفه عومر یان عوسمان فه‌تح کردووه، یاخود په‌نگه دووباره بویتته‌وه. (خلیفه بن خیاط)یش له‌سهرکردایه‌تی کردنی به‌ره‌ی جه‌نگ جیاوازی له رایه‌کانی خستوته پروو، نه‌گینا سالی (۲۴ک/۶۴۴ز) به سالی فه‌تح کردنی تم شاره‌ داناوه^(۸).

(۱) - پروانه: الصفدي، المصدر السابق، ج ۱۶، ص ۵۹ - ۲۱۰

(۲) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۴۱.

(۳) - پروانه: الذهبي، تاريخ الاسلام، مج ۳، ص ۲۳۹.

(۴) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۴۹ - ۳۱۴.

(۵) - پروانه: البلاذري، المصدر السابق، ص ۳۰۰-۳۰۴؛ ابن خلدون، تاريخ ابن خلدون، ج ۲، ص ۵۶.

(۶) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۴۱۰؛ ابن خلدون، تاريخ ابن خلدون، ج ۲، ص ۵۵۹.

(۷) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۴۱۰.

(۸) - تاريخ خلیفة، ص ۹۰؛ البلاذري، المصدر السابق، ص ۳۰۶.

ب- له هدریمه جهزیره:

سدره تا له باسی فتوحاتی نهم هدریمه و شاره کانی به جهزیره ی ئاقور دهست پی دهکات، پایدکی خستۆته پوو که له سالی (۱۷/ک / ۶۳۸ز) له سدره می خهلیفه عومره (رهزای خرای لیبی) به سدر کردایدتی (سعد بن ابی وقاص)^(۱) بۆ (عیاض بن غنم)^(۲) ی نووسیوه و پرایسپاردوه بۆ ففتح کردنی نهم هدریمه، توانیویهتی فدهقی بکات له گهژ خهلهکه که ریک بکهویت، وه به شیویهکی ئاسان به پیره چوه، چونکه نهم هدریمه کهوتۆته نیوان دوو هدریمی عیراق و شام بنکهی موسلمانه کانی لی بووه^(۳).

به لام له (البلاذری) وهرگرتوه، که خهلیفه (عیاض) ی^(۴) دهست نیشان کردوه لهوکاتهی (ابو عبیده الجراح)^(۵) له شام بووه^(۶)، لیژدها یاقوت نهوه مان بۆ یه کلانا کاته وه کهتایا سوپاکه له ولاتی شاموه بۆ ففتح کردن گهیشتۆته، جهزیره، یاخود له پرتگی عیراقوه، واتا نهویه کارهینانهی سدرچاوه کان بۆ به دیار خستنی پایدکانه، نهک بۆ یه کلاکردنه وه و شیکردنه وهی زانیاری و ده نه فجامه کان له سدر نهم بابهته.

پاشان زانیاریه کانی (الواقدی) (م: ۲۰۷/ک / ۸۲۲ز)^(۷) خستۆته پوو به جوژیک هاوپایه که نهم هدریمه له سالی (۱۸/ک / ۶۳۹ز) کاتیک ففتح کراوه نه بو عوبه ییده به نه خوژی مردوه، خهلیفه (عیاض) ی دهست نیشان کردوه بۆ دریزه دان به ففتح کردن^(۸). به لام

(۱) - پروانه: الصفدي، المصدر السابق، ج ۱۵، ص ۹۰؛ الشعراني، المصدر السابق، ص ۳۵.

(۲) - پروانه: الذهبي، تاريخ الاسلام، ج ۳، ص ۲۱۶.

(۳) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۳۷.

(۴) - فتوح البلدان، ص ۱۷۶.

(۵) - پروانه: الذهبي، تاريخ السلام، ج ۳، ص ۱۶۷ - ۱۷۱؛ الشعراني، المصدر السابق، ص ۳۶.

(۶) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۳۷.

(۷) - الواقدي: فتوح الشام، تحقيق: عبداللطيف عبدالرحمن، (بيروت: ۲۰۰۵)، ج ۲، ص ۸۹.

(۸) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۱۳۸.

زۆربهى زانيارى سدرچاوه كان له سر ته مه كوكن، كه سوپا كه به پاپشتى سوپاى شامدوه بو هدرتمى جديزه بهرپيكيه وتوه. ^(١)

شاره كانيش، له سالى (١٧ك/٦٣٨ز) شارى رهقه به سدر كرايه تى سدر كردهى ناويراو فتح كراوه ^(٢)، همدان سدر كردهش له سالى (٢٠ك / ٦٤٠ز) شارى ناميلى به شيويه ك فته كردهوه، كه كوشتارى تيدا رووداوه، پاشان پيكيه وتن له گهل خلكه كه كراوه، كه هاريكاري له گهل نيسلامه كان بكن بو چا كرده وهى پرده كان. ^(٣) كه چى له هه ندى سدرچاوه دا (خاليد بن وليد) ^(٤) به يكي لهو سدر كرده سوپايانه داده نريت، كه هم شارهى فتح كردهوه ^(٥).

شارى حمران و (راس كيغا) ^(٦) و داراو ماردين به پديره و كردنى ريكيه وتنى روه (صلح رها) ^(٧) به بى هيچ روه پويونه ويه كه فتح كراون ^(٨) نه گهرچى ناماژه به ده قى ريكيه وتن كه له شارى روه اشدا ناكات ^(٩).

به لام له نه سيبين عهياز كورپى غه نه م فه رماني كردهوه، كه سوپاى مه و سولمانان ئابلوقه ده روزهى شاره كه بدهن و داواى يارمه تى له ده سه لاتدارى شام سدرده مى خه ليفه عوسمانى كورپى عه فان كراوه، پاشان ريكيه وتنون ^(١٠)، به لام (خليفة بن خياط)

(١) - ابن الاعشم الكوفى، المصدر السابق، ج ١، ص ٣٢٥. بوزياتر زانيارى بروانه: فائزة محمد عزت، المرجع السابق، ص ص ٦٠-٨٩.

(٢) - معجم البلدان، مج ٣، ص ٥٩.

(٣) - المصدر نفسه، مج ١، ص ص ٥٦-٥٧.

(٤) - بروانه: الذهبى، تاريخ الاسلام، ج ٣، ص ص ٢٣٠-٢٣٣.

(٥) - الواقدى، المصدر السابق، ج ٢، ص ١٤٤.

(٦) - راس كيغا، ناوچه يه كه له جديزه نزيك حمران: . معجم البلدان، مج ٣، ص ١٤

(٧) - ده ربه رى ده قى ريكيه وتن كه بروانه: البلاذرى، المصدر السابق، ص ١٧٨.

(٨) - معجم البلدان، مج ٣، ص ١٤، مج ٢، ص ٢٣٥، ص ٤١٨، مج ٥، ص ٣٩.

(٩) - المصدر نفسه، مج ٣، ص ١٠٦.

(١٠) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٢٨٨.

(م: ۲۴۰/ك/ ۸۵۴ز)^(۱) بۆ سەردەمى خەلىفە عومەرى كورپى خەتابى دەگەرتىتەوه. وه له سالى (۱۶/ك/ ۶۳۷ز) هەمان سەرکردەبه فتحکردنى شارى مەيافارقين بەشەر فەقى کردوه^(۲).

وه دەبى تىبىنى ئەوهبکەين، کاتیک ياقوت ناماژە بهوه دەکات: ((کەهەرتىمى جەزيرە بەگشتى لهسالى (۱۹/ك/ ۶۴۰ز) فتح کراوه))^(۳) واتا بەشپۆهیدەك بۆسەردەمى خەلىفە عومەرى كورپى خەتاب دەگەرتتەوه، کەچى فەقى شارى نەسپين بۆ سەردەمى خەلىفە عوسمان دەگەرتىتەوه. بەلام لهوانیه ئەم شارە بۆجارى دووم لهسەردەمى خەلىفە عوسمان ئەنجام درايت، کەواتە بهیه کبەستنهوى بۆ گيژانهوه وه رگرتنى بابەتهكان نەکردوه.

ج- له هەريەمى نازەربايجان و ئاران و ئەرمينيا

دەبين له هەريەمى نازەربايجان و شارەکانى، پڕۆسەى فتح کردنى چەند جارێک دووبارە بۆتەوه^(۴)، هەريەمکەش بەگشتى له سەردەمى خەلىفە عومەرى كورپى خەتاب، و لەسەر دەستى سەرکردە (حذيفة بن اليمان)^(۵) سەرەتا دەستپێکراوه، بەلام لهسەردەمى عوسمان له سالى (۲۵/ك/ ۶۴۵ز) بەسەرکردايەتى (وليد بن عقبه)^(۶) دووبارە فەقى کراوتەوه، دواى ئەوى رويەپرۆوى دەسەلاتدارانى ناوچەكە بۆتەوه پاشان لەسەر هەمان شپۆه رێکەوتنى يەكەم کەتەویش دانانى بريت لهسەراندیه بۆسەر ئەوکەسانەى کە لەسەر بېرواوەرى خۆيان مابونەتەوه^(۷). هەروەها لهکاتى درێژە پيدان و فتح کردنى شارەکانى هەريەمى جەزيرە، له سەردەمى عومەرى كورپى خەتاب^(۸) هەندى له شارەکانى هەريەمى

(۱) - خلیفة ابن خیاط، المصدر السابق، ص ۷۷.

(۲) - معجم البلدان، مج ۵، ص ۲۳۸.

(۳) - المصدر نفسه، مج ۵، ص ۳۹.

(۴) - المصدر نفسه مج ۱، ص ۱۴۵.

(۵) - پروانه: الشعراني، المصدر السابق، ص ۴۰.

(۶) - پروانه: الذهبي، تاريخ الاسلام، ج ۳، ص ۶۶۳.

(۷) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۲۹.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۳۱۴-۳۲۹.

ئاران و ئه‌رمینیا ففتح کراون، به‌لام ناوچه‌کانی تر له‌سه‌رده‌می خه‌لیفه عوسماندا جارێک (حه‌یب بن مسلمه الفه‌ری)^(١) و له هه‌ندی شاردا^(٢) (سلمان بن ربیع‌البه‌لی)^(٣) به‌ره‌ی جه‌نگیان گرتوه^(٤).

به‌لام سه‌باره‌ت به‌ئه‌رمینیا به‌گشتی تیروانینه‌کانی یاقوت بۆفه‌تھ‌کردن زانیاریه‌کانی (البلاذری)یه . وه‌به‌راوردی نه‌کردوه له‌که‌ن سه‌رچاوه‌ی تر، چونکه (طبری) (م: ٣١٠/ك/٩٢٢ن) له‌گه‌رانه‌وه‌ی پروداوه‌کانی (١٩/ك/٦٤٠ن) ده‌ئیت: ((عه‌یاز فه‌رمانی به‌ عوسمان کوری عاس کردوه بۆ ئه‌رمینیا بچیت، که له ئه‌نجام دا شهر پرووی داوه، سه‌فوان کوری موعه‌ته‌ل شه‌هیدکراوه، له‌پاشان عوسمان به‌دانانی برێک له‌سه‌رانه له‌گه‌ئیان رێک که‌وتوه، که‌رێزه‌که‌ی یه‌ک دینار بوه))^(٥).

بۆیه لی‌ره‌دا سه‌رنجی ئه‌وه ده‌ده‌م کتیبی (معجم البلدان) به‌سه‌رچاوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی دانانریت بۆ لی‌تکۆلینه‌وه له‌مه‌ر فه‌تھ‌کردنی ناوچه کوردنشینه‌کان، چونکه کورته‌ری و تی‌که‌لاوی له‌ گواستنه‌وه‌ی زانیاریه‌کانی بۆ ئه‌م باب‌ه‌ته به‌دی ده‌کریت، وه‌کو شتیکی لاره‌کی باسی فتوحاتی تیدا کراوه.

دوه‌م // ئه‌میر و سه‌رکرده کوردیه‌کان:

أ- ال مروان (میره مه‌روانیه‌کان):

یاقوت ده‌سه‌لاتی مه‌روانیه‌کانی به (ال مروان)ی مه‌لیکه‌کان دیاربه‌کر ناو ده‌با^(٦). مه‌به‌ستی میره‌کانی (میرنشینی مه‌روانی)ه له سالی (٣٧٢-٤٧٨/ك/٩٨٢-

(١) - پروانه: الصفدي، المصدر السابق، ج ١١، ص ص ٢٢٢-٢٢٣

(٢) - معجم البلدان، مج ١، ص ١٤٤؛ مج ٢، ص ٣٦، ص ٤٣٩؛ ج ٥، ص ص ٢٨٦-٢٨٧.

(٣) - پروانه: الصفدي، المصدر السابق، ص ص ١٩٣-١٩٤

(٤) - معجم البلدان، مج ١، ص ٣٠٥، ص ٣٨٠، ص ٥٣٣.

(٥) - تاريخ الرسول والملوك، (د/م: ١٩٦٧)، ج ٤، ص ١٩٧.

(٦) - معجم البلدان، مج ٥، ص ٢٠٢

۱۰۸۵ز) له دياربه كر له گهڼ به شيك له نهرمينيا^(۱) سهريان ههڼدا، دامه زرينه رى ميره نشينه كهش بۆ مير (باده كوردى) ده گه پرتته وه^(۲).

ناو براو ناوى به كيك له وه زيره كانى نهم ده ولته ته، كه (ابونصر المنازى)^(۳) به، ده هينيت، بنه چهى بۆ شارى مه ناز جرد ده گه پرتتته وه، كه واته ياقوت ده بيت زانيارى ده باره رى نهم ده ولته ته هه بو بيت، به لام ميژو وه كهى كه باس نه كرد وه، په نگه له به رته وه بيت سه چا وه كهى خۆى به ولاتناسى دانا وه، له سه ر تيبينى و تيروانينى ولاتناسانى به رله خۆى پرايشت وه، نه وانيش زياتر به لاي وه سف كردنه وه پرايشتون، جگه له وه رى نهم ميره نشينه خا وه نى ميژو وه كهى دوورو دريژن و ده سه لاتيان فراوان بو وه و چه ندين ميره ليه له كه وت وه، بزيه ش نه يو يست وه به چيته ناو نهم باسه وه چونكه ده بو ايه هه ندى لايه ن فه راموش بكات بۆ نه وه رى تايبه تمه ندى له ميتۆدى دارپشتنى بابه ته كانى گشتى كتيبه كهى له ده ست نه دا.

(۱) - گرنگترين شاره كانيشى بره تين له دياربه كر و جه زيره رى فوراتى شاره كانى نامه د و مه يا فارقين و مارددين و جه زيره رى نين عومه ر و نه سيبين و به له د و باكوورى موسل و له گهڼ نهر جيش و نهر زن و خيلات و به دليس له نهرمينيا. بۆ زياتر زانيارى سه باره ت به م ده ولته ته پروانه: الفارقى، المصدر السابق؛ عبد الرقيب يوسف، المرجع السابق، ج ۱-ج ۲.

(۲) - ميرباده كوردى: ناوى نه بو عه به دولاى حوسينى كوردى دۆسته ك، په چه له كهى بۆ هۆزى حاربوختى يا حه ميدي كوردى ده گه پرتته وه، له دياربه كر سه رى هه لدا وه. الفارقى، المصدر السابق، ص ۴۹؛ ابن الاثير، الكامل في التاريخ ج ۷، ص ۴۰۲.

(۳) - ناوى (ابونصر احمد بن يوسف المنازى) به كيك بو وه له وه زيره كانى ده ولته تى مه روانى هه ره وه به دووى زانستيش گه را وه و به دووى كتيب چۆته قوسته نتنيه. الفارقى، المصدر السابق، ص ۱۳۱، ابن خلكان، المصدر السابق، مع ۱، ص ۱۴۳-۱۴۵.

ب- بدر کورپی حه‌سنه‌وهییهی (٣٦٩-٤٠٥/ك٩٧٩-١٤٠١ز):

ئهم میره یه‌کێکه له میره به‌ناویانگه‌کانی (میرنشینی حه‌سنه‌وهییهی)^(١)، که دواى باوکی ده‌سه‌لاتی گرتە دەست و به‌شێوه‌یه‌ک توانیویه‌تی بارودۆخی ناوخرۆیی و په‌یوه‌ندییه‌ سیاسیه‌یه‌کانی له‌گه‌ڵ ده‌وله‌تانی تر به‌ هاوسه‌نگ پابگریت و هوکمرانی ناوچه‌یه‌کی فراوانی کردوه^(٢).

یاقوت دووجار ناوی ئهو میره‌ دینیت، به‌میرکی کوردی خواوه‌نی سابورخواست و قه‌لای دزیزو سه‌رماج ناوی بردوه^(٣). به‌لام ئه‌وه‌ی تییینی ده‌که‌ین، به‌ر له‌و میره‌ ئهم ناوچه‌ی کوردی بوونه، ته‌نانه‌ت قه‌لای سه‌رماج پێگه‌یه‌کی گرینگی باوکی بووه، که میر حه‌سنه‌وهییهی کوردی (٣٥٠-٣٦٩/ك٩٦١/٩٧٩ز) هه‌ر له‌م قه‌لایه‌ش کۆچی دواى کردوه^(٤). به‌لام وای بۆده‌چم له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ئهم ناوچه‌وه‌قهلایانه‌ خۆی له‌بهره‌تدا کوردی بوون، ناوبراویش بۆه‌س‌فکردنیان ویستویه‌تی گرینگترین ده‌سه‌لاتیان لی‌ به‌دیار بھات.

(١) - میرنشینی حه‌سنه‌وهییهی یه‌کێکه له‌میرنشینه‌ به‌ناویانگه‌کان، که له‌نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچی و ده‌یه‌می زایینیدا له‌ هه‌ریمی چادا سه‌ری هه‌لداوه و له‌ شاره‌کانی دینه‌وه‌ر و هه‌مه‌دان و شه‌هره‌زور و نه‌هاوه‌ند و سابورخواست و ئه‌سه‌د ئاباد و ناوچه‌کانی تر هوکمیان گێتراه. ابن الاثیر، الکامل فی التاریخ، ج ٧، ص ٣٧٠. بۆ زیاتر زانیاری ب‌روانه: النقشبندی، الدینور و شه‌رزور، ص ١٢٦، ١٣٠.

(٢) - مسکویه، المصدر السابق، ج ٢، ص ٤١٧؛ ابن الجوزی، المصدر السابق، ج ١٥، ص ١٠٤؛ ابن الاثیر، الکامل ج ٧، ص ٣٧١.

(٣) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٤٥٤، مج ٣، ص ٢١٥.

(٤) - ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ج ٤، ص ٦٨٨. بۆ زانیاری زیاتر ب‌روانه: فرست مرعی اسماعیل، الامارات الكردية في العصر العباسي الثاني، (٣٥٠-٥١١هـ/٩٦٠-١١١٧م)، (ارییل: ٢٠٠٥)، ص ١٣٣-٢١٩.

ج- سرخاب كورې بهدر^(۱):

ياقوت كاتې وهسنى قهلاى (خفتيان) دهكات، ناوى هم ميرهى پيوه لكاندوه^(۲) كه بهخواهنى هم قهلايهى داناوه، بهلام ناويراو تاماژه بهوه ناكات، كه ميريكى كوردى بووه يه كيكه له ميرهكانى (ميرنشينى عهنازى)^(۳)، كهوا توانيوهتى له سالى (۴۹۵ك-۱۱۰۱ز) هم قهلايه بگهريتيتهوه ژير دهسلاتى خوى^(۴).

د- نهبو فهوارس:

ميژوو ناوى زور له جواميروسهركردهمان پيده ناسينيته، چاچ سهركردهى هوزيكن ياخود گهليك، ياقوتيش هم نركهى ميژوو دهخاته نهستوى خوى، ناوى نهبوفهوارس دهينيته، بهميرى هوزى قهيمورى كوردى داده نيته^(۵). كه خواهنى قهلاى (قهيمور) بووه له شارى سهعدرد تا كاتى هيرشى تهتر و مهغولهكان . بهلام هم ناوهى كه ناويراو تاماژهى پيكردوه، كه بى ميرهكانى هم هوزه زوريهيان بهم ناوه ناسراون، بويه ناتوانين دهستنيشاني نهوميره بهشيويهكى تهواو

(۱) - سرخابى كورې بهدر كورې موههلهل نازناوى نهبو فهوارسه بهناوبانگه به (ابن ابى شوك الكردى) له سالى (۵۰۰ك-۱۱۰۶ ز) مردووه. ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج ۸، ص ۵۴۷. بوچالاكيه سياسيهكانى پروانه: فرست مرعى اسماعيل، المرجع السابق، ص ۴۱۷-۴۲۰.

(۲) - معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۸۰.

(۳) - ميرنشينى عهنازى، هم ميرنشينه كورديه بوو له نيوهى يهكه مى سهدهى چواره مى كوچى و دهيه مى زاييدا له ناوچهكانى سنورى نيوان عيراق و نيران و ناوچهكانى ريگاي خوراسان لهم سهدهمهدها سهرى ههلهدا، بو زياتر زانبارى پروانه: النقشبندى، الدينور و شهرزور، ص ۱۵۹-۱۹۸

(۴) - ابن الاثير، الكامل، ج ۸، ص ۴۷۶؛ شهرفخانى بهديلىسى، سهراوهى پيشوو، ل ۳۹؛ محمدامين زكي، المرجع السابق، ج ۱، ص ۲۲۸.

(۵) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۴۲۴.

ورد بکهین^(١)، شایه‌نی باسه زۆریه‌ی حوکمرانانی ئەم ھۆزه له‌سه‌رده‌می ده‌ولته‌تی ئەیوبیدا رۆڵی چالاکیان له ولاتی شامدا، به‌تایبه‌تی له‌ پرووی بیناسازییه‌وه، کاره‌کانیان دیاره‌وه، ته‌نانه‌ت مزگه‌وتیک به‌ناوی قه‌یموری، بووه^(٢).

ه- ده‌ریاسی کوردی^(٣):

یه‌کێکه له‌و میره‌ کوردیانه‌ی که له‌سه‌رده‌می سه‌لاحه‌دینی ئەیوبیدا به‌شداری له‌ چالاکییه‌ سیاسییه‌کانی میسر کردووه^(٤)، به‌لام یاقوت تیشک ده‌خاته سه‌ر ئەو رۆله‌ بیناسازییه‌ی که هه‌ستاه به‌ بنیاتنانه‌وه‌ی گوندیک له‌ شاری (صعیدی سه‌روو)^(٥) له‌ناوچه‌ی (قوص)^(٦) ناوه‌کشی گوندی (تود) بووه^(٧).

و- ئه‌میری کوردی (ابن الحجر الکردی) و قه‌رمه‌تیه‌کان (القرامگه‌):

قه‌رمه‌تیه‌کان کۆمه‌له‌یه‌ک بوون بیروباوه‌ری تایبه‌ت به‌خۆیان هه‌بوو، که‌جیا‌بوو له‌گه‌ل باوه‌ری ئیسلام، ئەوان پێتیا‌ن وابوو که‌ده‌به‌ی له‌دوای کۆچی پێغه‌مبه‌ر (صلی

(١) - یه‌کێکه له‌و میرانه (ابوحسن یوسف بن الفوارس بن موسک) ناسراو به‌ (سیف‌الدین القیمیری) سه‌ره‌برشته‌ی ئەو ھۆزه‌ی کردووه له‌سالی (٦٥٤/ک/١٢٥٦ز) کۆچی دوای کردووه. الیونینی، ذیل مرآة الزمان، نشره‌ ضمن کتاب تاریخ دمشق، ج ٢، ص ٨٦٠.

(٢) - ابن شداد، المصدر السابق، ق ١، ج ١، ص ٢١٢. بۆزیاتر زانیاری بپروانه: قادر محمد حسن، اسهامات الکرد، ص ٦٥-٧٨.

(٣) - ناوی (صدر‌الدین عبد‌الملک بن عیسی بن درباس بن ثیربن جه‌م بن عب‌دس المازانی) له‌شاری موصل سالی (٥١٦/ک/١٢٢٢ز) له‌دایک بووه. ابن‌المستوفی الاربلی، المصدر السابق، ق ٢، ص ٣٧٠.

(٤) - ده‌ریاسی کوردی: له‌ سالی (٥٦٤/ :١١٦٤ز) سه‌لاحه‌دین ئەیوبی ده‌یکاته قازی له‌ میسر. المقریزی، المواعظ و الاعتبار باذکر الخطط و الاثار، تحقیق: خلیل منصور، (بیروت: ١٩٩٨)، ج ٤، ص ٥٥، ص ١٦٦.

(٥) - صعیدی سه‌روو: به‌شیکه له‌ هه‌ریمی فراوانی صعیدی ولاتی میسر که سه‌ره‌تای سنوره‌که‌ی شاری ئەسوانه و کۆتایه‌که‌شی نزیکه له‌ ئیخیم. معجم البلدان، مج ٣، ص ٤٠٨.

(٦) - قوص: شاریکی گه‌وره‌ی پایته‌ختی سه‌عیدی ولاتی میسره. معجم البلدان، مج ٤، ص ٤٦-٤٧.

(٧) - المصدر نفسه، مج ٤، ص ٤٦-٤٧.

الله عليه وسلم) وه جيتشيني ههبي، يه كهم كه سيش عدلى كورى تهبي تالب بى تاده گاته نهوه كهى محمدهدى كورى اسماعيل تانهو پوژهى كهس له سهر زوى ناميتى "مرديه و ده ميتى ههتا نهو روژهى مردن ناميتى" ^(۱). ليكوله رهوان ناوه كهى بو وشه يه كى نارامى به ماناي (زانستى نهيتى) ده گه پرتنهوه ^(۲).

ليزه دا نهوهى پيتويسته له سهرى بوهستين، ياقوته، كه چوژن باس، له ته ميري كوردى (ابن الحجر الكردى بن المومل بن المصبح: ۲۵۰-۲۹۰ك/ ۸۶۴-۹۰۲ز) ^(۳) ده كات، كه له لايهن خهليفه عهباسى ده كريت به والى شارى (نافاميه / فاميه) ^(۴) بو ماوهى چل سال حوكمى ته م شاره ده كات، به لام (قرمطى) ^(۵) ده ركه وتوو له ولاتى شام (۲۹۰ك / ۹۰۲ز) ته ميره كورديه كه مهيلى به لاي قهرمه ته چوو و به شدارى و پالپشتى جى دنكى له گه لدا كردوو، به تايبه تى له كاتى پوو به پرو بوونه وهى له گه ل خه لكى (معه ره) دواى نه وهى ژماره يه كى زوريان ليده كوژن . به لام سهر كردهى كۆمه لهى ناوبراو كوژراوه، ئيبن حه جهريش هه لاتوو و دواتر مردوو ^(۶).

ياقوت هژكارى نهو پالپشتى كردهى له نيوان كوردو قهرمه تيه كان به ديار ناخات، ته نيا (ابن الجوزى) سه باره ت به واندى پالپشتى ته م كۆمه له سياسى و فكريه بيان كردوو، كه سانى خوژ باوه ر و دوورين نه بوينه، ته نانه ت به ناوشيار له قه له مى

(۱) - الاشعري، كتاب المقالات الاسلاميين و اختلاف المصلين، عني بتصححه: هلموت ريتز، (د/ت: ۱۹۸۲)، ص ۲۵.

(۲) - سهيل زكار، اخبار القرامطه، (د/ت: ۱۹۸۲)، ص ۲۵.

(۳) - سه رچاوه كانى به رده ست باس له ژيانى ناكه ن.

(۴) - نافاميه: شارى كه له كه ناره كانى ولاتى شام له كورهى حمص. معجم البلدان ج ۱، ص ۲۲۷.

(۵) - قرمطى: ناوى (ابن زكرويه) ناسراو به (صاحب الشامه). سمير سرحان، محمد عناني، المختار من تاريخ الطبري، (قصة القرامطة)، (القاهرة ۱۹۹۹)، ص ۶۲.

(۶) - معجم البلدان، مج ۴، ص ۲۳۴.

داون، نمونهش به و خهلكى (اهل سواد) كوردهكان دپنښتهوه^(١). بهلام وهكو
 دهرتهنجاميتك بۆ زانيارى كتيبى (معجم البلدان) لهم خالانه كۆمان كردۆتهوه:
 يهكهم: ناوهيتنانى سهركردهيهكى كوردى، كهخواهنى نازايهتى و بهكلاكردنهوى
 زۆلهكهى، دهرتهنجاميتكى گرنگه بۆ بهپيرهوهچونى ميژووى بنهمالديهكى كوردى،
 كه تايا لهدواى ئەم ميره لهم ناوچهيه كوردهكان چۆن ژياون و نهندامى بنهمالهكه
 دريژهيان بهخهباتى ناوچهكهداوه؟
 دووهم: بهديارخستنى بارودۆخى سهركرده كورديهكان لهسهدهى سيبهيهى كۆچى
 ونۆيهى زايى بهجۆرئيك وهرگرتنى پلهى نيدارى لهلاين خهليفه، بهلام دواتر
 رووبهرووى خهليفه دهبيتتهوهو پالپشتى لهډژه دهسهلاتى خهليفه دهكات .

سيبهم / حكومرانانى ناوچه كوردنشينهكان لهسهردهمى ياقوت:

ئهو بارودۆخه سياسيهى كه جيهانى ئيسلامى ههر لهسهدهى چوارهمى كۆچيهوه
 دهيهمى زايى توشى بوو، كه له دواى نهمانى پلهوپايهى خهليفهى عباسيهوه دهستى
 پيكرد، لهتهنجامى كيپركى هيزه دهسهلاتداره داگيركهركهكان بۆ سهر حوكم بهردهوام بوو،
 تا لهسهردهمى پينجهمى كۆچى يازدهى زايىندا كه سهلهجوقيهكان بهديار كهوتن .ئهو
 سيستمى كه ميره سهركرده سهلهجوقيهكان پهپرهويان دهكرد، ئەميش به بهخشينى
 نيمتيازاتى بهميرو سهركرده سوپايهكان كه له تهنجامدا دهسهلاتى خۆجى (تهتابهك) و
 تهنانهت دهولتهيشى ليكهوتوه. گاريگهري راستهوخۆى لهسهر ناوچه كورديهكان
 ههبوو^(٢). تا هاتنى مهغۆلهكان له (٦٥٦ك/ ١٢٥٨ز) كه گۆرانكارى بهسهر رهوتى ژيانى

(١) - ابن الجوزي، المصدر السابق، ج ١٢، ص ٢٨٩.

(٢) - بۆ زياتر زانيارى دهبارهى ئەم بارودۆخه وكورد بهتاييهتى پروانه : نيشتمان بهشير محمدهد،
 كوردو سهلهجوقى، ص ٣٠٣-٣١٨.

کورد داهاټ، وه‌له‌ده‌رته‌نجامدا خه‌لافه‌تی عه‌باسی کۆتایی پیه‌ت^(۱)، یاقوتیش ناماژه به‌گۆرپانکاری و بارودۆخی کوردنشینه‌کان ده‌کات، ئه‌ویش له‌حوکمپرانانی ناوچه‌کان به‌دیاره‌ده‌که‌وی.

۱- ئه‌تابه‌کیه‌کان:

أ- ئه‌تابه‌کی زه‌نگی:

له‌ شاری موسل سه‌ری هه‌لداوه دامه‌زێنه‌ره‌که‌شی عیماده‌دین زه‌نگی (۵۲۱- ۵۷۷ه‌ک / ۱۱۲۷-۱۱۸۱ز) بووه^(۲)، له‌ (معجم البلدان) دا به‌ده‌رده‌که‌وی، که‌هه‌ستاوه به‌ بنیاتانه‌وه‌ی قه‌لای ناشه‌ب^(۳)، ته‌گه‌رچی ده‌سه‌لاتی ته‌م که‌سایه‌تییه‌ به‌ر له‌سه‌رده‌می یاقوته، به‌لام میره‌کان دوا‌ی زه‌نگی هاوچه‌رخ‌ی یاقوت بوون، که‌ هه‌ر له‌سه‌ره‌تای دروستبوونی ئه‌تابه‌کی زه‌نگی ناوچه‌کانی باکووری موسل و قه‌لاکانی، خسته‌وته ژێر ده‌سه‌لاتی خۆی^(۴)، ته‌میش بۆ پاراستنی سنوره‌که‌ی و فراوانکردنی ده‌سه‌لاته‌که‌ی له‌سه‌ر حسێبی ناوچه‌ کورديه‌کان^(۵)، هه‌ریزه‌ش لێکۆله‌ره‌وان دروستبوونی ته‌م ئه‌تابه‌کیه‌ به‌ یه‌کیک له‌ خاله‌کانی له‌ناوچه‌ی ده‌سه‌لاتی کوردی ته‌و کات داده‌نێن^(۶). شاری موسل کاتی له‌ ژێر فه‌رمانه‌ره‌وایی ئه‌تابه‌ک (عزالدين بن مسعود بن مدود بن قطب الدين زنكي)^(۷) بووه، وه‌کو له‌ باسی ناوچه‌ی ته‌رجه‌له‌ ده‌رده‌که‌ویته‌^(۸)، ته‌و ناکوکییه‌ به‌دیار

(۱) - پروانه: عبدالله علیاوی، کردستان فی عهد المغول، (السليمانية: ۲۰۰۵).

(۲) - ابن العبري، تاریخ مختصر الدول، ص ۱۷۶

(۳) - معجم البلدان مج ۱، ص ۵۴.

(۴) - ابن الاثير، تاریخ الباهر، ص ۳۶، ص ۵۷، ص ۶۸.

(۵) - محمد فتحي الشاعر، الأكراد في عهد عمادالدين زنكي، (د/ت: ۱۹۹۱)، ص ۴۲.

(۶) - نیشتمان به‌شیرمه‌مه‌د، کورد و سه‌لجوقی، ل ۳۹۱.

(۷) - عزالدین له‌ دوا‌ی مردنی برا‌که‌ی له‌ سالی (۵۷۰ه‌ک/ ۱۱۷۴ز) ده‌سه‌لاتی ئه‌تابه‌کیه‌که‌ وه‌رده‌گریت

تاكو (۵۸۷ه‌ک/ ۱۱۹۱ز) مردوه‌ه. ابن خلکان، المصدر السابق، مج ۵، ص ۲۰۳- ۲۰۷.

(۸) - گوندیکی ناسراوه له‌ نیوان هه‌ولێرو موسل. معجم البلدان، مج ۲ ص ۲۲.

دهخات كه له گهڼه تابه كى نيربل (هولير) (زين الدين يوسف بن على كوچك)^(١) كه پرويه پرووى يه كتر بوونه ته وه^(٢). له ده رنه نجامى هم تيشك خستنه سه رهى ناو براوده رده كه ویت، كه هه ولى قورخ كردنى ده سه لاتی كوردى دراوه وه هه روه ها ناوچه كه شيان شوينى ملاملانى ده سه لاتی ناوه خوڤى ته تابه كيه كان بووه.

هم ته تابه كيه دى موصل (موصل) واى كردووه، كه چهند ده سه لاتیكى خوڤيتى و ته تابه كيه كى تر دروست بيت له مانه:

ب- به دره دين لؤلؤ:

له دواين حوكم پرايتتى زهنگيه كاندا مهليك (قاير نورالدين ارسلان شاه) (٦٠٧-٦١٥ ك/١٢١٠-١٢١٨ ز) به دره دين ده سه لاتی وه رگرت، نه گهرچى له كاتيكدا ناو براو كاروبارى ناوچه كانى به شيويه كى ناراسته وخو به پرتوه ده برد، ته نانه ت چهند جار تيك نازناوى نه ميرى نوريه كانى پى به خشاوه^(٣). به لام حوكمى نيماره تى موصل (موصل) له سالى (٦١٥ ك-١٢١٨ ز)، به شيويه كى راسته وخو و په سمى به پالپشتى خه ليفه دى عه باسى ده سه لاتی وه رگرت^(٤). وه نه وه دى ياقوت ناماژهى پيكر دووه، ده سه لاته كى له قه لای نه ردومشت بينيوه و نه وكاته ش يه كيك بووه له نه ميره كانى مهليك (نورالدين ارسلان شاه بن مسعود بن عزالدين بن قطب الدين زنكى) (٥٨٩-٦٠٧ ك/١١٩٣-١٢١٠ ز) ته تابه كى موصل بووه^(٥). بويه له كتيبه كى ياقوت ته نها وه كو كار به ده ستى زهنگيه كان ناوى هاتووه.

(١) - زين الدين يوسف كورپى عه لى كوچك له نيوان سالانى (٥٧١ ك-٥٨٦ ك/١١٧٦-١١٩٠ ز) حوكمى شارى هوليرى كردووه. ابو شامه، الروضتين، ج ٤، ص ٩٨-٩٩، ابن خلكان، مع ٥، ص ١٠-١١. بو زياتر زانيارى پروانه: محسن محمد حسين، المرجع السابق، ص ٦٨.

(٢) - معجم البلدان، مع ٢، ص ٢٢

(٣) - معجم البلدان، مع ٥، ص ٣٩١

(٤) - ابن العبرى، تاريخ الزمان، ص ٢٨٠. بو زياتر زانيارى پروانه: سوادى عبد محمد الروشدي، اماراة الموصل في عهد بدرالدين لؤلؤ، (بغداد: ١٩٧٠)، ص ٢٤-٢٩.

(٥) - معجم البلدان، مع ١، ص ١٤٦

ج- موزه فخره دین کوکبری

ياقوت کاتى سەردانى شارى ئېربىل کردووه، دەسلالتى موزه فخره دینى بینيوه، که به کهسایه تیبه کی خاوهن ههیبهت و بالادهست باسى دهکات، به جوړتک توانیویهتى بهرگرییه کی تهواو له دهسلالتى خۆى بکات^(۱)، پهنگه نهم وهسف کردنه ی یاقوت خۆى لهوهوه سەرچاوه گرتبیت که بهرگری و بهشداری له گهڼ دهسلالت و دهولتهتى هاو زهمانى خۆى کردووه، وهک له پهیوهندی تهتابه کی موسل^(۲) و دهولتهتى ئهیبوی^(۳)، دژایهتى کردنى خاچ دروشمان بهدیار دهکهویت^(۴).

جگه له مه پۆلتى چالاكى پيشان داوه، له بنيات نانهوى شارى ئېربىل، که هەر له دروستکردنى شارو بازار و قهلا و قهیسهرى و مزگهوت بهدیار دهکهویت^(۵). بهلام به کهسیتكى زۆردار و زالمى داناوه بهرامبەر به خهلك، له گهڼ نهوهشدا له گهڼ موسافىر و ههژاراندا باش بووه، بژیه رهخندى لیگرتووه، کهوا خیر و شهرى بهرامبەر یه کتر بووه^(۶). له میانى باسده کی ناوبراو دا دهرده کهویت، توندو تیژه کهى بۆ نهوه ده گهرتتهوه، هوکى شاره که بهریتک و پیتكى رابگریت و سهریتچى نهیبیت، وه مدهبستى له چاکه کردنه کهشى نهوه بووه، که یارمهتى خهلكه که بدات وههژارى نه مینیت، واتا له هه موو رویتکهوه شاره که چهسپاویت. ده توانین تهمش بۆ نهوه به گهرتینهوه که زۆریه ی سەرچاوه کانى تر به کهسایهتى خاوهن پیاوهتى و گهوره ی ویه خشنده ی وه سفیان کردووه.^(۷)

(۱) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۳۸.

(۲) - ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج ۱۰، ص ۳۱۵، ص ۳۱۸.

(۳) - عمادالدين الاصفهاني، المصدر السابق، ص ۶۶، ص ۲۹۸؛ ابن العربي، تاريخ الزمان، ص ۲۰۳.

(۴) - ابن خلكان، المصدر السابق، مج ۴، ص ۱۱۵.

(۵) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۱۳۸.

(۶) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۱۳۸.

(۷) - پروانه: محسن محمدحسين، المرجع السابق، ص ۱۸۹، ص ۱۹۶.

د - ئەتابەکی ئەرتەقی (اراطقة)^(١) :

کاتی فەرمانپەرەیی ئەرتەقیەکان له شاری نامید له سالی (٥٠٢/ک ١٠٨/ن) بوو بە دووبەش بەشیکیان بۆ شاری (حیصن کەیف) و ئەوی تریان حوکمی شاری ماردینیان گرتە دەست، که هەر یەکیکیان بەسەرکردایەتی یەکیک له کۆپەکانی دامەزرێنەری ئەم ئەتابەکییە بوو^(٢)، یاقوتیش دەسەڵاتی ئەم ئەتابەکییە دیاری دەکات، بەتایبەتی ئەوانەیی چوونەتە بەرەیی شاری (حیصن کەیف) ناوی مەلیک ئەحمەدی کۆپی داود کۆپی سوقمان کۆپی ئەرتەق بوو^(٣)، لەناوچەیی (حیصن تالب) دەسەڵاتی ئەرسەلانی کۆپی داودی کۆپی سوقمان بوو^(٤). هەرۆه‌ها شاری نامیدیش مەملەکەتی مەسعود کۆپی ئەحمەد کۆپی ئەرسەلان کۆپی داود کۆپی سوقمان (٦١٨-٦٢٩/ک ١٢٢٢-١٢٣١/ن) بوو^(٥). که دواين مەلیکی ئەرتەقیەکانە^(٦).

٢ - دەولەتی ئەییوبی :

زانباریەکانی ئەم کتیبە، سەبارەت بە دەولەتی ئەییوبی له چەند لایەنیک خۆی دەنوێنی، زیاتریش لەباری سیاسی و رامیاری سەردەمی سەلاحەدین ئەییوبی، که چەند زانیاری سەرکردایەتی سوپای و حوکمرانی سەلاحەدین له ولاتی میسر و شام دەخاتەرۆو :

(١) - دامەزرێنەری ئەم ئەتابەکییە بۆ ئەرتەق کۆپی ئەکسبە دەگەریتەوه، یەکیک بوو له سەرکردە سوپایەکانی دەولەتی سەلجوقی، رۆلێکی بەرچاوی له میژوویماندا بینیوه، له سالی (٤٧٨ک-١٠٨٥/ن) کۆچی دوايي کردوو و کۆپەکانی دەسەڵاتی ئەویان گرتۆتە دەست. الماردینی، المصدر السابق، ص ٥٣. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە ئەحمەد الدین الخلیل، امارة بنی ارتق، (بیروت: ١٩٨٠).

(٢) - سیپان حسن علی، المرجع السابق، ص ٦٣-٦٤.

(٣) - معجم البلدان، مج ٢، ص ٢٦٥.

(٤) - المصدر نفسه و الصفحة

(٥) - المصدر نفسه، مج ١، ص ٥٧.

(٦) - بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: سیپان حسن علی، المرجع السابق، ص ٥٧-٧٦.

له ږوږه‌ږوږه‌وې شالووی داگیرکمران به‌تایبه‌تی خاچ دروشمان که توانیویه‌تی هیزه‌کانیان تیک بشکیتیت^(۱)، ناماژه‌شی به سدرنج و میژووکات و ساتی جه‌نگه‌کان کردووه^(۲). هه‌روه‌ها سه‌لاحه‌دین نه‌یویی ستایشی هه‌ندی جیگای کردووه، (جلق) جه‌لیق یه‌کیکه له گونده‌کانی دیمه‌شق له ږووی گرنگییوه له ریزی ولاتی میسری داناوه^(۳)، جگه له‌مه باس له نه‌میر و سدرکرده و قازی و که‌سایه‌تیبه‌کانی دام و ده‌زگاکانی ده‌ولته‌تی نه‌یویی سدرده‌می سه‌لاحه‌دینی کردووه^(۴)، ته‌نانه‌ت باس له زانا و نه‌دیب و شاعیره‌کان ده‌کات، که له خزمه‌تی نه‌ودا بوونه^(۵)، هه‌روه‌ها تیشک ده‌خاته‌سدر مه‌زلگای ژیانی^(۶) گۆږه‌که‌می له‌شاری دیمه‌شق^(۷)، دواتر دریزه به ناوه‌یتان و حوکم‌پرانانی نه‌م ده‌ولته‌ته ده‌دات،^(۸) هاوکاتی سدرده‌می یاقوت، مه‌لیک عه‌بدولعه‌زیزی کوږی عه‌بدوله‌لیکی زاهیری کوږی ناسر یوسف کوږی نه‌یوب (۶۱۳-۶۳۴ک/۱۲۱۶-۱۲۳۶ن)^(۹) که مه‌لیکی شاری حه‌له‌ب بووه^(۱۰).

(۱) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۳۸۳، ص ۳۶۷

(۲) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۲۷۴؛ مج ۳، ص ۴۳۷؛ مج ۴، ص ۳۳، ص ۱۲۲، ص ۱۴۴، ص

۱۷۷، ص ۳۸۹؛ مج ۵، ص ۴۲۶

(۳) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۴۲۴

(۴) - المصدر نفسه، مج ۱، ص ۵۲۷؛ مج ۲، ص ۱۳۰؛ مج ۴، ص ص ۴۶-۴۷.

(۵) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۳۰۴

(۶) - المصدر نفسه، مج ۳، ص ۳۵۳

(۷) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۴۶۹.

(۸) - المصدر نفسه، مج ۲، ص ۴۲۶.

(۹) - زامباور، معجم الانساب و الاسرات الحاکمه، اخرجه: زکی محمود، حسن احمد، (بیروت: ۱۹۸۰)،

ص ۱۵۶.

(۱۰) - معجم البلدان مج ۴، ص ۳۱۹

۳- خوارزمیه‌کان (۷۰-۷۱۷/ك-۱۱۷۷-۱۲۳۱ز):

نه‌ژادی خوارزمیه‌کان بۆ (نوشته‌کین) و نه‌وه‌کانی ده‌گه‌رپټه‌وه، په‌گه‌زټکی تورک ده‌بیت. ناوی ده‌ولته‌کشی بۆ ده‌سه‌لاتی شوټنه‌که ده‌گه‌رپټه‌وه، که (خوارزم) ^(۱) بووه، له‌سهرده‌می ده‌ولته‌تی سه‌لبوقی خوارزمیه‌کان ده‌سه‌لاتداری بوون ^(۲)، پاشان ده‌سه‌لاتټیکی سه‌ریه‌خوټیان دروستکردووه، که ده‌ولته‌تی لیکه‌وتووه و په‌لیان هاویشتووه بۆ ناوچه‌کانی تر. به‌تایبه‌تی له‌سهرده‌می خوارزم شاه (عه‌لانه‌دین کوپی نه‌کش) سالی (۵۹۶-۶۱۷/ك-۱۱۷۳-۱۲۲۰ز) توانیویه‌تی ده‌ست به‌سهر ناوچه‌یه‌کی فراوان دابگرټ ^(۳)، نه‌مه هدر به‌رده‌وام بووه، تاکو ناوچه کوردنشینه‌کانیشی گرتوته‌وه، یاقوت شه‌وه‌مان بۆ پروون ده‌کاته‌وه، ده‌سه‌لاتی جه‌لاله‌دین مه‌نکه‌به‌رتی سالی (۶۱۷-۶۲۸/ك-۱۲۲۰-۱۲۳۰ز) دوایین حوکمرانی نه‌م ده‌ولته‌ته بووه، بۆته ده‌سه‌لاتداری نازه‌ریایمان ^(۴).

نه‌م هدرټمه‌ش له‌وکاتدا زۆرناوچه‌و شاری گرینگ له‌خۆ ده‌گرټ و پټکه‌ته‌ی دانیشتوانه‌که‌ی جی‌اوازبوون، کوردیش یه‌کټکه له‌نیشته‌جی‌بووانی، له‌ده‌رته‌نجامټیک بۆیاسه‌که‌ی یاقوت کوردیش ده‌سه‌لاتی نه‌م مټیه‌ی قه‌بولکردووه، په‌نگه بۆ هوټکاری بارودوخی سیاسی نه‌و کات بگه‌رپټه‌وه.

(۱) - خوارزم ولایه‌تیکی فراوانه و ژماره‌یه‌ک شارو شاروچکه و گوند له خۆ ده‌گرټ. معجم البلدان، مج ۲، ص ۳۹۶. سنوره‌که‌ی لای روژئاوای وولاتی تورکه‌له‌باشوری خوټاسان وله روژه‌لاتی نه‌ودیوروبار(ماوراء النهر). ابو الفداء، المصدر السابق، ص ۴۷۶.

(۲) - احمد حمدي، الدوله الخوارزمیه و المغول، (د/ت: د/م)، ص ۲۵

(۳) - ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج ۱۰، ص ۲۸۷، ص ۲۹۲، ص ۲۹۹

(۴) - معجم البلدان، مج ۱ ص ۱۲۹.

۴- تهتهرهكان^(۱) و هيرشهكانيان بو ناوچه كوردنشينهكان:

بزووتنهوهى مهغزلهكان له پزژههلاتى ناسيا بهديار كهوت، دهستيان بهسهرچين و ناسيائى ناوهراست و سامانى خهوارزميهكان و دهولهتى سهلجوقى له ناسيائى بچوك دا گرت، له كوتاييدا ههندي نهوروياشى گرتوه^(۲)، له نينو نهو هيرش و پهلامارانهدا كورد و كوردنشينهكان بيبهش نهبوون، جگه لهوهى بو فراوانكردنى سنورى دهسهلاتيان، وهكو سهره ريگايهك بو گهيشتن به ناوچهكانى تر .

تهگهر سهيرى نهو پهلامار و هيرشانه بكهين، كه چ كاريگهريسهكى زورى ههبووه، بهسهر ناوچه كوردنشينهكان له (معجم البلدان) دا، ههنديك پروون دهبيتتهوه، تهنانهت يهكيك له هوكارهكانى لهناوچوونى شارستانيهتى ههندي جينشيني كورد بو هيرشى تهتهرهكان دهگهريتهتهوه، ويرانكاريهكى شارهكانى ههرتيمى تازهربايجان و ناران له سالى (۶۱۷ك/۱۲۲۰ز) دا دهخاتهروو، بهتايبهتى له نوشنؤ(شنؤيه) و بهيلهقان و تهبريؤ(تهوريؤ)^(۳)، كه (ابن الاثير) له گيترانهوهى رووداوه ميژووييهكاندا پاستى تهه بارودؤخهى كه ناوبراو باسى ليوهكردووه، دهچهسپيؤت^(۴)، جگه لهمهش تهه هيرشانه بهسهر كهسايهتى و خودى ژيانى ياقوت كاريگهر بووه^(۵).

(۱) - تهتهرهكان: مهغزلهكان له سهدهى چوارهمى كوچيدا دهيهمى زاييندا له جيهانى ئيسلامى به تهتهر دهناسران، كهچى نهتهوهيهكى جياواز بوون له مهغول، تورك نهبوون، پاشان مهغزلهكان تهه ناوهيان بوخؤيان ههليژاردووه، سههراى تهمهش تهه ناوهيان بهسهر ههموو نهو نهتهوانهدا سهپاند و له ژيؤر حوكمى چهنگيز خاندا بوون، چونكه ناسيائى بچووك له چهندهتهوهيهكى جياجيا پيؤك هاتبوو. بازئهلههرينى، مهغزلهكان، وهركيترانى شاخهوان مههمده (ههولتير: ۲۰۰۱)، ل ل ۳۸- ۴۴.

(۲) - بازئهلههرينى، سهراوهى پيشوو، ل ۴.

(۳) - معجم البلدان، مج ۱، ص ۲۰۷، ص ۵۳۳؛ مج ۲، ص ۱۳.

(۴) - ابن الاثير، الكامل في التاريخ، مج ۱۰، ص ص ۳۴۵- ۳۵۲.

(۵) - بروانه بهشى يهكهمى تهه ليكولينهوهيه.

دهرئه‌نجام

دوای لی وردبونه‌وه له کتیبی (معجم البلدان) داو به‌راورد کردن له گه‌ل سەرچاوه‌کان و تاوتۆکردنی زانیاریه‌کان، هه‌روا شیکردنه‌وه‌ی ده‌قه‌کانی تایبته به ناوچه کوردنشینه‌کان، له سەرژمیری کردنی ئەم فەرهنگدا ئەم دهرئه‌نجامانه‌مان لا دروست بوو:-

یه‌که‌م: ئەم کتیبه به سەرچاوه‌یه‌کی زانستی ده‌وله‌مەند داده‌نریت، له‌بەرئەوه‌ی لایه‌نه‌کانی جوگرافی و زمانه‌وانی و ئەده‌بی و کۆمه‌لایه‌تی و پامیاری و میژوویی له‌خۆ ده‌گریت، وه‌ده‌توانین وه‌ک کتیبی‌کی زانستی ولات ناسی سه‌یری‌یکه‌ین، چونکه هه‌موو زاسته‌کانی به‌کاره‌یناوه بۆ پته‌وکردن و ده‌وله‌مەندکردنی و هه‌روه‌ها به‌یه‌ک به‌ستنه‌وه‌ی زۆر له زانیاریه‌کان بۆ زانستی ولاتناسی.

دووه‌م: سەر‌ه‌پای به‌کاهینه‌ی ژماره‌یه‌کی زۆر له سەرچاوه، له‌م کتیبه ده‌گه‌ینه نه‌و پاستیه‌ی که زۆر به دروستی و پاکی زانیاریه‌کانی گواستۆته‌وه، ته‌نانه‌ت ده‌قاوده‌ق زانیاریه‌کان له‌م به‌ره‌مانه به‌رچاو ده‌که‌ون، وه‌بۆ هه‌ر باب‌ه‌تیک کۆمه‌لتیک بۆچوونی جیاواز ده‌خاته‌ پوو، به‌لام به‌ رێژه‌یه‌کی که‌م پای خۆی له‌سەر ده‌قه‌کان به‌دیار ده‌خات یاخود به‌کتیکیان ناچه‌سپینیت.

سێیه‌م: وێ‌پای ئەم میتۆده‌ی بۆ باسکردنی ناوچه‌کان و شارو به‌تایبته‌ی جیهانی نیسلامیدا گرتوته به‌ر به کوردنشینه‌کانیشه‌وه له‌ ریز ئەم چوارچێوه‌یه‌دا گزنگیان پێ ده‌دات، نه‌گینا باسی‌کی تایبته‌ی نه‌کردووه بۆ کورد که هه‌موو بارودۆخیک باس بکات .

چوارهم: یاقوت حمهوی له ئینسکلۆپیدیاکە ی توانیویه تی چەندین بابەتی سەبارەت بە وەسفکردنی ناوچهکان و دیارکردنی سروشتی جوگرافی و لایەنی شارستانی باس کردووه، وێرای بابەتە میژووییهکان که ئەم لیتۆیزینه وەیهی لی سەرچاوه گرتووه، بەلام لێره دا دەبینین کورت بریەك لەبارە ی بەدیارخستنی بابەتە میژووییهکان بەدی دەکریت، بۆ فونە زۆرجار تەنها پێچکە ی ناوهینانی گرتۆتەبەر، وەکو لەقەلای سەرماج تەنها ناماژە بەوه دەکات، کەقەلایەکی کوردییه تیشک ناخاتە سەر لایەنە میژووییهکە ی، که نایا بە چ بارو دۆختک تیبەپریوه، هەر وەها له ناوهینانی هۆزە کوردییهکانیش ئەمە بەدی دەکەین بی ئەوهی پۆل و چالاکیان پوون بکاتەوه، ئەگەر چی بەخاوەن میژووهیهکی دیرینیان دادەنیت، بەلام دەرگا والا دەکات بۆ بەناشنا بوون بەشوین و جینگا و شوینەواره میژووییهکانی کورد . ئەمەش بۆسروشتی جوگرافیای وەسفی کتیبەکه دەگەرتتەوه .

پینجەم : لەکاتی بەدیارخستنی هەندی زانیاری دەرپارە ی ناوچه کوردنشینهکان، دەتوانین خاوەنەکە ی بەگەریدهیهکی زانستی وەسف بکەین، چونکه له زۆر شویندا تیروانین و سەرنجی خۆی لەکاتی بینینی ناوچهکان بەدیار خستووه .

شەشەم : بەگشتی دارشتنی زانیاریهکان و بەدیارخستنی زانستی کتیبەکە ی لەسەر بنەمای دەستنیشان کردنی ناوی شوین و ولاتانە، لەناو ئەمانەشدا هەموو بارودۆخەکانی بەرجەسته دەکات.

هەوتەم: بارودۆخی ناوچه کوردنشینهکان روون دەبیتهوه، کهچۆن تووشی هیژشە داگیر کەرە یەك لەدوای یەکهکان هاتووه .

هەشتەم :گرینگی هەلکەوتەو و بایەخی ناوچه کوردنشینهکان بەدیاردەکه ویت، ئەمیش بەهۆی ئەوهی چەندین سەرچاوه و خاوەن بەرهم هەستاوین بەنوسینی میژووی کورد و باسی وولاتەکیان دەکەن .

نۆیهه: له کتیبه که ی ناوی میرنشینی کوردی نه هیناوه هه رچه نه ده زۆر میرنشین هه بووه
پیش سه ده می خۆی.

ده یهه: له بواری ئابوریدا یاقوت مافی خۆی نه دایته ناوچه کوردیه کان که زۆر ترین
به رهه می ئابووری له م ناوچه یه هه بووه.

یازده: گۆرانکاری زۆر ده بینریت بۆ ناوی ناوچه کوردنشینه کان به تایبه تی له رووی
پیشه وه، به به راورد له گه ل سه رچاوه کانی پیش خۆی، جگه له وه ی زۆر به ی
ناوه کان بۆ زمانی عه ره بی و فارسی ده گه رتینیه وه.

دوازه: یاقوت له کتیبه که ی سنوری جوگرافی ناوچه کوردنشینه کان وه کو هه موو
سه رچاوه کانی پیش خۆی دیاری نه کردوه، ته نانه ت، له زۆرشوین دا ئاماژه به وه
ناکات که ناوچه یه کی کوردیه.

*****

سه رچاوهكان

القرآن الكريم

*سه رچاوهي رهسهن :-

يهكهم بمهزمانى عمدهبي :-

- * الابشيهي : شهاب الدين محمد بن احمد (ت: ٨٥٠هـ/١٤٤٦م)
 ١- المستطرف في كل فن مستطرف، تحقيق: درويش الجويدي، المكتبة العصرية للنشر،
 (بيروت: ٢٠٠٨م).
- * ابن الاثير: عزالدين ابي الحسن علي بن ابي الكرم محمد بن محمد بن عبدالكريم بن عبدالواحد
 الشيباني (ت ٦٣٠ هـ / ١٢٣٢م) ..
- ٢- التاريخ الباهر في الدوله الاتابكية (بالموصل)، تحقيق: عبدالقادر احمد طليمات، ملتزم
 الطبع والنشر : دار الكتب الحديثة، (القاهرة: ١٩٦٣م)
- ٣- الكامل في التاريخ، حققه واعتنى بتصحيحه : عمر عبدالسلام تدمري، دارالكتاب العربي،
 (بيروت: ٢٠٠٦ م)
- ٤- الباب في تهذيب الانساب، دار صادر، (بيروت: ١٩٨٠م)
- * الادريسي: محمد بن محمد بن عبدالله بن ادريس بن يحيى الحسيني (ت: ٥٦٠هـ/١١٦٥م)
 ٥- نزهة المشتاق في ذكر الامصار والاقطار والبلدان، مجهول مكان وسنة الطبع.
 * الاشعري: ابي الحسن علي بن اسماعيل (ت: ٣٤٢هـ/٩٣٥م).
- ٦- كتاب مقالات الاسلاميين واختلاف المصلين، الطبعة الثانية، عني تصحيحه: هلموت ريتز،
 دار النشر فرانز شتايز بئيسبادن، (د/م: ١٩٦٣م).
- * الاصطخري : ابو اسحق ابراهيم بن محمد الفارس (ت: ٣٤٦هـ/٩٥٧م).
- ٧- كتاب الاقاليم، مخطوطه مصورة، موجودة في الادارة المحليه، اربيل .
- ٨- المسالك والممالك، تحقيق: محمد جابر عبدالعال الحسيني، مراجعه: محمد شفيق غريال، دار
 العلم، (القاهرة: ١٩٦١م).
- * الاصفهاني : حمزه بن الحسن (ت: ٣٦٠هـ/٩٧٠م).
- ٩- تاريخ سني ملوك الارض، باهتمام: عبادالله الصمد، مطبعه، مظهر العجائب،
 (د/م: ١٨٦٦م).
- * الاصفهاني: عمادالدين بن صفى الدين الكاتب (ت: ٥٩٧هـ/١٢٠٠م).

- ١٠- الفتح القسي في الفتح القدسي، الطبعة الاولى، قدم له ووضع حواشيه وعلق عليه: ابراهيم شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٣م).
- * ابن الاعشم الكوفي: ابي محمد احمد (ت: ٣١٤هـ/ ٩٢٦م).
- ١١- كتاب الفتوح، الطبعة الاولى، دار الندوة الجديدة، مطبعة مجلس المعارف العثمانية بميدر اباد، (بيروت: د/ت).
- * الانباري: ابو البركات كمال الدين عبدالرحمن محمد (ت: ٥٧٧هـ/ ١١٨١م).
- ١٢- نزهة الالباء في طبقات الادباء، الطبعة الثانية، تحقيق: ابراهيم السامرائي، مكتبة المنار، (عمان: ١٩٨٥م).
- * الاندلسي: ابو صلت اميه (ت: ٥٢٨هـ/ ١١٣٨م).
- ١٣- الرسالة المصرية منشورة ضمن كتاب (نودار المخطوطات)، الطبعة الثانية، تحقيق: عبدالسلام هارون، شركة ومكتبه ومطبعة، مصطفى البابي الحلبي واولاده، (القاهرة: ١٩٧٢م).
- * ابن بطوطة: ابو عبدالله محمد بن ابراهيم الطنجي (ت: ٧٧٩هـ/ ١٣٧٧م).
- ١٤- تحفه النظار في غرائب الامصار وعجائب الاسفار (رحله ابن بطوطة)، الطبعة الثالثة، دار صادر، (بيروت: ٢٠٠٧م).
- * البغدادي: عبدالقاهر بن طاهر بن محمد الاسفرائيني (ت: ٤٢٩هـ/ ١٠٣٧م).
- ١٥- الفرق بين الفرق، تحقيق: محمد محي الدين عبدالحميد، المكتبة العصرية، (بيروت: ١٩٩٥م).
- * البكري عبيدالله بن عبدالعزيز الاندلسي (ت: ٤٨٧هـ/ ١٠٩٥م).
- ١٦- المسالك والممالك، الطبعة الاولى، حققه: جمال طلبه، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٣م).
- ١٧- معجم ما استعجم من اسماء البلاد والمواضع، الطبعة الاولى، حققه: جمال طلبه، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٨م).
- * البلاذري: احمد بن يحيى بن جابر، (ت: ٢٧٩هـ/ ٨٩٢م).
- ١٨- فتوح البلدان، عني بمراجعة والتعليق عليه: رضوان محمد رضوان، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٧٨م).
- * بنيامين التيطلي: بنيامين بن يونه الاندلسي (ت: ٥٦٩هـ/ ١١٧٣م).
- ١٩- رحلة بنيامين، الطبعة الاولى، ترجمه: عزرا حداد، المطبعة الشرقية، (بغداد: ١٩٤٥م).
- * البيروني: ابو الريحان بن محمد بن احمد (ت: ٤٤٠هـ/ ١٠٤٨م).
- ٢٠- الاثار الباقية عن القرون الخالية، طبعه ادوارد سخاو (ليبيج: ١٩٢٣)، اعادت طبعتها مكتبة المثني، (بغداد: ١٩٦٤م).

- * ابن تغرى بردي: جمال الدين ابى المحاسن يوسف الاتابكي (ت: ٨٧٤هـ/٤٦٩م).
 ٢١- النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة، علقه: محمد حسين، دار الكتب العلميه،
 (بيروت: ١٩٩٢م).
- * ابن جبير: ابى الحسين محمد بن احمد بن جبير الكنانى الاندلسى (ت: ٦١٤هـ/١٢١٧م).
 ٢٢- رحلة ابن جبير المعروف باسم (تذكرة باخبار عن اتفاقات الاسفار)، دار صادر للطباعة
 والنشر، (بيروت: ١٩٥٩م).
- * ابن الجوزي: ابوالفرج عبدالرحمن بن علي (ت: ٥٩٧هـ/١٢٠٠م)
 ٢٣- المنتظم في تاريخ الملوك والامم، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا،
 راجعه، نعيم زرزور، دار الكتب العلميه، (بيروت: ١٩٩٢م).
- * الجوهري: اسماعيل بن عمار (ت: ٣٩٣هـ/١٠٠٢م).
 ٢٤- الصحاح، الطبعة الرابعة، دار العلم للملايين، (بيروت: ١٩٩٠م).
 * حاجي خليفة: مصطفى بن عبدالله (ت: ١٠٦٧هـ/١٦٥٦م).
 ٢٥- كشف الظنون عن اسامي الكتب الفنون، دار الفكر، (بيروت: ١٩٩٩م).
 * الحميري: ابو عبدالله محمد بن عبدالمنعم الصنهاجي (ت: ٧١٠هـ/١٣٠٩م).
 ٢٦- الروض المعطار في خبر الاقطار، الطبعة الثانية، تحقيق: احسان عباس، مكتبة لبنان،
 (بيروت: ١٩٨٥م).
- * ابن حوقل: ابى قاسم بن حوقل النصيبيني (ت: ٣٦٧هـ/٩٧٧م)
 ٢٧- صورة الارض، طبعه دار المكتبة الحياة، (بيروت: ١٩٧٩م).
 * ابن خرداذبه: ابو القاسم عبيدالله بن عبدالله (ت: ٢٨٠هـ/٨٩٧م).
 ٢٨- المسالك والممالك، الطبعة الاولى، وضع مقدمته و حواشيه وفهارسته: محمد مخزوم، دار
 الاحياء التراث العربي، (بيروت: ١٩٨٨م).
- * ابن خلدون: ابى زيد عبدالرحمن بن محمد (ت: ٨٠٨هـ/١٤٠٥م).
 ٢٩- مقدمه ابن خلدون، تحقيق: حامد احمد طاهر، (القاهرة: ٢٠٠٤م).
 ٣٠- تاريخ ابن خلدون المسمى ب(ديوان المبتدا والخبر في تاريخ العرب والعجم والبربر ومن
 عاصرهم ذوى السلطان الاكبر)، ضبط المتن ووضع الحواشي والفهارس: خليل شحادة، دار
 الفكر، (بيروت، ٢٠٠٠م).
- * ابن خلكان: ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد (ت: ٦٨١هـ/١٢٨٢م).
 ٣١- وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان، تحقيق: احسان عباس، دار صادر، (بيروت د/ت).
 * الخوارزمي: ابو بكر محمد بن موسى (ت: ٢٣٢هـ/٨٤٧م).

- ٣٢- صورة الارض، اعتنى بتصحيحه ونسخه: هانس فون ميزك، مطبعة اودلف هولزهوزن، (فيينا : ١٩٢٦م).
- *ابن خياط: ابو عمر و خليفه بن خياط بن ابى هبيرة (ت: ٢٤٠هـ/٨٥٤م).
- ٣٣- تاريخ خليفه ابن خياط، الطبعة الاولى، راجعه وضبطه و وثقه و حواشيه و فهرسته: مصطفى نجيب فواز و حكمت كشلي فواز، دار الكتب العلميه، (بيروت: ١٩٩٥م) .
- *الداودي: شمس الدين بن علي بن احمد (ت: ١٥٣٩هـ/٩٤٥م).
- ٣٦- طبقات المفسرين، الطبعة الاولى، تحقيق : علي محمد عمر، مكتبه وهبة للنشر، (القاهرة: ١٩٧٦م) .
- *ابن دريد: ابى بكر محمد بن الحسن (ت: ٣٢١هـ/٩٣٣م).
- ٣٧- الاشتقاق، تحقيق : عبدالسلام محمد هارون، مؤسسه الخانجي مصر، (د/م: ١٩٨٥م).
- *الدينورى: احمد بن داود بن وند (ت: ٢٨٢هـ/ ٨٩٥م).
- ٣٨- الاخبار الطوال، تحقيق: عبد المنعم العامر، مراجعه: جمال الدين الشيال، (القاهرة: ١٩٦٠م).
- *الذهبي: شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان (ت: ٧٤٨هـ/١٣٧٤م).
- ٣٩- تاريخ الاسلام ووفيات المشاهير والا اعلام، الطبعة الثانية، تحقيق: عبدالسلام تدمري، دار الكتاب العربي، (بيروت: ١٩٩٨م).
- ٤٠- سير اعلام النبلاء، (جزء ٢١)، تحقيق: عواد معروف و مجى هلال سرحان، مؤسسه الرسالة، (بيروت: ١٩٨٦م)
- ٤١- زهة الفضلاء تهذيب سير اعلام النبلاء، اعداد: محمد موسى الشريف، دار ابن الكثير، (بيروت: ١٩٩٧م).
- *ابن رسته: احمد بن عمر (ت بعد ٢٩٠هـ/٩٠٣م).
- ٤٢- الاعلاق النفيسه، طبعه بريل، (ليدن: ١٨٩١م). اعادت طبعه بالاوسفت مكتبة المثني، بغداد .
- *الروذراوري: ابو شجاع محمد بن الحسين ظهرالدين (ت: ٤٨٧هـ/١٠٩٤م).
- ٤٣- ذيل كتاب تجارب الامم، اعتنى بالنسخ والتصحيح: ه.ف. امدروز، مطبعة شركة التمدن الصناعيه، (القاهرة: ١٩١٦م) .
- *الزبيدي الاندلسي: ابو بكر محمد بن الحسن (ت: ٣٧٩هـ/٩٨٩م).
- ٤٤- طبقات النحويين واللغويين، دار المعارف بالمصر، (القاهرة: د/م).
- *الزحشري: ابو القاسم محمود بن عمر الزحشري (ت: ٥٨٣هـ/١١٨٧م).
- ٤٥- الجبال والامكنة والمياه، تحقيق : ابراهيم السامرائي، دار عمار، (د/م : د/ت).

- *زينوفون: (٤ق.م)
- ٤٦- رحلة العشرة الاف (الحملة على فارس) ترجمها عن الانكليزيه يعقوب افرام منصور، منشورات مكتبه سيام، (موصل:١٩٨٥ م).
- *سباهى زادة:محمد بن على البروسى (ت:١٥٨٩/هـ١٩٩٧م).
- ٤٧-اوضح المسالك الى معرفة البلدان و الممالك، الطبعة الثانية، تحقيق: المهدي عيد الرواضية، مطبعة الصراط، دار الغرب الاسلامى، (بيروت:٢٠٠٨م).
- *السبكي: تاج الدين عبدالوهاب بن تقى الدين (ت: ١٣٦٩/هـ١٧٧١م).
- ٤٨-طبقات الشافعية الكبرى، الطبعة الاولى، تحقيق: محمود محمد الطناحي و عبدالفتاح محمد حلو، مطبعة عيسى البابي حليبي، (د/م:١٩٦٤م).
- *السخاوي: شمس الدين محمد بن عبدالرحمن (ت: ١٤٩٧/هـ١٩٠٢م).
- ٤٩-الاعلان بالتويخ لمن ذم اهل التاريخ، الطبعة الاولى، تحقيق: صالح احمد العلي، مؤسسه الرساله للطبع، (بيروت:١٩٨٦م).
- *السمعاني: ابو سعد عبدالكريم بن محمد (ت:١١٦٦/هـ١٥٦٢م).
- ٥٠-الانساب، تحقيق : عبدالله عمر البارودي، دار الفكر، (بيروت:١٩٨٨م).
- *سهراب: ابن سراييون(ت:بعد سنه ٣٠٠/هـ٩١٢م).
- ٥١- كتاب عجائب الاقاليم السبعة الى نهايه العمارة، اعنتى بنسخه وتصحيحه، هانس ثون مزيك، مطبعة دولف هولز هوزن، (فيينا:١٩٢٩م).
- *السيوطي: جلال الدين عبدالرحمن بن ابي بكر (ت:٩١١/هـ١٥٠٥م).
- ٥٢- بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة، الطبعة الثانية، تحقيق : محمد ابي الفضل ابراهيم، دار الفكر، (بيروت :١٩٧٩م).
- ٥٣- طبقات المفسرين، تحقيق : علي محمد عمر، مكتبة وهبة للنشر، (القاهرة: ١٩٧٦م).
- *الشابشتي: ابو الحسن علي بن عواد محمد (ت:٩٨٨/هـ٣٨٨م).
- ٥٤- الدياترات، الطبعة الثالثة، تحقيق : كوركيس عواد، دار الرائد العربي، (بيروت :١٩٨٦م).
- *ابوشامه: عبدالرحمن بن اسماعيل المقدسي (ت:١٢٦٦/هـ١٦٦٥م).
- ٥٥- تراجم رجال القرنين السادس والسابع المعروف (الذيل علي الروضتين)، الطبعة الاولى، وترجم المؤلف وصححه: محمد زاهد بن الحسن الكوثري، وعني بنشره: سيد عزت العطار الحسني، دار الجيل، (بيروت : ١٩٤٧م).
- ٥٦- الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، الطبعة الاولى، وضع حواشيه وعلق عليه: ابراهيم شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت : ٢٠٠٢م).
- *ابن شداد: عزالدين محمد بن علي بن ابراهيم (ت:١٢٨٥/هـ١٦٨٤م).

- ٥٧-الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة، (قسم الجزيرة)، تحقيق: يحيى العبارة، منشورات وزارة الثقافة والارشاد القومي، (دمشق: ١٩٧٨م).
- *ابن الشعار الموصلية: كمال الدين ابي بركات المبارك، (ت: ٦٥٤هـ/١٢٥٦م).
- ٥٨-قلاند الجمان في فرائد شعراء هذا الزمان، تحقيق: كامل سلمان الجبوري، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٥م).
- *الشعراني: عبدالوهاب بن احمد المصري (ت: ق ١٠هـ/١٥م).
- ٥٩- طبقات الكبرى المسماة ب(لواقع الانوار في طبقات الاخيار)، الطبعة الاولى، تحقيق: سليمان الصالح، دار المعرفة، (بيروت: ٢٠٠٥).
- *الشهرستاني: ابو الفتح محمد بن عبدالكريم (ت: ٤٨٨هـ/١١٥٣م).
- ٦٠- الملل والنحل، علق: احمد فهمي، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٧م).
- * شيخ الربوة الانصاري: شمس الدين ابو عبدالله محمد ابي طالب الصوفي الدمشقي المعروف (بشيخ الربوة) (ت: ٧٢٧هـ/١٣٢٦م).
- ٦٤- نخبة الدهر في عجائب البرو البحر، كبع في المدينة بگرورغ المحروسه في المكتبه الاكادميه امبراگوريه، ١٨٦٥.
- *الصفدي: صلاح الدين خليل ابيك (ت: ٧٦٤هـ/١٣٦٣م).
- ٦١- الوافي بالوفيات:
- أ- جزء (٢، ٣، ٤، ٦، ٧، ٨، ١٠، ١١، ١٥، ١٦، ١٧، ٢١، ٢٢، ٢٤) تحقيق واعتناء: احمد الارناؤوط وتركي مصطفى، دار الاحياء التراث العربي، (بيروت: ٢٠٠٢م).
- ب- جزء (٥)، تحقيق: س. دريد ينغ، فرائز شتايير رستوتغارث، (د/م: ١٩٩١م).
- *طاش كبرى زادة: احمد بن مصطفى (ت: ٩٦٢هـ/١٥٥٤م).
- ٦٢- مفتاح السعادة ومصباح السيادة، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٨٥م).
- *الطبري: محمد بن جرير (ت: ٣١٠هـ/٩٢٢م).
- ٦٣- تاريخ الرسل والملوك، دار المعارف، (د/م: ١٩٦٧م).
- *الظاهري: غرس الدين خليل بن شاهين (ت: ٨٧٢هـ/١٤٦٧م).
- ٦٤- كتاب زبدة كشف الممالك وبيان الطرق والمسالك، قد اعتنى بتصحيحه: بولس راويس، بالمطبعة الجمهورية، (باريس: ١٨٩٨م).
- *ابن عبدالحق البغدادي: صفي الدين عبدالمؤمن بن عبدالحق (٧٣٩هـ/١٣٣٨م).
- ٦٥- مراصد الاطلاع على اسماء الامكنه والبقاع تحقيق و تدقيق: علي محمد البجاوي، دار الاحياء الكتب العربيه، (القاهرة: ١٩٥٤).
- *ابن العبري: ابو الفرج جمال الدين غريغوريس اهرون (ت: ٦٨٥هـ/١٢٨٦م).

- ٦٦- تاريخ الزمان، نقله الى العربية: الاب اسحق ارملة، وقدم له الاب جان موريس فييه، دار المشرق، (بيروت: ١٩٩١م).
- ٦٧- تاريخ مختصر الدول، الطبعة الاولى، وضع حواشيه: خليل منصور، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٧م).
- * ابن عساكر: ابو قاسم علي بن الحسن بن هبة الله الشافعي (ت: ٥٧١هـ/ ١١٧٥م).
- ٦٨- تاريخ دمشق، محب الدين ابي سعيد، دار الفكر، (بيروت: ١٩٩٥م).
- * ابن العظم: خليل بن مصطفى بن محمد حافظ (ت: ؟).
- ٦٩- السير المصون ذيل على كشف الظنون، تحقيق: سليم يوسف، دار الفكر، (بيروت: ٢٠٠٢م).
- * ابن العماد الحنبلي: ابي الفلاح عبد المحي (ت: ١٠٨٩هـ/ ١٦٧٨م).
- ٧٠- شذرات الذهب في اخبار من الذهب، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، (بيروت: د/ت).
- * العمري: شهاب الدين احمد بن يحيى بن فضل الله (ت: ٧٤٩هـ/ ١٣٤٨م).
- ٧١- مسالك الابصار في الممالك الامصار:
- أ- مخطوطه مصورة، عن نسخة مكتبة احمد الثالث، طوابقا يوسراى، اسطانبول، اصدار فؤاد سزكين، مجمع العلمي العراقي تحت رقم (٣٠٠/٢٩٠ج).
- ب- تحقيق: احمد زكي باشا، (جزء الاول)، مطبعة دار الكتب المصرية، (القاهرة: ١٩٢٤م).
- * الفارقي: احمد بن يوسف علي بن الازرق (ت: ٥٧٢هـ/ ١١٧٦م).
- ٧٢- تاريخ الفارقي، حققه وقدم له: بدوي عبداللطيف عوض، راجعه: محمد شفيق غربال، (القاهرة: ١٩٥٩م).
- * ابو الفداء: عماد الدين اسماعيل بن محمد نورالدين (ت: ٧٣٢هـ/ ١٣٣١م).
- ٧٣- تقويم البلدان، اعتنى بتصحيحه وطبعه: رينوماك كوكين، دار الطباعة السلطانية، (باريس: ١٨٤٠م).
- * ابن الفقيه الهمذاني: ابي عبدالله احمد بن محمد بن اسحاق (ت: ٣٥٦هـ/ ٩٧٥م).
- ٧٤- البلدان، الطبعة الاولى، تحقيق: يوسف الهادي، عالم الكتب للنشر، (بيروت: ١٩٩٦م).
- * قدامه بن جعفر: ابو الفرج الكاتب البغدادي (ت: ٣٢٠ أو ٣٣٧هـ/ ٩٣٢ أو ٩٤٢م).
- ٧٥- الحراج وصناعة الكتابة، تحقيق: محمد حسين الزبيدي، دار الرشيد للنشر، (بغداد: ١٩٨١م).
- * القزويني: ابو عبدالله زكريا بن محمد (ت: ٦٢٢هـ/ ١٢٨٣م).
- ٧٦- اثار البلاد واخبار العباد، دار صادر، (بيروت: د/ت).
- ٧٧- عجائب المخلوقات وغرائب الموجودات، (القاهرة: ١٩٥٦م).

- *القضاعي: عبدالله محمد بن سلامة بن جعفر (ت: ٤٥٤هـ/١٠٦٢م).
- ٧٨- تاريخ القضاعي (عيون المعارف وفنون اخبار الخلائف)، تحقيق: احمد فريق المزيدي، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٤م).
- *ابن القفطي: جمال الدين ابي الحسن علي بن يوسف (ت: ٦٤٢هـ/١٢٤٦م).
- ٧٩- اخبار العلماء بأخبار الحكماء، عني بتصحيحه: احمد الخانجي، مطبعة السعادة، (د/م: ١٣٢٦هـ).
- ٨٠- انباه الرواة على انباه النحاة، الطبعة الاولى، تحقيق: محمد ابو ابراهيم،
 ا- مطبعة دار الكتب المصرية (القاهرة: ١٩٥٥م).
 ب- المكتبة العصرية، (بيروت: ٢٠٠٤م).
- *القلقشندي: ابو العباس احمد بن علي (ت: ٨٢١هـ/١٤١٨م)
- ٨١- صبح الاعشى في صناعة الانشاء، الطبعة الاولى، شرحه وعلق عليه قابل نصوصه: محمد حسين شمس الدين، دار الفكر، (القاهرة: ١٩٨٧م).
- *الكتيبي: محمد بن شاكر بن احمد (ت: ٧٦٤هـ/١٣٦٣م).
- ٨٢- فوات الوفيات والذيل عليها، تحقيق: احسان عباس، دار صادر، (بيروت: ١٩٧٣م).
- *ابن اللمش: ابي حفص عمر بن الحضرمي (ت: ٦٤٠هـ/١٢٤١م).
- ٨٣- تاريخ دنيسر، الطبعة الاولى، عني بتصحيحه: ابراهيم صالح، (دمشق: ١٩٨٦م).
- *المارديني: شيخ عبدالسلام المارديني (ت: ١٢٥٩هـ/١٨٤٣م).
- ٨٤- تاريخ ماردين من كتاب ((أم العبر))، طبعه الاولى، تحقيق: حمدي عبدالمجيد السلفي وتحسين ابراهيم الدوسكي، مطبعة هاوار (دهوك: ٢٠٠٢م).
- *الماوردي: ابي الحسن علي بن محمد بن حسين (ت: ٤٥٠هـ/١٠٥٨م).
- ٨٥- احكام السلطانية والولايات الدينية، حققه عصام فارس المرستاني ومحمد ابراهيم الزغلي، المكتبة الاسلامي للنشر، (بيروت: ١٩٩٦م).
- *ابن المستوفي الاربلي: شرف الدين ابو البركات المبارك بن احمد (ت: ٦٣٧هـ/١٢٣٩م)
- ٨٦- تاريخ اربل المسمي (نباهة البلد الحامل بمن ورده من الاماثل)، تحقيق: نسامي بن السيد خماس الصقار، دار الرشيد (بغداد: ١٩٨٠م).
- *مسعر بن مهلهل: ابي دلف الخزرجي (ت: ٣٨٤هـ/٩٩٤م)
- ٨٧- الرسالة الثانية، عني بنشرها وترجمتها وتعليقها: بطرس بولغاكوف وانس خالدوف، دار النشر الاداب الشرقية، (موسكو: ١٩٦٠م).
- *المسعودي: ابو الحسن علي بن الحسين علي (ت: ٣٤٦هـ/٩٥٦م).
- ٨٨- التنبيه والاشراف، دار مكتبة هلال، (بيروت: ١٩٩٣م)

- ٨٩- مروج الذهب ومعادن الجوهر، الطبعة الاولى، اعتنى بتصحيحه يوسف البقاعي، دار الاحياء التراث العربى، (بيروت: د/ت).
- *مسكويه: ابو علي احمد بن محمد (ت: ٤٢١هـ/١٠٣٠م).
- ٩٠- تجارب الامم وتعاقب الامم، الطبعة الاولى، تحقيق: ه.ف. امدروز، مطبعة شركة التمدن الصناعيه بمصر، (القاهرة: ١٩١٥م).
- *المقدسي: شمس الدين محمد بن ابي بكر (ت: ٣٨١هـ/٩٩١م).
- ٩١- احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، الطبعة الاولى، تحقيق: محمد امين الضناوي، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٣م).
- *المقريزي: تقي الدين ابي العباس احمد بن علي (ت: ٨٤٥هـ/١٤٤١م).
- ٩٢- اتعاظ الخنفا باخبار الائمه الفاطميين الخلفا، الطبعة الاولى، تحقيق: محمد عبدالقادر واحد عطا، دار الكتب العلميه، (بيروت: ٢٠٠١م).
- ٩٣- كتاب المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والاثار، تحقيق: خليل منصور، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٨م).
- *منجم باشي: احمد ابي لطف الله (١١١٣هـ/١٧٠٢م)
- ٩٤- جامع الدول، باب الشداية، تحقيق: مينورسكي، (كمبرج: ١٩٥٨م).
- *ابن منظور: الفضل جمال الدين محمد بن مكرم الافريقى (ت: ٧١١هـ/١٣١١م)
- ٩٥- لسان العرب، مراجعه ومصححه بمعرفه نخبه من الاساده والاساتذه، دار الحديث، (القاهرة: ٢٠٠٣م).
- *المهليي: حسن بن احمد (ت: ٣٨٠هـ/٩٩٠م).
- ٩٦- المسالك والممالك المعروف بكتاب (العزيزي)، الطبعة الاولى، جمعه وعلق عليه وضع حواشيه: تيسر خلف، التكوين للنشر وطباعه، (دمشق: ٢٠٠٦م).
- *مؤلف مجهول: (ت: ٣٦٧هـ/٩٧٧م)
- ٩٧- حدود العالم من المشرق الى المغرب، الطبعة الاولى، تحقيق: موسى الهادي، دار الثقافة للنشر، (القاهرة: ١٩٩٩م).
- *ناصر خسرو: ابو معين الدين القباداني المروزي (ت: ٤٨١هـ/١٠٨٨م)
- ٩٨- سفرنامه، الطبعة الاولى، ترجمه: يحيى الحشاب، مطبوعات معهد اللغات الشرقية، (القاهرة: ١٩٤٥م).
- *ابن النديم: محمد بن اسحاق (ت: ٣٨٣هـ/٩٩٣م)
- ٩٩- الفهرست، الطبعة الثانيه، ضبط وشرحه وعلق عليه وقدم له تيوسف علي طويل، وضع فهارسه: احمد شمس الدين، دار الكتب العلميه، (بيروت: ٢٠٠٢م).

- *الهروي: ابو الحسن علي بن ابي بكر (ت: ٦١١هـ/١٢١٤م).
- ١٠٠- الاشارات الى معرفه الزيارات، تحقيق: جانيت سورديل-طومين، (دمشق: ١٩٥٣م).
- *الهمداني: ابو محمد الحسن بن احمد بن يعقوب (ت: ٣٣٤هـ/٩٤٥م).
- ١٠١- صفه جزيرة العرب، الطبعة الثالثة، تحقيق: محمد بن علي الاكوع، مركز الدراسات والبحوث، (صنعاء: ١٩٨٣م).
- *الواقدي: ابي عبدالله محمد بن عمر بن واقد (ت: ٢٠٧هـ/٨٢٢م).
- ١٠٢- فتوح الشام، الطبعة الثانية، ضبطه وصححه: عبد الطيف الرحمن، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٥م)
- *ابن الوردي: الشيخ زين الدين عمر بن مظفر (ت: ٧٤٩هـ/١٣٤٨م).
- ١٠٣- تاريخ ابن الوردي (تتمة المختصر في تاريخ البشر، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٦م).
- *اليافعي: ابو محمد عبدالله بن اسعد بن علي بن سليمان المكي (ت: ٧٦٨هـ/١٣٦٦م)
- ١٠٤- مرآة الجنان وعبرة اليقظان، تحقيق: خليل المنصور، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٧م).
- *ياقوت الحموي: شهاب الدين ياقوت بن عبدالله الرومي البغدادي (ت: ٦٢٦هـ/١٢٢٩م)
- ١٠٥- الخزل والبدال (بين الدور والدارات والديرة) تحقيق: يحيى زكريا عبارة ومحمد اديب جمران منشورات وزارة الثقافة السورية (دمشق: ١٩٩٨م).
- ١٠٦- المشترك وضعا والمفترق صقعا، طبعه كوتنكن، (د/م: ١٨٤٦م). اعادت طبعه باللاسفت مكتبة المنشي، بغداد .
- ١٠٧- معجم الادباء (الارشاد الاريب الى معرفه الاديب)، اعداد: احمد شمس الدين، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٣م).
- ١٠٨- معجم البلدان، الطبعة الاولى، دار صادر، (بيروت: ٢٠٠٧م).
- *اليقوي: احمد بن ابي يعقوب اسحاق بن واضح (ت: ٢٩٢هـ/٨٩٥م).
- ١٠٩- البلدان، الطبعة الاولى، وضع حواشيه: محمد امين ضناوي، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٢م).
- *ابو يوسف: يعقوب بن ابراهيم (ت: ١٩٢هـ/٨٠٨م).
- ١١٠- كتاب الخراج، اعتمد في هذه الطبعة على النسخة مخطوطة الخزانة التيمورية، بولاق، (١٣٠٢هـ).
- *اليونيني: ابو الفتح موسى بن محمد بن احمد بن قطب الدين. (ت: ٧٢٦هـ/١٣٥٩م).
- ١١١- ذيل مرآة الزمان، منشورة ضمن كتاب (تاريخ دمشق)، تحقيق: توتقديم: سهل زكار، (دمشق: ٢٠٠٧م).

دووهم/ به زمانى فارسى:

- * حمدالله المستوفي القزويني: بن ابي بكر بن محمد بن نصر (ت: ۷۵۰ هـ/ ۱۳۴۹ م).
 ۱۱۲- تاريخ كزیده، باهتمام بنعبدالحميد نوائي، مؤسسہ انشارات اوميد كبير، چاپ دوم،
 (تهران: ۱۳۸۱ هـ.ش).
 ۱۱۳- نزهة القلوب، بسعي واهتمام تصحيح: كي ليسترانج، چاپخانه ارمغان،
 (تهران: ۱۳۶۲ هـ.ش).
 * مؤلف مجهول (ت:؟)
 ۱۱۴- مجمل التواريخ والقصص، بتصحيح: ملك الشعراء بها، بهمت محمد رمضان، چاپخانه
 محادر (تهران: ۱۳۱۸ هـ.ش).

سيپهه/ به زمانى كوردى:

- ئهوليا چهله بي:
 ۱۱۵- كوردله ميژوووى دراوسيتكاندا ناسراويه (سياحت نامه ئهوليا چهله بي) وهرگيترانى
 بؤكوردى: سهعيد ناكام، چاپخانه ئى كۆزى زانبارى كورد، (بهغدا: ۱۹۷۹ ز)..
 شهرفخانى بهدليسى (م: ۱۰۱۰ ك/ ۱۶۰۱ ز).
 ۱۱۶- شهرفننامه، وهرگيترانى ههژار موكرىانى، دهزگاي چاپ و بلاوكردنه وهى تاراس، چاپى
 سيپهه (ههولير: ۲۰۰۶ ز).

** سهرچاوهى نوى:-

به كهه- به زمانى عهده بي:

- * أحمد أحمد الخوفي:
 ۱- الزمخشري، الطبعة الاولى، دار الفكر العربي، (القاهرة: ۱۹۶۶ م).
 * أحمد حمدي:
 ۲- الدولة الخوارزميه والمغول، دار الفكر العربي للنشر، (د/م: د/ت).
 * أحمد خليل
 ۳- تاريخ الكرد فى الحضارة الاسلاميه، الطبعة الاولى، دار هيرو للنشر، (بيروت: ۲۰۰۷ م)
 * أحمد سكري:
 ۴- موسوعه العلماء العرب، الطبعة الاولى، دار صفاء للنشر، (عمان: ۲۰۰۴ م).
 * أحمد سوسه:
 ۵- شريف الادريسي فى الجغرافيه العربيه، قام بالطبع مكتبة الصبري، (د/م: ۱۹۷۴).
 * أحمد عبدالعزيز محمود:

- ٦- الامارة الهذبانية الكردية في اذربيجان وأربيل والجزيرة الفراتية من (٢٩٣-١٥٦٦هـ/١٩٠٥-١٢٥٨م)، دراسة سياسية حضارية، الطبعة الاولى مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، (أربيل: ٢٠٠١م).
- *ادم متر:
- ٧- الحضارة الاسلامية في القرن الرابع الهجري (في عصر النهضة في الاسلام)، نقله الى العربية: محمد عبدالهادي ابو ريده، دار الكتاب العربي، (بيروت: ١٩٦٧م).
- *اسماعيل شكر رسول:
- ٨- الامارة الشداديه الكرديه في بلاد ثاران من (٣٤٠ الى ٥٩٥هـ/٩٥١-١١٩٨م)، دراسة سياسية حضارية، الطبعة الاولى، مؤسسه موكرياني للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، (أربيل: ٢٠٠١م).
- *اكرم ساطح:
- ٩- القلاع والحصون في سورية، نشر وتوزيع: دار دمشق، مطبعة فتي العرب، (دمشق: د/ت).
- *انور المانتي:
- ١٠- الاكراد في بهدينان، مطبعة الحصان، (الموصل: ١٩٦٠م).
- *باقر امين الورد:
- ١١- معجم العلماء العرب، الطبعة الاولى، راجعه: گورگيس عواد، (بغداد: ١٩٨٢م).
- *بسام عبدالوهاب الجابي:
- ١٢- معجم الاعلام، الطبعة الاولى، دار النشر الجفان الجابي، (د/م: ١٩٨٧م).
- *تامار تالوت رايس:
- ١٣- السلاجقة، ترجمة الى العربية: لطفى خورى، ابراهيم داقوقى، مطبعة الارشاد، (بغداد: ١٩٦٨م).
- *جرجى زيدان:
- ١٤- تاريخ الادب اللغة العربية، منشورات دار مكتبة الحياة، (بيروت: ١٩٦٧م).
- *جمال رشيد أحمد:
- ١٥- لقاء الكرد واللان في بلاد الباب والشروان، الطبعة الثانية، منشورات دار ثاراس، مطبعة التربية، (أربيل: ٢٠٠١م).
- *حسين محمد فهميم:
- ١٦- ادب الرحلات، مطبعة الرسالة الكويتي (د/م: ١٩٨٩م).
- *حكيم احمد مام بكر:

- ١٧- الكورد وبلادهم عند البلدانين والرحالة المسلمين (٢٣٢-٦٢٦هـ/٨٤٧-١٢٢٩ز)، الطبعة الاولى، دار الزمان للطباعة والنشر، (بيروت: ٢٠٠٩م).
- * حكيم عبدالرحمن زبير:
- ١٨- مدينه خلاط (خهلات)، (٤٩٣-٦٤١هـ/١١٠٠-١٢٤٣م)، دراسة في تاريخها السياسي والحضاري، الطبعة الاولى، دار سپيريز للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، (أربيل: ٢٠٠٥م).
- * خيرالله سعيد:
- ١٩- وراقو بغداد في العصر العباسي، مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات والاسلاميه، (رياض: ٢٠٠٠م).
- * الخوانساري: محمد باقر الموسوي الاصفهاني (ت: ١٣١٣هـ/١٨١٦م).
- ٢٠- روضات الجنات في احوال العلماء السادات، مكتبة اسماعيليات، (طهران: ١٣٩٠هـ).
- * درويش يوسف حسن:
- ٢١- بلاد الهكاري (٣٣٤-٧٣٧هـ/٩٤٥-١٣٣٦م) دراسة السياسية حضارية، الطبعة الاولى، دار سپيريز للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، (أربيل: ٢٠٠٥م).
- * راجي عنایت:
- ٢٢- ياقوت الحموي (العالم الجغرافي الاديب)، الطبعة الاولى، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، (بيروت: ١٩٧٧م).
- * رمحي مصطفى عليان:
- ٢٣- المكتبات في الحضارة العربية الاسلامية، الطبعة الاولى، دار صفاء للنشر، (عمان: ١٩٩٩م).
- * ريشابرهوش:
- ٢٤- مختصر تواريخ الارمن، قد اقتطفه واستخرجه من اللغة الارمنية الى العربية: انطون خانجي، (اورشليم: ١٨٦٨م).
- * زرار صديق توفيق:
- ٢٥- القبائل والزعامات القبلية الكرديه في العصر الوسيط، الطبعة الاولى، مؤسسة موكراني للبحوث والنشر، مطبعة ناراس، (أربيل: ٢٠٠٧م).
- * الزركلي:
- ٢٦- الاعلام قاموس التراجم، الطبعة الاولى، دار العلم للملايين، (بيروت: ٢٠٠٢م).
- * زكي محمد حسين:
- ٢٧- الرحالة المسلمون في عصور الوسطى، دار المعارف للطباعة والنشر، (مصر: ١٩٤٥م).

*زمباور: ادواردفون:

٢٨- معجم الانساب والاسرات الحاكمة في التاريخ الاسلامي، اخرجه: زكي محمد حسن بك وحسن أحمد محمود، دار الرائد العربي، (بيروت: ١٩٨٠م).

*سلام حسن طه:

٢٩- جزيرة ابن عمر (بوتان) في القرنين السادس والسابع الهجريين، الطبعة الاولى، مديرية مطبعة الثقافة، (أربيل: ٢٠٠٦م).

*سليمان فياض:

٣٠- ياقوت الحموي (ابو الموسوعات الجغرافية)، مركز الاهرام للترجمة والنشر، (القاهرة: ١٩٩٩م).

*سمير سرحان:

٣١- المختار من تاريخ الطبرى (قصة القرامطة) من سنة (٢٧٨-٣٦٨هـ)، هيئة المصرية العامة للكتاب، (د/م/د/ت).

*سهيل زكار:

٣٢- اخبار القرامطة في الاحساء الشام-العراق-اليمن، الطبعة الثانية، دار حسان للنشر، (د/م: ١٩٨٢).

٣٣- تاريخ دمشق من القرن الرابع حتى القرن السابع الهجري، حلبوني، (دمشق: ٢٠٠٧م).

*سوادى عبد محمد الرويشدي:

٣٤- امانة الموصل في عهد بدرالدين لؤلؤ (٦٠٦-٦٦٠هـ/١٢٠٩-١٢٦٠م)، الطبعة الاولى، مطبعة الارشاد، (بغداد: ١٩٧١م).

٣٥- الاحوال الاجتماعية والاقتصادية فى بلاد الجزيرة الفراتية خلال القرن السادس الهجرى الثانى عشر الميلادى، الطبعة الاولى، دار الشؤون العامة للطباعة والنشر، (بغداد

: ١٨٩٨م)

*سيبان حسن على بنگلى:

٣٦- حصن كيفا (٦٠٠-٧٠٠هـ/١٢٠٠-١٣٠٠م) دراسة في تاريخها السياسي والحضاري، الطبعة الاولى، دار سبيريز للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، (أربيل: ٢٠٠٥م).

*شاكر مصطفى:

٣٧- تاريخ العرب المؤرخون، الطبعة الثانية، دار العلم للملايين، (بيروت: ١٩٧٩م).

٣٨- المدن في الاسلام حتى العصر العثماني، الطبعة الاولى، (الكويت: ١٩٨٨).

*شوقي ابو الخليل:

٣٩- الحضارة الاسلامية، الطبعة الثانية، دار الفكر للنشر والطباعة، (دمشق: ١٩٩٦م).

- * صديق بن حسن القنوجى، (ت١٣٠٧هـ/١٨٨٩م)
- ٤٠- ايجد العلوم والوشى المرقوم في البان الاحوال العلوم، دار الكتب العلمية(بيروت:١٩٧٨).
- *صلاح الدين المنجد:
- ٤١- اعلام التاريخ والجغرافيا عند العرب، مؤسسة التراث العربي، (بيروت:١٩٥٩م).
- *ضيف الله يحيى الزهراني ومريزن سعيد عسيري:
- ٤٢- نصوص لم تحقق من كتاب اخبار البلدان لابن الفقيه الهمذاني، دراسة وتحقيق، فهرسة مكتبة الملك فهد الوطنية للنشر، (د/م:١٩٩٧م).
- *طه عبد المقصور عبد الحميد:
- ٤٣- الحضارة الاسلامية، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية، (بيروت:٢٠٠٤م).
- *عبدالله امين اغا:
- ٤٤- بلد ((أسكي موصل)) تاريخها واثارها، وزارة الاعلام للنشر، طبع بمطابع الجمهور، (الموصل:د/ت).
- *عبد الله محمد على العلياوى:
- ٤٥- كوردستان فى عهد المغول (١٢٢٠-١٣٣٥م)دراسة فى التاريخ الاسلامية، تقديم: محسن محمدحسين، (السليمانية:٢٠٠٥م).
- *عبد الله محمد جمال الدين .
- ٤٦-الدولة الفاطمية قيامها ببلاد المغرب والانتقالها الى مصرالى نهاية القرن الرابع الهجرى، دار الثقافة للنشر والتوزيع، (القاهرة:١٩٩١م)
- *عبدالله يوسف الغنيم:
- ٤٧-مصادر البكرى ومنهجه الجغرافي، الطبعة الاولى، طبع بدعم من جامعة الكويت، (الكويت:١٩٧٤م).
- *عبد الحميد شلقاني:
- ٤٨- الاصمعي اللغوي، دار المعارف للنشر، (القاهرة:١٩٨٢م).
- *عبد الرقيب يوسف:
- ٤٩-الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى:
- ١- الطبعة الاولى، مطبعة اللواء، (بغداد:١٩٧٢).
- ب- جزء الثانى، الطبعة الثانية، دار ناراس للطباعة والنشر، (اربييل:٢٠٠١).
- *عبد العال عبد المنعم الشامي:
- ٥٠- مدن مصر وقراها عند ياقوت الحموي، الطبعة الاولى، مطبعة جامعة الكويت، (الكويت:١٩٨١م).

*عدنان زيان فرحان:

٥١- الكرد الازيديون فى اقليم كردستان، دراسة سياسية واقتصادي اجتماعية من بداية القرن التاسع عشر حتى نهاية الحرب العالمية الاولى (١٨٠٠-١٩١٨)، منشورات مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية، (السليمانية: ٢٠٠٤م).

*علي ابراهيم حسن:

٥٢- استخدام المصادر وطرق البحث، الطبعة الثالثة، مكتبة النهضة المصرية للطباعة والنشر، (القاهرة: ١٩٨٠م).

*علي ادهم:

٥٣-- بعض مؤرخي الاسلام، الطبعة الاولى، مكتبة نهضة مصر بالفجالة للنشر، (القاهرة: ٢٠٠٣م).

*علي عبدالله الدفاع:

٥٤- رواد العلم الجغرافي، مكتبة التوبة، (بيروت: ١٩٨٧م).

*عماد الدين خليل:

٥٥- امارة بنى ارتق، رسالة دكتورا، مقدمة الى كلية الاداب، جامعة عين الشمس، ١٩٦٨، نشرت مؤسسة الرسالة، (بيروت: ١٩٨٠م)

*عمر رضا كحالة:

٥٦- معجم المؤلفين، مؤسسه الرساله للطباعة ونشر، (بيروت: ١٩٩٣م).

*عمر فروغ:

٥٧- تاريخ الادب العربي، دار العلم للملايين، (بيروت: ١٩٨٠م).

٥٨- تاريخ العلوم عند العرب، الطبعة الثالثة، دار العلم للملايين، (بيروت: ١٩٨٠م).

*فاروق المجدلاوى:

٥٩- الادارة الاسلامية فى عهد عمر بن الخطاب، الطبعة الثالثة، الناشر دار روائع مجدلاوى، (عمان: ٢٠٠٣م).

*ابو الفتوح محمد التوانسي:

٦٠- الجغرافى الرحالة الاديب ياقتو الحموي، الهيئة مصرية العامه للتأليف والنشر،

(مصر: ١٩٧١م)

*فرست مرعى اسماعيل:

٦١- الامارات الكردية فى العصر العباسى الثانى (٣٥٠-٥١١هـ/٩٦٠-١١١٧م) الطبعة

الاولى، دار سبيتريز للطباعة، مطبعة وزارة التربية، (اربيل: ٢٠٠٥م).

*فرهاد حاجي عبوش:

- ٦٢- المدينة الكوردية من القرن (٤-٧هـ/١٠-١٣م) دراسة حضاريه، الطبعة الاولى، دار سبيريز للطباعة والنشر، المطبعة وزارة التربية، (أربيل:٢٠٠٤م).
*فضيله الشيخ بكر بن عبدالله:
- ٦٣- اتحاد الخلال بمعارف معجم البلدان، الطبعة الاولى، اعداد ودراسة:محمد العمري ابو عبدالله، دار الصمعي للنشر، (الرياض:١٩٩٤م).
*فلاح شاکر:
- ٦٤-المقدسي، دار الشؤون الثقافية العامه للطباعة والنشر، (بغداد:١٩٨٨م).
*فيصل سامر:
- ٦٥-الدولة الحمدانية فى الموصل وحلب، الطبعة الاولى، مطبعة الاعيان، (بغداد:١٩٧٠م).
*قادر محمد حسن :
- اسهامات الكورد فى الحضارة الاسلامية، دراسة عن الكرد الحضاري فى مصر و بلاد الشام خلال عهد الممالك البحرية (٦٤٨-٧٨٤هـ/١٢٥٠-١٣٨٢م) دراسة حضارية . الطبعة الاولى، مطبعة الحاج الهاشم، دار سبيريز للطباعة و النشر، (اربيل : ٢٠٠٩)
*كارل بروكلمان:
- ٦٦- تاريخ الادب العربي، نقله الى العربي:عبد الحلیم النجار، الطبعة الرابعة، دار المعارف لنشر، (القاهرة:د/ت).
*كامل سليمان الجبوري:
- ٦٧- معجم الشعراء من العصر الجاهلي حتى سنة (٢٠٠٠م)، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية، (بيروت:٢٠٠٣م).
كاوة فريق احمد:
- ٦٨- اماره بادينان(١٧٠٠-١٨٤٢م)، دراسة السياسية والحضارية، الطبعة الاولى، مؤسسة موكريانى للطباعة والنشر، (اربيل:٢٠٠٠م).
*كراتشكوفسي: اغنا طيوس يوليا
- ٦٩- تاريخ الادب الجغرافي العربي، ترجمه:صلاح الدين عثمان هاشم، (القاهرة:١٩٥٧م).
*كرفان محمد احمد:
- ٧٠-الكرد فى الكتابات المؤرخ ابن الاثير الجزرى، الطبعة الاولى، دار سبيريز للطباعة والنشر، مطبعة حاجى هاشم، (اربيل:٢٠٠٦).
*ليسترنج: كي
- ٧١- بلدان الخلافة الشرقية، الطبعة الثانية، ترجمه:بشير فرنسيس وگورگيس عواد، مؤسسه الرسالة، (بيروت:١٩٨٥م).

- *عسین محمد حسین:
٧٢- أرییل فی العهد الاتابکی، مطبعة أسعد، (بغداد: ١٩٧٦).
- *محمد امین الخانجی:
٧٣- منجم العمران فی المستدرک علی معجم البلدان، الطبعة الاولى، مطبعة السعادة (مصر: ١٩٠٧م).
- *محمد امین زکی:
٧٤- مشاهیر الكرد و الكردستان، الطبعة الثانية، ترجمه: السيدة کریمه، قدم للجزء الثاني وزاد علیه: محمد علي عوني، دار الزمان للطباعة والنشر، (دمشق: ٢٠٠٦م).
- *محمد جاسم حمادی:
٧٥- الجزيرة الفراتية والموصل، دراسة فی التاريخ السياسي والاداري، دار الرسالة للطباعة، (بغداد: ١٩٧٧م).
- *محمد جمیل الملا احمد الروژیانی:
٧٦- داقوق فی التاريخ، الطبعة الاولى، مطبعة الوزارة الثقافة، (السليمانية: ٢٠٠٤م).
- ٧٧- مدن كردية قديمة تاريخها جغرافيتها ورجالها علماءها وادباءها، الطبعة الاولى، مطبعة هه وال، (السليمانية: ١٩٩٩م).
- *محمد عبد الغني و محسن أحمد الحضري:
٧٨- الاسس العلمية للكتابة رسائل الماجستير و دكتورا، مكتبه الانجلو المصرية للنشر، (القاهرة: ١٩٩٢م).
- *محمد فتحي الشاعر:
٧٩- الاكراد فی عهد عمادالدين زنكي (٥٢١-٥٤١هـ/١١٢٧-١١٤٦م)، دار المعارف (د/م: ١٩٩١م).
- *محمد محمود محمدین:
٨٠- التراث الجغرافي الاسلامي، الطبعة الثالثة، دار العلوم للطباعة والنشر، (الرياض: ١٩٩٩م).
- *محمد مؤنس أحمد عوض:
٨١- الجغرافيون والرحالة المسلمون فی بلاد الشام، الطبعة الاولى، الناشر: عين الدراسات والبحوث الانسانية والاجتماعية، (د/م: ١٩٩٥م).
- *محمود اسماعیل:
٨٢- مختصر تاريخ اذربيجان، الطبعة الاولى، ترجمة عن الاذربيجانية: فريق عليوف، رامز مرسالوف، عني بضبط النص العربي: نزار اباضه، (دبي: ١٩٩٥م).

*مصطفى غالب:

۸۳- في سبيل موسوعة فلسفيه، دار مكتبه الهلال، (بيروت: د/ت).

*موسى مصطفى:

۸۴- سنجار من (۵۲۱-۶۶۰هـ/۱۱۲۷-۱۲۶۱م) دراسة في تاريخها السياسي والحضاري،

الطبعة الاولى، سبيز للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، (أربيل: ۲۰۰۵م).

*نهبذ مهجيد امين:

۸۵- المشطوب الهكاري، دراسة عن دور الهكاريين في حروب الصليبية، (السليمانية: ۲۰۰۴م)

*نقولا زيادة:

۸۶- الجغرافيا والرحلات عند العرب، دار الكتاب اللبناني للطباعة والنشر،

(بيروت: ۱۹۶۲م).

دووهم / بهزمانى فارسى:

*احمد كسروي:

۸۷- شهراران گننام، چاپ دومين، چاپخانه پيرؤز، (تهران: ۱۳۳۵).

*درك كنان:

۸۸- كرد و كردستان، ترجمة: جواد هاتفي، ناشر مؤسسة مطبعة عاتي عطائي، (تهران: د/ت).

*علي اكبر وقايع نگار كردستاني:

۸۹- جغرافيا وتاريخ كردستان، بكوشش: محمد رثوف توكللي: چاپخانه گلبان چاپ،

(تهران: ۱۳۷۹).

سيپهه / بهزمانى كوردى:

*سهيد باز نهعهرينى:

۹۰- مهغولهكان، وهرگيترانى بؤ كوردى: شاخهوان محمدهد چاپخانهى رۆژههلات،

(ههوليتير: ۲۰۰۸ز).

*عهبدوللا غهفور:

۹۱- جوگرافياى كوردستان، چاپى چوارههه، دهزگاي چاپ و بلاوكراوهى موكريانى، چاپخانهى

وهزارهتى پهروههده، (ههوليتير: ۲۰۰۵ز).

*كارل ميولهه:

۹۲- كاروانسهراكانى رۆژههلات، وهرگيترانى لهئهلمانيهوه بؤ كوردى: عهبدولموئمين دهشتى،

چاپخانهى سههدهه، (سليمانى: ۲۰۰۲ز).

*مههدى عوسمان:

- ٩٣- رۆلى سهريازى كورد له ده و لته و ميرنشينه نا كورديه كان له سهرده مى عه بياسيدا (١٣٢-٦٥٦ك/٧٤٩-١٢٥٨ز). چاپخانهى خانى دهوك، (ههولير: ٢٠٠٨ز).
- * ميهرداد نيره دى:
- ٩٤- ناين وتايفه ناينه كان له كوردستاندا، وه رگيرانى له نينگلزيه وه: كامهران فه مى، (سليمانى: ٢٠٠٢ز).
- * نه بهز مه جيد نه مين:
- ٩٥- عيساى ههكارى، چهند لاپه ره كى پرسنگدار له ژيانى يه كيك له سهركرده ناوداره كانى كورد له شهري خاچيه كان، (سليمانى: ٢٠٠٢ز).
- ٩٦- ياقوتى حمهوى ژياننامه و كتيبي (معجم البلدان)، (سليمانى: ٢٠٠٢ز).
- * نيشتمان به شير مه مه د:
- ٩٧- كورد و سه لجوقيه كان، ليكۆلينه وه يه كه له پيه ونديه سياسيه كانى (٤٢٠-٥٢١ك/١٠٢٩-١١٢٧ز)، چاپى دووه م، وه رگيرانى له زمانى عه ره بى: ئيدريس عه بدوللا، ده زكاي موكريانى، چاپخانهى وه زاره تى په روه رده، (ههولير: ٢٠٠٦ز).

*** نامى زانكۆى بلانه كراوه:

- * احمد ميرزا ميرزا:
- ١- غربى اقليم الجبال في صدر الاسلام حتى (١٣٢هـ/٧٤٩م) دراسة في التاريخ السياسي، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعه صلاح الدين، (أربيل: ١٩٩٥م).
- * أكو برهان محمد:
- ٢- التجارة والنظم المالية في كردستان (من القرن ٤-٧هـ/١٠-١٣م)، اطروحة دكتورا، كلية العلوم الاجتماعية، جامعه كۆيه، (كۆيه: ٢٠٠٠م).
- * الياس احمد كريم:
- ٣- الدور السياسي والحضاري للهدبانين في الدولة الايوبية في مصر وبلاد الشام (٥٦٩-٦٥٨هـ/١١٧٣-١٢٦٠م)، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعه صلاح الدين، (أربيل: ٢٠٠٨م).
- * حسام الدين علي غالب النقشبندى:
- ٤- الكرد في الدينور و شهرزور خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعه بغداد، (بغداد: ١٩٧٥م).
- ٥- اذربيجان (٤٢٠-٦٥٤هـ/١٠٢٩-١٢٥٦م) دراسة في احوالها السياسية والحضارية، اطروحة دكتوراه، كلية الاداب، جامعه بغداد (بغداد: ١٩٨٤م).

- * خانزاد صباح عى الدين:
- ٦- علاقة الدولة الفاطمية بالكرد، دراسة السياسية الحضارية، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعه صلاح الدين، (أرييل:٢٠٠٩م).
- * دلدار غفور حمدامين:
- ٧- تفسير الكشاف الزمخشري، دراسة لغويه، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعه صلاح الدين(أرييل:١٩٩٦م).
- * رمضان شريف زبير:
- ٨- لورستان الكبرى (٥٥٠-٨٢٧هـ/١١٥٥-١٤٣٤م) دراسة في احوالها السياسية والحضارية، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعه صلاح الدين (أرييل:١٩٩٤م).
- * زرار صديق توفيق:
- ٩- الكرد في العصر العباسي حتى مجيء البويهيين (١٣٢-٣٣٤هـ/٧٤٩-٩٤٦م) دراستي تاريخهم السياسي، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعه صلاح الدين (أرييل:١٩٩٤م).
- * صلاح الدين امين طه:
- ١٠- الحياة العامة في أرمينية، اطروحة دكتوراه، كلية الاداب، جامعه بغداد، (بغداد:١٩٧٩م).
- * عبد الله خورشيد قادر نالهى:
- ١١- العماثر الاسلامية فى العمادية ونواحيها حتى نهاية القرن الثانى عشر الهجرى/ الثامن عشر الميلادى، اطروحة دكتورا، كلية الاداب، جامعه صلاح الدين، (أرييل:٢٠٠٨م).
- * فائزة محمد عزت:
- ١٢- الكرد في اقليم الجزيرة وشهرزور في صدر الاسلام، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعه صلاح الدين (أرييل:١٩٩١م).
- * قادر محمد حسن:
- ١٣- الامارت الكردية في العهد البويهي دراسة في علاقتها الساسية والاقتصادية (٣٣٤-٤٤٧هـ/٩٤٥-١٠٥٥م)، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعه صلاح الدين، (أرييل:١٩٩٩م).
- * قحطان عبد الستار الحديثى:
- ١٤- خراسان فى عهد السامانى، ، دراسة في الاحوال السياسية ولادارية والاقتصادية من سنة ٢٠٤هـ/٨١٩م)الى(٣٨٩هـ/٩٨٨م)، اطروحة دكتورا مقدمة الى كلية الاداب، جامعه بغداد، (بغداد:١٩٨٠م)
- * كوثر اسماعيل حسين:

١٥- الحياة الاقتصادية والاجتماعية فى اقليمى اذربيجان واران خلال القرنين الرابع والخامس الهجرين العاشر والحادى عشر الملاديين، رساله ماجستير، كليه الاداب، جامعه صلاح الدين، (اربييل: ٢٠٠٢م).

* محمد صالح طيب صاق الزيبارى:

١٦- سلاجقة الروم فى اسيا الصغرى دراسة فى علاقات السياسية (٤٧٠-١٠٧٧/هـ-١٠٧٧-١٢٣٧)، اطروحة دكتوراه، كليه الاداب، جامعه صلاح الدين، (اربييل: ١٩٩٩م).

* نيشتمان بشير محمد:

١٧- الاحوال السياسية والاجتماعية والاقتصادية لغربي اقليم الجبال خلال القرنين الرابع والخامس الهجرين / العاشر والحادى عشر الملاديين، رساله ماجستير، كليه الاداب، جامعه صلاح الدين (اربييل: ١٩٩٤م).

* هالا عبد الحميد ابراهيم:

١٨- الحياة الاجتماعية والاقتصادية فى الجزيرة الفراتية فى القرنين الرابع والخامس الهجرين، رساله ماجستير، كلية الراسات العليا، جامعه الاردنية، (الاردن: ٢٠٠١م).

*** ووتارو توتومنهوه:

* حسام الدين علي غالب النقشبندى:

١- الرسالة الثانية لمسعر بن مهلهل وشهرزور، كؤفارى زانكوى سليمانى، ژماره (٨)، (سليمانى: ٢٠٠١م).

* ر.ه. الهى:

٢- ياقوت الحموي البغدادي، ترجمه نيوسف داود عبدالقادر، مجلة المورد، مج ٧، عدد ١، (بغداد: ١٩٧٨م).

* صلاح الدين المنجد:

٣- قطعه من كتاب مفقود المسالك والممالك المهلبى، مجة معهد المخطوطات العربية، مج ٤، ج ١، (القاهرة: ١٩٥٨م).

*** ثينسكلو بيدياكان:

دائرة المعارف الاسلاميه: اصدها بللغات الانكليزيه و الفرنسيه والالمانيه ائمه المستشرقين فى العالم، النسخه العربية من اعداد و تحرير: ابراهيم زكي خورشيد، احمد الشنتاوى وعبد الحميد يونس، دار الشعب، القاهرة.

١- شترك :مادة ارجيش، مج ٢.

٢- شترك :مادة اردبيل، مج ٢.

٣- بارتولد: مادة تبريز، مج ٩.

- ٤- كانار: مادة الجزيرة، مج ١١.
 ٥- هارتمان: مادة الجزيرة ابن عمر، مج ١١.
 ٦- محمد فريد وجدي: دائرة المعارف الاسلامية القرن العشرون، (مادة كردستان)، الطبعة الثالثة دار الفكر، (بيروت: ١٩٧١م).

*****
 سهرچاوه به زمانى ئينگليزى:

- 1- Kerim Yidize, the Kurdistan Iraq (the past present and future), (London: 2004).
- 2- Marko Polo, The travels of Marko Polo, (London: 1927).
- 3- Minorsky, Studies in Caucasian history Taylor's forign press, V. (London: 1953).
- 4- Wadie Jwaidien, the introductory chapters of Yaquuts Muhjam Al-Buldan, (Brill: 1957).

پاشكۆكان

پاشكۆى ژماره (۱)

دیرهكانى ناوچه كوردنشينهكان له كتيبي (معجم البلدان)

ره	ناوى دیر	ههلهكهوتنى شوئنهكه	ناوى دیر	ههلهكهوتنى شوئنهكه
۱	(ابون) ^(۱)	جهزیرهى ئیبن عومه	(غرس)	جهزیرهى ئیبن عومه
۲	(الابيض)	روها	(غادر)	حولوان
۳	(احوشا)	سعر	(كلب)	موسل
۴	باتاوا	جهزیرهى ئیبن عومه	(كوم)	موسل
۵	(باغوث)	نیوان موسل و جزیرهى ئیبن عومه	(میخایل)	موسل
۶	(جب)	له نیوان ئیریل و موسل	(متي)	موسل
۷	جودي ^(۲)	لهسه چىای جودی	(مرثوقا)	مهيافارقین
۸	الختافس	موسل	(متیور)	موسل
۹	(زرنوق)	جهزیرهى ئیبن عومه	(الاعلي)	موسل
۱۰	(زعفران)	جهزیرهى ئیبن عومه	(القياره)	موسل
۱۱	(زكا) ^(۳)	روها	(جرجيس)	جهزیرهى ئیبن عومه
۱۲	(سعید)	موسل	(یونس)	موسل
۱۳	(صلویا)	موسل	(عذارى) ^(۴)	رهقه
۱۴	(شیاطین)	موسل	(عمر زعفران)	نهسیبین

(۱) - ابن فضل الله العمري، المصدر السابق، تحقيق: احمد زكي، ج ۱، ص ۲۲۵ "المزل والدال، ق ۱، ص ۲۵۶.

(۲) - الشابشتي، المصدر السابق، ص ۳۰۹.

(۳) - دیر زكا: وا دياره دیرتکی تریش ههیه هه بهم ناوه نزیکه له بهلیخ و فورات. ابن فضل الله العمري،

المصدر السابق، تحقيق: احمد زكي، ج ۱، ص ۲۶۵.

(۴) - دیری عزاری: له نیوان بهغداو (سرمین رای) دابووه. ابن فضل الله العمري، المصدر السابق، تحقيق: احمد

زكي، ج ۱، ص ۲۸۵.

پاشکۆی ژماره (٢) شار و دهور و بهرەکانی

ژماره	شاره کان	ته عماله کان (په یوه ست به شاره کان)	ژماره	شاره کان	ته عماله کان (په یوه ست به شاره کان)
١	نامید	حرین	١٨	سینجار	قناة
٢	//	هلورس	١٩	//	جدال
٣	جزیره ی ئیبن عومه ر	بازیدی	٢٠	نه یسین	طور عبیدین
٤	//	قردی	٢١	//	مونسیه
٥	//	ثمانین	٢٢	موسل	باجباره
٦	//	طنزه	٢٣	//	باجمري
٧	//	قریشه	٢٤	//	بارما
٨	//	فیشابور	٢٥	//	اذرمه
٩	//	باعینا	٢٦	//	باخیدا
١٠	//	بزمهران	٢٧	//	باسورین
١١	//	هکاریه	٢٨	//	باشزا
١٢	//	دیبور	٢٩	//	باشونایا
١٣	دارا	کفرتوئا	٣٠	//	باعشيقا
١٤	روها	برسحور	٣١	//	باعذرا
١٥	//	صالحیه	٣٢	//	باعربایا
١٦	//	کفرجدا	٣٣	//	باصفرا
١٧	ماردین	اکل	٣٤	//	بافخاری

ژماره	شاره کان	ئعماله کان (په یوه ست به شاره کان)	ژماره	شاره کان	ئعماله کان (په یوه ست به شاره کان)
٣٥	موسل	برطلی	٥٥	//	عزا
٣٦	//	برقعید	٥٦	//	غیضة
٣٧	//	بسومة	٥٧	//	فضیلة
٣٨	//	بقعاء	٥٨	//	زابات
٣٩	//	بلا باز	٥٩	//	سلامیة
٤٠	//	بیت النهرین	٦٠	//	شرملة
٤١	//	بوحاریة	٦١	//	صرعون
٤٢	//	ترجلة	٦٢	//	غیضة
٤٣	//	تل تویة	٦٣	//	قصر دیان
٤٤	//	توماثا	٦٤	//	کرمیة
٤٥	//	جدال	٦٥	//	لك
٤٦	//	جومل	٦٦	//	للیش
٤٧	//	جهینة	٦٧	//	مرج
٤٨	//	حدیثة	٦٨	//	ملبنا
٤٩	//	حنانة	٦٩	زوزان	انج
٥٠	//	حزه	٧٠	سینجار	بارنجان
٥١	//	حسینة	٧١	موسل	نیربا
٥٢	موسل	خرسنا باز	٧٢	//	زاویة
٥٣	//	حرین	٧٣	//	سمعیة
٥٤	//	زراعة	٧٤	//	قراثا

ژماره	شاره‌کان	ژمه‌عماله‌کان (په‌یوه‌ست به‌شاره‌کان)	ژماره	شاره‌کان	ژمه‌عماله‌کان (په‌یوه‌ست به‌شاره‌کان)
۷۵	//	درب دراج	۹۵	//	دشت
۷۶	//	دولعیه	۹۶	دقوق	خانجار
۷۷	//	عقر	۹۷	//	باجرمق
۷۸	//	کراثا	۹۸	//	طفر
۷۹	//	کرملیس	۹۹	بهنده‌نیجین	باقطنایا
۸۰	//	کفر زمار	۱۰۰	//	باکوسایا
۸۱	//	مرق	۱۰۱	//	ترقوف
۸۲	موسل	معلثا	۱۰۲	خانیقین	کرج جدان
۸۳	//	غلا	۱۰۳	شه‌هره‌زوور	نیم ارزای
۸۴	//	حمة	۱۰۴	//	دیلمستان
۸۵	نیربل	باکلبا	۱۰۵	//	شیز
۸۶	//	بلاسکرد	۱۰۶	//	دزدان
۸۷	//	بیت النار	۱۰۷	//	قنا
۸۸	//	تل موسا	۱۰۸	//	تیران شهر
۸۹	//	تل هفتون	۱۰۹	//	بیر
۹۰	//	کفر عزا	۱۱۰	ماسه‌به‌زان	اریوجان
۹۱	//	بامردی	۱۱۱	//	الرد
۹۲	موسل	باوشنایا	۱۱۲	//	ده بالا
۹۳	نیربل	مدود آباد	۱۱۳	//	حریش
۹۴	//	شقلاباد	۱۱۴	موسل	خالیده

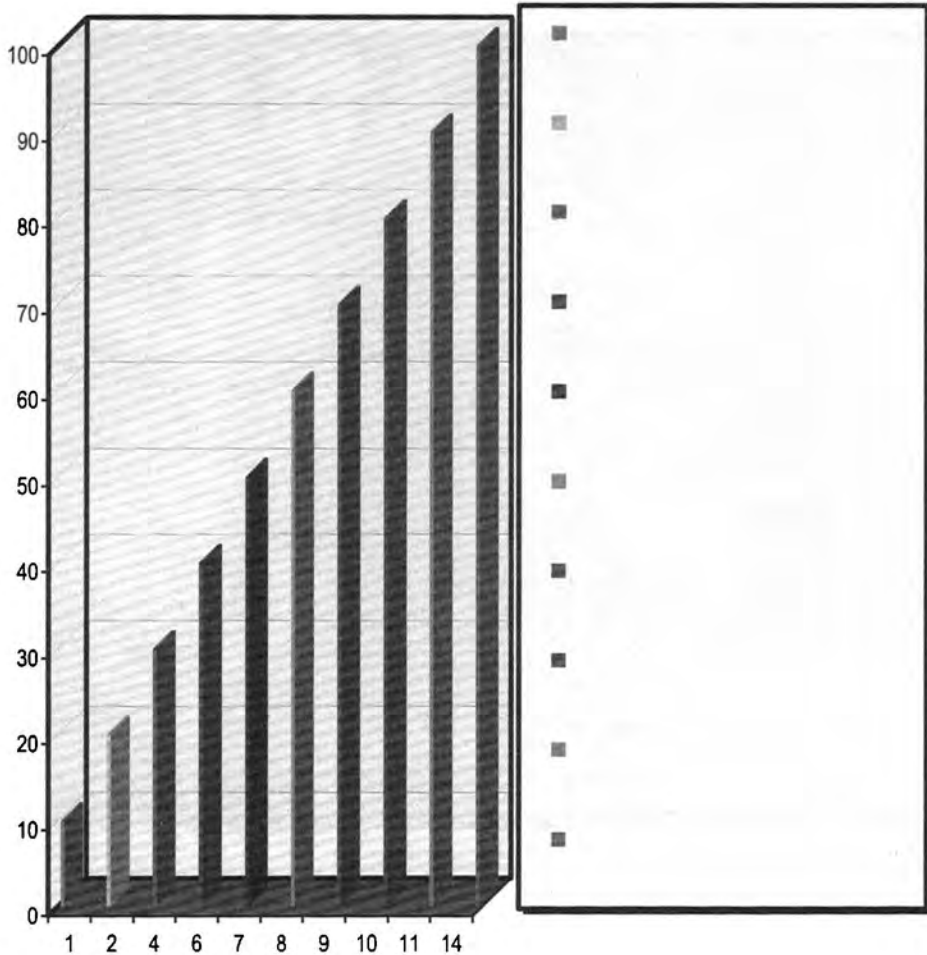
نوم‌عماله‌کان (په‌یوه‌ست به‌شاره‌کان)	شاره‌کان	ژماره	نوم‌عماله‌کان (په‌یوه‌ست به‌شاره‌کان)	شاره‌کان	ژماره
بزړود	//	۱۳۴	خسروشافیززو	حولوان	۱۱۵
حریش	//	۱۳۵	مرج قلعه	//	۱۱۶
عمرانیة	موسل	۱۳۶	ماذروستان	//	۱۱۷
بهستون	همه‌دان	۱۳۷	بالوان	دینه‌وهر	۱۱۸
دونه	نه‌هاوند	۱۳۸	دون	//	۱۱۹
دونق	//	۱۳۹	قزوین	//	۱۲۰
فندسجان	//	۱۴۰	قصر کثیر	//	۱۲۱
عقبه ال‌رکاب	//	۱۴۱	قناطر حذیفة	//	۱۲۲
روذراور	//	۱۴۲	ماه دینار	//	۱۲۳
وازواز	//	۱۴۳	زبیدیة	قهرمه‌سین	۱۲۴
لاشتر	//	۱۴۴	قصر شیرین	//	۱۲۵
سبوی	نوشنۆ	۱۴۵	شبدیز	//	۱۲۶
جابران	ته‌بریژ	۱۴۶	ارز مدخت	//	۱۲۷
جرنا	دوین	۱۴۷	رینو‌آباد	همه‌دان	۱۲۸
جرتق	مراغه	۱۴۸	سنج‌آباد	//	۱۲۹
کیران	به‌یلقان	۱۴۹	برشیقان	//	۱۳۰
			اسفیدروذبار	//	۱۳۱
			الاعلم	//	۱۳۲
			استاباد	//	۱۳۳

پاشکۆی ژماره (۳)
فهتخ کردنی ناوچه کوردنشینهکان
به گویره ی کتیبی (معجم البلدان)

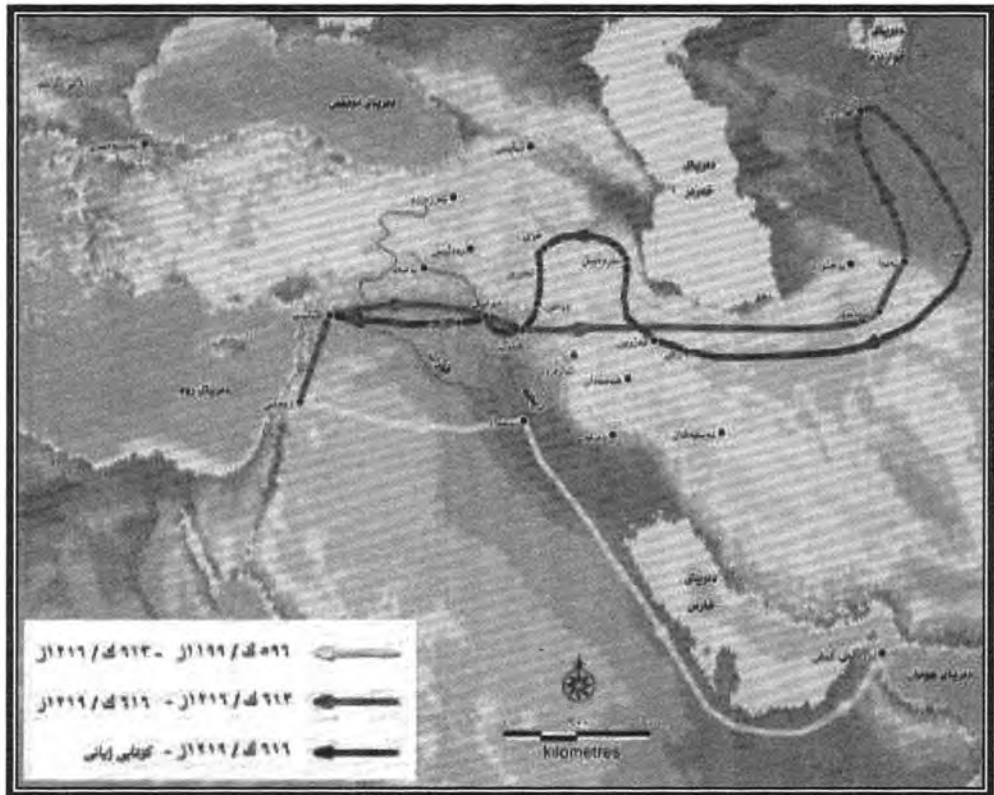
ژماره	شارهکان	جوړی فهتخ کردن
۱	رهقه	ریکهوتن
۲	ثامید	شهر له سه ره تا به بهریکهوتن له کوټای
۳	حهران	ریکهوتن
۴	روها	ریکهوتن
۵	ماردین	ریکهوتن
۶	مه یافارقین	شهر له سه ره تا به بهریکهوتن له کوټای
۷	دارا	ریکهوتن
۸	نه سیین	شهر له سه ره تا به بهریکهوتن له کوټای
۹	نه هاوهند	شهر له سه ره تا به بهریکهوتن له کوټای
۱۰	حولوان	ریکهوتن
۱۱	قهرمه سین	ریکهوتن
۱۲	نازه ربایجان	شهر له سه ره تا به بهریکهوتن له کوټای
۱۳	نهرزن	ریکهوتن
۱۴	همه دان	شهر له سه ره تا به بهریکهوتن له کوټای
۱۵	به رزه عه	شهر له سه ره تا به بهریکهوتن له کوټای
۱۶	نهرجیش	ریکهوتن
۱۷	به دلیس	شهر له سه ره تا به بهریکهوتن له کوټای
۱۸	به یله قان	ریکهوتن
۱۹	نه شهوی	ریکهوتن

پاشكۆي ژماره (۵)
ريژهي سودي سه رچاوهكان و بهكارهينان له
كتيبي (معجم البلدان) بو ناوچه كورد نشينهكان

پاشکوی ژماره (۶) رپړه‌وی گه‌شته‌کانی یاقوت حمه‌وی

پاشکۆی ژماره (٧)

تیبینی // چۆنیه‌تی دروستکردنی نه‌خشه‌کان:

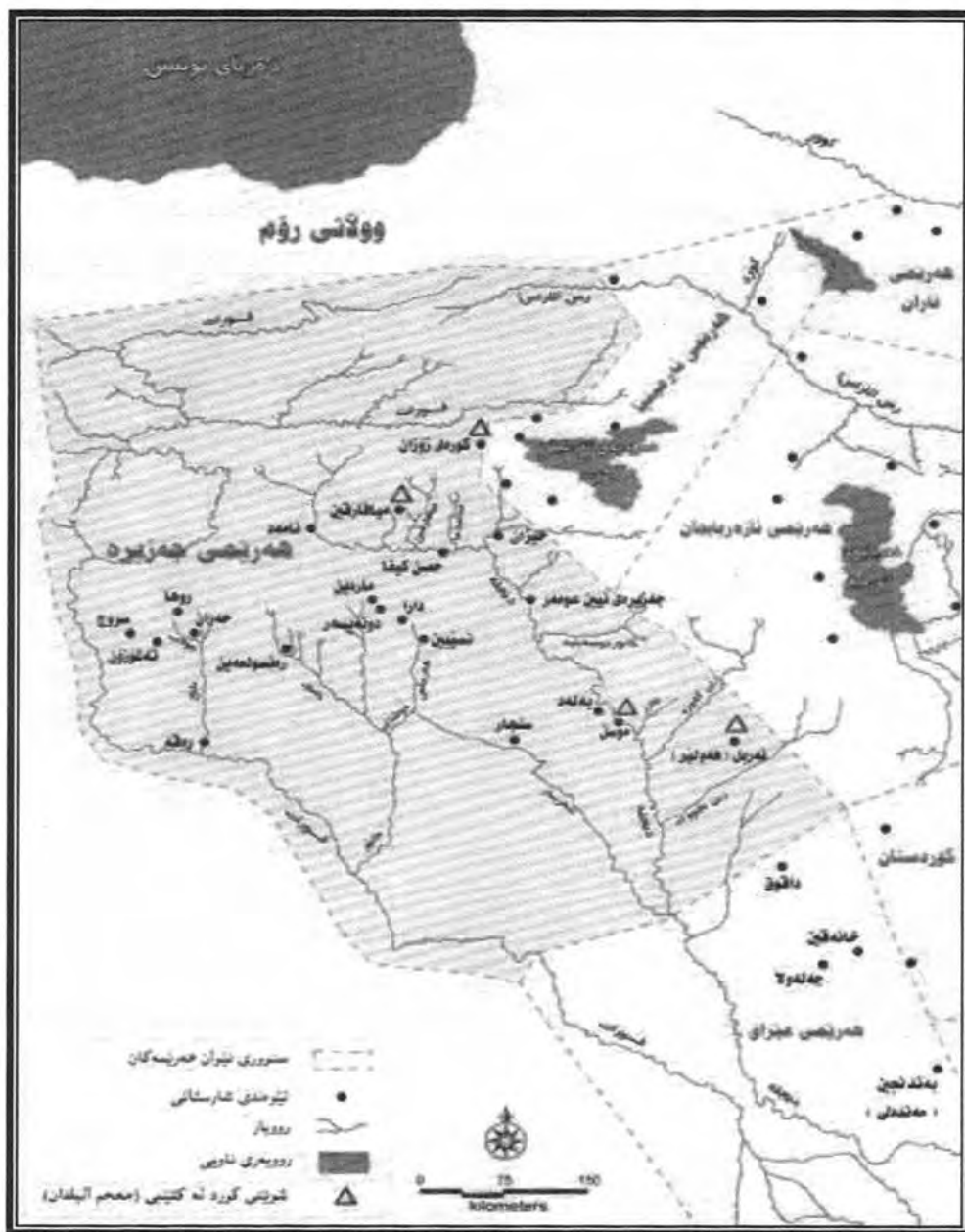
بۆ نه‌خشه‌کیشانی ئه‌و هه‌رژمه کوردنشینانه که له پاشکۆی ئه‌م لی‌کۆلینه‌وه‌یه به‌رچاو ده‌که‌ون . پشتمان به‌ستوه به‌نه‌خشه‌کانی کتیبه‌که‌ی (لیسترنج) ^(١)، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی به‌شپه‌وه‌یه‌کی روون هه‌رژمه‌کانی له‌یه‌ک جیا‌کردۆته‌وه‌و سنووره‌که‌ی بۆ ده‌ستنیشان کردوون، دواتر هه‌ستاوین به‌ دیارکردنی شوێنی شاره‌کان ئه‌وچایایانه‌ی ده‌پروانه‌ ناوچه کوردنشینه‌کان له‌گه‌ل ئه‌و رووبارو سه‌رچاوه‌ ئاویانه‌ی که له‌م ناوچانه هه‌لده‌قولین یاخود بۆی هه‌لده‌رژین . به‌چه‌شتی که یاقوت باسی لیه‌وه‌کردوه‌.

(١) - بلدان الخلفه الشرقیة، خارطة رقم (٢)، (٣)، (٥).

نه‌خشه‌ی ژماره (۱)

ههریمی جەزیره

نەخشەى ژماره (۳) هەریمی چیاکان و هەریمی خۆزستان

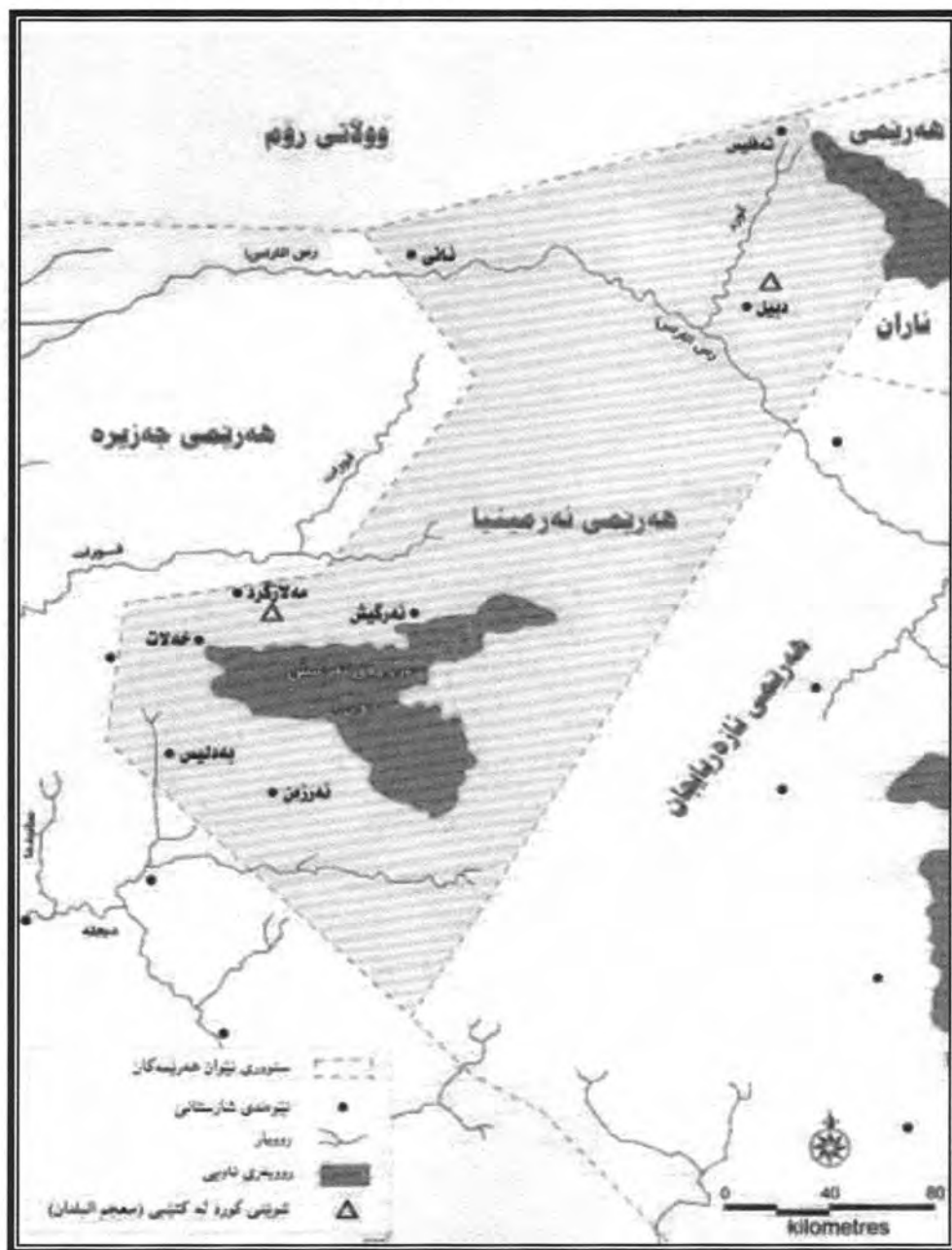

نەخشەى ژمارە (ع)

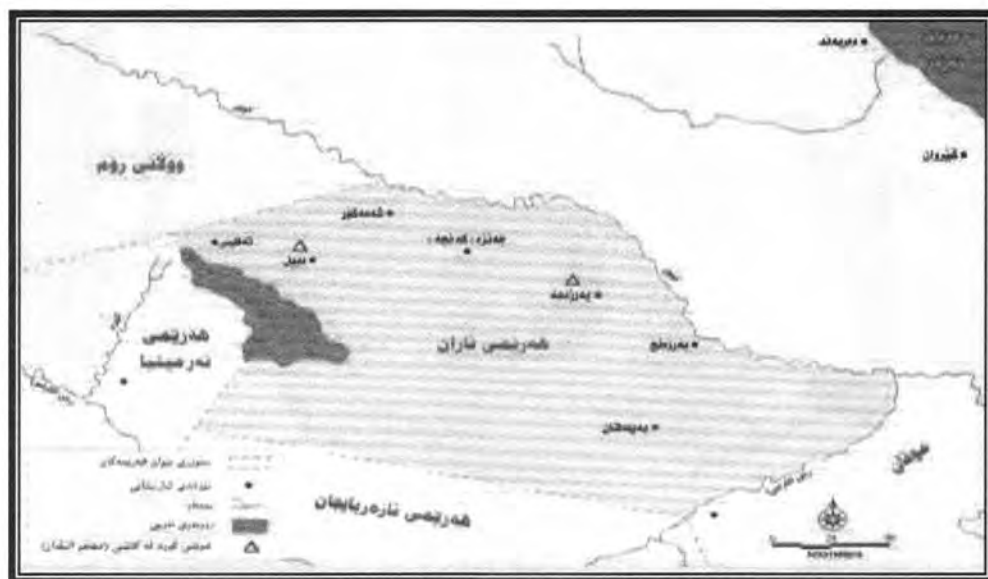
چياكانى ھەريمى چياكان و ھەريمى خۆزستان

نەخشەی ژماره (۵) هەریمی ئەرمینیا

نهخشی ژماره (۶) هریمی تاران

نه‌خشه‌ی ژماره (۷) ههریمی تازه‌ربایجان

نەخشەى ژمارە (۸) چیاکانى هەرىمه‌کانى ئاران و ئەرمینیا و ئازەربایجان

یەکی لەو بەرھەمانەیی کە من کردوومە
 بەبەسی سەرەکی نامەکەم و هەندێ لایەنی
 میژووینی و مۆرک و رەسەنایەتی کورد پیشان
 دەدات، کتیبی (معجم البلدان) ی گەریدەو
 ولاتناسی یاقوت حەمەویە، کە بەشیوەیەکی
 بەربلاو و فراوان میژووی شار و ولاتانی چەند
 نەتەوویەکی پیشان دەدات، کوردیش یەکیکە
 لەو نەتەوانەیی خاوەنی شارو ناوچەیی تایبەت
 بەخۆیەتی . زانیاریەکانی، لەو گەران و
 گەشتانەیی کە خاوەنی بەرھەم پینی هەلساوە
 سەرچاوەی گرتووە، جگە لەکوکردنەووە سود
 وەرگرتن لەزانیاری سەرچاوەی جۆراو جۆری
 هەموو ئەمانە وەکو کۆلەگەییەکی پر لەزانستی
 کردۆتە بەرھەمیکی بەنرخ، کە لیکۆلەرەوہکا و
 میژوونوسان تاوہکو ئیستاش پشتیان پئی
 بەستووە.

نوسینگەیی تەفسیر

بۆ بلاوکردنەووە پاگەیان

هەولێر - شەقامی دادگا - زێر هۆتیلی شیرین پالاس

+964 750 818 08 66

www.al-tafseer.com

tafseeroffice@yahoo.com

f t g+ /TafseerOffice

